

ՄԱՅԻՍ 1864 ԹՈՒՆԱՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ.

ՇՐԿՈՒ ԵՂԲԱՅԻ.

(Գործ Գրանց Հօֆման գերմանական մատենագրի.)

ԱՌԱՋԻՆ ՅՕԴՈՒԱԾ.

Յ Ի Գ Ա Ն Ն Ե Ր Ը.

Գետեղըումը Գուադալքեսարիի, որ իւր կապուտակ ալեքները թափումէ միջերկրական ծովի ջրերի մէջ, տաննեւօթներորդ դարու առաջին կիսումը բարձրանումէր գեղեցիկ և հցակապ ամրոցը Արկոս: Սա դրած էր մի բլուրի վերայ, որոյ ոտըր ողողվումէր գետի ալեքներով և նորա մաւրիտանական աղեղնածէ պատուհաններից հայեցողի առաջն բացվումէր մի զմայլեցուցիչ տեսարան, մի կողմում, բաց, ծաղկափթիթ աշխարհը իւր պտղաւէտ, վէտ վէտ ճօճուն դաշտերով և փառաւոր գետովը, որ արծաթի օձի պէս կամ թէ փայլատակող սրի նման կտրումէր միջից այդ սահմանը—միւս կողմում, անտառապատ սարերը և ծերպերը, սեպացած ժայռերը և մեղմ զառ ի վայրերը Սիերա Մօրենայի: Հեռուումը տեսանելի էին հպարտ աշտարակները հին փառաւոր քաղաքի, Կորդովայի—Սիերայի սարաւանդների վերայ հարուստ մեծատունների մի մի հատ ապարաններ և ամարանոցներ—տափարակումը, կանաչ արտերի կամ թէ ակորժեկի ծառատանի միջից վեր ջցուելով գիւղեր և գիւղաքաղաքներ, կենդանադրաբար ցրիւ ընկած ընդարձակ դաշտի երեսին—և փառաւոր աշխարհի բոլոր պատ-

կերի վերայ կամար կապած գեղեցիկ Սպանիայի մուգ կապոյտ երկինքը իւր ճառագայթաւէտ արեգակով և լուսապայծառ, սպիտակ փոքրիկ ամպերով, որ կարապների պէս շրջումէին նորա տակ:

Ըրկոս անուն ամրոցը իւր ձոխ կալուածներով, իւր անտառներով և դաշտերով միասին պատկանումէր երկու եղբայրներին Ալմագրոյեանց աղնիւ և Տին աղգատոհմից: Թէպէտև հասակով և բնաւորութեամբ շատ զանազան էին, սակայն սիրումէին միմեանց այնպիսի սիրով, որ նոքա շատ տարիներէջ կարողացած չէին երբէք ըմբռնել մտքով թէ հնար էր նոցա բաժանուիլ իրեարից: Երբ որ նոցա ծնողքը վախճանուեցան, կրտսեր եղբայրը Գուսման անուն, դստնվումէր տակաւին այնպիսի քնքուշ հասակում, որ անհրաժեշտ կարօտ էր մի շատ մեծափայլ թխնամարկութեան և վերակացութեան: Բողրիգոն, արդէն մի վայելչահասակ երիտասարդ և մանկլաւիկ թագաւորի պաշտօնի մէջ, ստանալով ծնողների մահուան լուրը, իսկոյն թողեց Մադրիդը, վերադարձաւ դէպ ի հայրենիք և զրկախառնեց իւր փոքրիկ հինգ տարեկան եղբայր Գուսմանը:

«Վու անբաղդ մանուկ», ասաց նա խորին զգացողութեամբ — «մի ծանր պատահար յաւիտեան խիլէ քեզանից հայր ու մայր, որոց հոգաբարձութեանը դու տակաւին այնքան կարօտ էիր: Բայց սրբի՛ր արտասուքդ, աղնիւ մանուկ — այսուհետև կամիմ ես լինել քեզ հայր, մայր և եղբայր»:

Վուսմանը քնքշութեամբ համբոյր տուեց եղբորը և Բողրիգոն բարեխղճութեամբ կատարեց, ինչ որ խոստացել էր մանուկին: Նա կարող չէր առնուլ իւր հետ մանուկը դէպ ի Մադրիդ — ուրեմն անյապաղ և անտարակոյս հրաժարուեցաւ իւր պաշտօնից թագաւորի մօտ և այլևս հետացաւ ամրոցից: Շատ փոքր զբաղեցնումէին նորան այն գեղեցիկ անկալութիւնքը և յոյսերը, որոց բարեհաւ մնա էր ասել նա, սիրելով իւր եղբայրը և ճանաչելով իւր պարտականութիւնը: Թագաւորը սիրումէր և պատվումէր նորան — եթէ նա մնացած լինէր իւր իշխանի մօտակայքում, անտարակոյս, շատ շուտով բարձր պատուի և մեծ փառքի հասած կը լինէր — բայց Բողրիգոն նախապատիւ համարեց խաղաղ բայց աղնիւ գործունէութեամբ ապրել իւր եղբոր կողքին և վարել նորա դաստիարակութիւնը խնամարկու ձևով և սիրալից սրտով:

Եւսպէս անց կացան տարիներ — Բողրիգոն չէր աւելի մտածում փառաւոր կեանքի վերայ Մադրիդում, և Գուսմանը ծաղկելով նորա հոգաբարձութեան տակ, դարձաւ մի գեղեցիկ և պատուական երիտասարդ, որ եղբոր հոգաբարձութեանը փոխարինեց մի անպատմելի սէր և հաւատարմութիւն, և այս իսկ էր Բողրիգոյի աչքում իւր հոգաբարձութեան ամենաբաղձը վարձը:

Մօտ տասն տարի ծնողների մահուանից յետոյ անցած կը լինէին, և ահա մի առաւօտ պատանի Գոն Գուսմանը նստած էր ամրոցի աղեղնաձև պատուհանի մօտ, երբեմն տարածումէր իւր հայեացքը դէպ ի Սիերա Մօրենայի կապուտ մառախլով պատած սարերը և Ժրաջան սրբումէր և կուգումէր մի փառաւոր, ոսկով ձոխ զարդարած հրացան, որ նա մի փոքր յա-

ուջ ստացել էր իւր եղբայր Դօն Բօդրիգոյից, իբրև ընծայ: Կարելի չէր տեսնել ոչինչ աւելի նազելի բան, քան թէ պատկերը այդ գեղեցիկ երիտասարդի, որոյ ծաղկաթիթիթ գէմքը վառվումէր ուրախութեամբ ընտիր հրացանի վերայ իւր հրափայլ շողշողուն փողովակով, և ճգնողութեանից, որ գործ էր դնում այդ փառաւոր զէնքին տալու ամենավերին անարատ փայլը: Շատ թուխ, մետաքսի պէս կակուղ, ոլորուն մազերը ճոխ լիութեամբ թափումէին թիկունքի և ուսերի վերայ, նորա կարմիր ժպտուն բերանը նման էր մի նոր բացուող վարդակոկոնի: Երկու նուրբ թուխ աղեղնաձև գծերի պէս ձգվումէին յօնքերը նորա սպիտակ, փայլուն ճակատի տակ, և երկար թերթերուկներ հովանաւորելով մեղմանումէին փայլողութիւնը նորա աչքերի, որ շատ զարմանալի կերպով, առատ թուխ մազերին ներհակ, փայլատակումէին երկնքի ամենագեղեցիկ բիւրեղային մոզկապուտակութեան տակ: Նորա թշերի գոյնը էր քնքուշ և աւելի շառագոյն քան թէ կարմիր, բայց երիտասարդի նուրբ, զօրեղ մարմնակազմութիւնը ցուցանումէր, թէ այս գունատու թիւնը ամենէին յառաջանում չէր հիւանդութեանից: Գորա հակառակ — թէպէտ և մի քնքուշ երիտասարդ էր, բայց նորա ամեն մի շարժողութիւնը ցուցանումէր կակողութիւն, տոկունութիւն, և աւելի քան թէ մի սովորական մոսկուրային զօրութիւն: Կա շարժումէր բաւական ծանր հրացանը այնպիսի թեթեւութեամբ, որպէս թէ դա լինէր մի գրչի թև կամ թէ յարդի հասկ:

Վերջապէս, երևումէր, թէ Գուսմանը աւարտել է իւր գործը, և ուրախութեամբ պայծառացած հայեացքով զննումէր փառաւոր զէնքը, որոյ ոսկեզէն զարդարանքը արձակումէին փայլուն կայծակներ արեգակի ճառագայթի մէջ:

«Մի փառաւոր զէնք», խօսեց նա քթի տակին: Վաղուց արդէն ցանկացած էի ունենալ մի այդպիսի բան, և որ Բօդրիգոն ստուգապէս ընծայել է ինձ այդ, գորանով ստանումէ նա կրկնապատիկ արժանաւորութիւն: Բօդրիգօ, իմ բարի եղբայր, ինչպէս սիրումեմ ես քեզ»:

Մինչ Գուսմանը այսպէս ամենէին խորասոյզ էր եղած իւր զէնքի զննութեան և զարմացման մէջ, կամեց բացուել էր մեծ, հցրակալ սենեկի գուռը և ներս էր մտած մի տղամարդ, որ և մի օտար աչք նմանութեանից խիղոյն համարելու էր Գուսմանի եղբայրը: Բօդրիգոյի գեղեցիկ և հպարտ երեսը ցուցանումէր գրեթէ նոյն գծադրութիւնը, ինչպէս Գուսմանի աւելի քնքուշ տեսքը: Միայն թէ նորա թշերը աւելի թխացած էին, տպաւորութիւնը աւելի ծանր էր, մի խիտ մօրութեամբ հովանաւորումէր շրթուները և կզակը, և աչքը կապոյտ չէր, այլ թաւշանման սև, որ տալիս էր նորա կրահոտ հայեացքին մի փոքր հեզութիւն և մեղմութիւն:

Բօդրիգոն մնաց դրան մօտ կանգնած և ժպտմամբ և սիրալից հայեացքով զննումէր եղբայրը, որ նկատու չէր նորա ներս մտանելը: Միայն, երբ որ նա լսեց Գուսմանի խօսքերը, խիղոյն մօտեցաւ եղբօրը, գգուեց պատանին և ասաց զթաշարժ սրտակցութեամբ, իւր խոր և լիք ձայնի հնչողութեամբ:

Ուղղափառ: Թո՛ղ նա իւր յատուկ խղճի հետ վճռէ այդ խնդիրը—մէք ինչ-կուրեցիծնի դատաւորք չեմք, իմ եղբայր»:

«Շշմարիտ է այդ, թող ալեւոր Տօրենտօն ինքն հոգայ իւր հոգու փրկութեան համար» ասաց Գուսմանը շուտով և հանգստացած: «Մտածենք մի այլ բանի վերայ, իմ եղբայր. ինձ ցանկալի էր փորձել իմ հրացանը անտառների մէջ—է՛ր պիտոյ մեզ դէպ ի դուրս գնալ և գայլ որսալ Բօդրիգօ»:

«Դս եկայ խկապէս, այդ բանը առաջարկելու քեզ», պատասխանեց սա: «Զիերը թամբած են արդէն—որսորդքը և վարիչքը սպասումեն մեզ—ես մտածում էի, որ դու անպատճառ ուղեկից կը լինիս ինձ, եթէ առաջարկէի քեզ իմ հետ որս գնալ»:

«Հաղարապատիկ ուրախութեամբ», ձայն տուեց Գուսմանը: «Գուրնչ բարի, սիրելի եղբայր ես: Հազիւ թէ բերանիցս հանել էի մի իղձ, դու արդէն այդ բանը դուշակել էիր և պատրաստել նորա կատարումը: Ո՛հ, իմ Բօդրիգօ—միայն թէ երբևէ իղէ կարողանայի ես փոխարինել քո բոլոր սէրը»:

«Սիրիւր ինձ, և դու արդէն առատապէս փոխարինել էիր ինձ», ասաց Բօդրիգօն պարզաբար, բայց խորին զգացողութեամբ, ծաղկաթիթիթ պատանին գրկախառնելով և գրոշմելով մի համրոյր նորա շրթունքի վերայ: «Իսկ այժմ գինու որվիր, Գուսման, ես կը սպասեմ քեզ ամրոցի գաւիթում»:

«Իսկոյն կը գամ ես», պատասխանեց Գուսմանը: «Մի ականթարթի մէջ կը լինիմ մօտդ»:

«Բօդրիգօն գնաց, իսկ Գուսմանը կախեց վերայից մի փառաւոր ասրղնեօրծած որսական պարկ, ամրացրեց բարակ մէջքի վերայ մի ճոխ զարդարուն կապով սուր և դաշնակ, ձգեց հրացանը ուսին, սեղմեց թեթև փետրազարդ դռակը թուև օղամագերի վերայ, և թուուցիկ քայլերով ցած շտապեց լայն քարեայ սանդուղների վերայից դէպ ի գաւիթը. Բօդրիգօն ըննողական աչք ձգեց նորա զգեստի և զէնքի վերայ և նշանացի արեց գոհ Ժպտումը: Բոլորը լաւ է, իմ Գուսման», ասաց նա — «ուշիս դու և վառօդ ու գնտակներ բաւական»:

«Իաւակնն, տասն գայլ դէպ ի ցած գլորելու հրացանով», պատասխանեց Գուսմանը և թեթևութեամբ ու վայելչութեամբ թուաւ մի հպարտ անդալուզեան շատ գեղեցիկ և անսովոր կրակոտ ձիու թամբի վերայ: Մոմի պէս ուղղորդ վեր բարձրացաւ աշխոյժ ձին, երբ որ համարձակ ձիաւորը զգաց իւր քամակի վերայ և ապա մի քանի ահագին ոստիւնների արեց ամրոցի գաւիթում: Բայց Գուսմանը առանց դժուարութեան սանձահարեց կրակոտ ձին, խթեց նորա կողը և եղբօր հետ միասին նետի արագութեամբ թուաւ դէպ ի Սիերա Մօրենայի մերձակայ անտառքը:

Հնրի բարձրաձայն հաչուն և զուարճ փողահարութիւնք հնչեցնելով անտառները ընդունեցին այս տեղ երկու եղբայրները: Բօդրիգօն կոչեց իւր մօտ իւր որսորդապետը, ընկալաւ նորա յայտարարութիւնքը, ապա տուեց հարկաւոր պատուէրները, և փոքր ինչ յետոյ սկսաւ և յառաջ էր գնում որսը:

Լսելի քան թէ միանգամ ճայթեցաւ Գօն Գուսմանի հրացանը սա-

րերի ծերպերում՝ և այս ու այն արագալույզ որսին հասանելով նորա ևս աւելի արագալույզ դնտակը, դէպ ի մահ խոցելով ցած գլորեց: Յառաջ և յառաջ վարուեցաւ պատանին որսասիրութեամբ: Նա ու շաղիւր էր միայն շներին և հալածուած, ծակամուտերից դուրս քարշած որսին, և յանկարծ նկատեց նա, որ իւր եղբայր Բոգրիգոյից և ընկերակիցներից հեռացել էր: Նա սանձահարեց իւր ձին և արդէն կամէր յետ դառնալ, որ դարձեալ միանայ միւսերի հետ, մինչ քաջ շներից մինի կատաղի հաչիւնը մի այլ ուղղութիւն տուեց նորա զիտաւորութեանը:

«Սուրբ Ուբերտո», խօսեց նա քթի տակին և զննեց անասունը, որ դարձեալ նոր ի նորոյ արձակումէր իւր խորին և սաստիկ հափշտական ձայնը, և ցուռը մօտ դէպ ի գետին, շտապեց մի նեղ բաց անցքով անտառի մէջ — «ո՛վ Աստուածածին», ձայն տուեց նա, «Սանտօն պիտի գտած լինի մի գայլի կամ արջի հետք: Ապա թէ ոչ, նա լինելու էք այնպէս կատաղած և վայրենացած: Բայց միւս շուները — ինչո՞ւ դորա լուռ և հանգարտ են»:

Այլ և չորս կամ հինգ մեծ ու գեղեցիկ որսողական շուներ կային նորա մօտ և երևումէին վարմացած ու շաղիւր իւրեանց ընկեր Սանտոյի ոռնացքի վերայ: Բայց մի քանի րոպէ միայն: Շուտով հետեւեցան նորան և հասած Հասած նորա հոտոտած որսին, իսկոյն բարձրացրեցին մի նոյնպիսի վայրերի և սաստիկ հաչիւն և ամենայն ջերմութեամբ դնացին Սանտոյի հետեւից:

«Ընտարակցս — նորա մի գայլի կամ արջի հոտ են տուել», ասաց ու կրկնեց Գուամանը: «Նոցա՛ քամակից, նոցա՛ քամակից: Այդ որսը չպիտի գնայ ձեռնիցս»:

Գոն Բոգրիգոն և միւս որսորդները մօռացուած էին: Երիտասարդը իւր թեց իւր անդալուզացի ձիու կողը և այդ աղնիւ անատունը ծփի արագութեամբ թռաւ անտառի բաց տեղով: Քանի մի րոպէից հետոյ հասած էին շները, և արշաւանքը որսի վերայ յառաջ գնաց: Սանտօն պարագլուխ էր շների բազմութեան և Գուամանը հետեւեցաւ նորան շատ մօտից: Յանկարծ դադար առաւ շունը մի թանձր թփի մօտ, մի քանի անգամ անց ու դարձ արեց նորա առաջը և ապա գլուխը ներս կոխելով խիտ խառն ի խռոտ տերեւների մէջ, արձակեց մի երկար, խալցուցիչ ոռնացք:

«Ելեմն, այս տեղ է մեր որսը», ասաց Գուամանը քթի տակին. «անտարակցս, մի արջ, որ թաք է կացել անտառի թանձրութեան մէջ: Մեր շուտով դուրս կը վարենք նորան. դէպ ի յառաջ, Սանտօ — դէպ ի յառաջ: Քաջ, քաջ»:

Տիրոջ քաջալերութիւնը կրկնապատկեց վստահ անասունի կատաղութիւնը և եռանդը — Գա ներս յարձակուեցաւ թութիւրի մէջ — միւս շուները հետեւեցան նորան բարձրաձայն հաչիւնով, և Գուամանը, սանձը զրնելով ձիու վրէ վերայ, ձեռքը տարաւ դէպ ի հրացանը և ամենազգաստ ու շաղիւրութեամբ ականջ զրեց այն խառնաշփոթ ձայներից, որ թութիւրի խորին խաւարից թափանցումէին մինչև նորա տկանջը:

«Շանկել են նորան! Ճանկել են նորան!» շնչեց նա ուրախութեամբ:

ժպտելով և փայլահնացայտ աչքերով : «Այդ է Սանտյոյ — Եադոյի հա-
չինը — և այդ, այդ է արջի մոմուդը — զա մի անձոռնի գաղան պիտի
լինի, ինչքան կարելի է եղբայրակել նորա ձայնից : Աղմուկը մօտենումէ—
շուները դուրս են քարշել նորան իւր ծակամուտքից—դու քաջ Սանտո, դու
քշումես նորան առաջէդ—այժմ—Ո՞ւրբ Աստուածամայր, ի՞նչ եմ տեսա-
նում ես»!!

Այն րոպէին, երբ Գուսմանը քարշեց հրացանը, որ իսկոյն դատարկէ
նորան արջի վերայ, երբ զա թփերի միջից դուրս կը յարձակուէր, ճիւղերը
սօսափեցան (խշնոց արեցին) ոչ հեռի նորանից, բայց փոխանակ արջին,
անտառի թանձրութենից դուրս վազեց մի մանուկ, արձակամաղ, պլան-
դակուած երեսով աղջկայ կերպարանք, ահ ու սասանութիւն գլորուն աչ-
քերի մէջ : Գօն Գուսմանը արագ շարժողութեամբ բաց դրեց հրացանը —
բայց մի րոպէ յետոյ դարձեալ մօտեցրեց թշն, մի ակնթարթ նկատեց նա-
տակը և սեղմեց հրացանի ոտքը : Հրացանը ճայթմամբ արձակուելով, լսելի
եղաւ մի սուր աղաղակ մանուկ աղջկայ կողմից, և Գօն Գուսմանը տեսաւ,
որ նորա նուրբ կերպարանքը դէպ ի գետին գլորուեցաւ : Այնու ամենայնիւ
արձակեց նա մի զմայլեցութեան ձայն և շտապեց դէպ ի այն տեղ, ուր
վայր էր ընկած աղջիկը : Շուները գտան : Իսկին նորա մօտին, բայց անիոյթ
առնելով նորան : Կրօքա առամները ձգել էին մի ահագին արջի, որոյ վիրաւոր
գլխից տակաւին թափումէր արիւնը, որ և արդէն անշնչացած, հազիւ թէ
երկու քայլ հեռաւորութեամբ աղջկանից, տարածուած էր գետնի վերայ :

«Ո՞ւրբ Աստուածածին», ասաց Գուսմանը — «այս էր օգնութիւն
վտանգի մէջ : Եթէ հրացանիս գնտակը մի րոպէ ուշացած լինէր, կամ թէ
այդ կատաղի գաղանը դէպ ի մահ խոցած չլինէր, այնուհետեւ այդ խղճալի
մանուկը անպատճառ պիտի ընկած լինէր արջի ծանկերի մէջ : Այդ սոս-
կալի արարածը արդէն ձգել էր թաթերը դէպ ի անբաղդ աղջիկը : Գօհու-
թիւն քեզ, սուրբ Աստուածամայր, որ դու պարգեւեցիր ինձ քօ օգնու-
թիւնը : Բայց ահա փոքրիկ աղջիկը շարժվումէ, վերստին գալիս է ուշը
վերան : Գու խղճալի մանուկ, ինչ տապնապի համբերած պիտի լինիս : Բայց
ինչ կերպով պիտի դա եկած լինի այս տեղ : Այդ մասին յետոյ կը հար-
ցանեմ նորանից — այժմ հարկաւոր է օգնութիւն մատուցանել նորան» :

Սի ուստիւնով Գօն Գուսմանը ցած թռաւ ձիւ թամբից : Դուրս հանեց
իւր որսորդական պարկից զինու շիշը, բացեց դորան և զօրացուցիւ ըմպե-
լից մի կաթիլ ներս կաթեցրեց դեռ ևս ու շարարձուած աղջկայ բերանը :
Գա իսկոյն բացեց աչքը, բայց դարձեալ փակեց, զարհուրողին աղաղա-
կելով, երբ որ նորա ահաբեկուած աչքը ընկաւ ցած գլորած գաղանի կեր-
պարանքի վերայ :

«Հանգստացի՛ր և անհոգ եղի՛ր, սիրուն աղջիկ», ասաց Գուսմանը ցա-
ւակցութեամբ : «Ապրենի գաղանը, փառք աստուածամօրը, անվնաս է
կացուցած : Ա՛րք կաց, խղճալի մանուկ : Ի՛նչ գործ բերել է քեզ այս ան-
տառիս մէջ, այս պատառոզ գաղանի մօտակայքը» :

Աղջիկը դարձեալ բացեց աչքերը և նորա ահաբեկութիւնը փոխարկ-

ուեցաւ դէպ ի ուրախութիւն և զմայլումն, երբ որ տեսաւ արջը արդարեւ ցած գլորած իւր ոտքի մօտ: Կա վեր թռաւ, յետոյ դարձեալ վայր ընկաւ Գօն Գուսմանի ոտքը և թոթովեց կիսակտուր բառերով շնորհակալական խօսքեր:

Սո՛րբ Աստուած! ձայն արձակեց նա — «ո՛վ իմ ազատիչ, իմ պաշտպան! Տիրոջ շնորհը թող հանդէս Ձեր գլխի վերայ: Գուք խել էք ինձ մահուան ձեռքից»:

«Կախ և յառաջ, արջի ճանկերից միայն, ըստ որում հրացանիս զընտակը իւր ժամանակին իսկապէս հասաւ նորան», պատասխանեց Գուսմանը ժպտելով: Բայց դեռ ևս մնումէ ինձ անյայտ, թէ ի՞նչ դիպուած բերել էր քեզ այդ փտանգաւոր պատառոզ զաղանի մօտակայքը: Չկամի՞ս դու բացատրել ինձ այդ բանը, սիրո՛ւն մանուկ»:

«Լ՛մնայն յօժարութեամբ», — շուտով պատասխանեց մանուկը, և նորա թխացած երեսի գոյնը դարձեալ տեղիք տուեց մի երկիւղալից գունատութեան: «Ես մոռացայ — ահ ու դողը շփոթեց ինձ — ո՛հ, աղնիւ պարօն, ողորմեցէ՛ք ինձ և իմ անբաղդ եղբօրը»:

Գօն Գուսմանը զարմացած նայումէր աղջկայ վերայ, որ պաղատագին բարձրացուցած ձեռքով վեր էր նայում դէպ ի նա: «Ո՛վ է քո եղբայրը», հարցրեց նա: «Եւ ո՛վ ես դու. ինքնին գիտես, որ ինձ պիտոյ է տեղեկանալ այդ բանին, մինչև կարող էի քեզ օգնել: Ժողովրդ ուշդ, դու խղճալի փոքրիկ. եթէ կարող եմ, յօժարութեամբ օգնական կը լինիմ քեզ»:

«Եկեցէք, տէր իմ, եկեցէ՛ք». ձայն արձակեց աղջիկը և վեր թռաւ: «Մինչև մեր այս տեղ այսպէս խօսումենք, իմ խղճալի եղբայրս կարող էր դէպ ի մահ ծեծուած լինել մի շնչին նապաստակի պատճառով, որ նա որսել էր ծուղակի մէջ: Մէք չբաւոր, թափառական Ցիզաններ ենք — իմ անունս կարլօտա է — եղբօրս անունը Պեդրիլլօ: Անցեալ գիշերը մեր դադար առանք այս անառնների մէջ. իմ եղբայրս որսաց մի նապաստակ և մեր զբաղուած էինք դորանով սեղան պատրաստել մեզ, և ահա մի խիստ խոժոռադէմ ձիաւոր մի քանի որսորդներով վերայ հասաւ և կատաղեցաւ սաստիկութեամբ, երբ տեսաւ մեզ այդ գործով զբաղուած. «Ասաբւաններ, գողեր, կոպիտներ», ասաց նա մեզ և մտրակով զարկեց խղճալի Պեդրիլլոյի գլխին — «ո՛վ է տուել ձեզ իշխանութիւն աւազակութիւն առնել այս անտառի մէջ: Բռնեցէ՛ք այդ տղան, ծառայք — պի՛նդ կապեցէք նորան մի ծառի վերայ և ծեծեցէ՛ք նորան, մինչև նորա վերայի հանդերձը ծուռատուելով ցած թափուի նորա գողային քամակից»:

«Ապաստւորները ցած թռան ձիաներից և յարձակուեցան մեր վերայ — մեր աշխատեցինք փախչել նոցանից — բայց չարագործը ձիու ոտքի տակ ձգեց եղբայրս, և յառաջ քան թէ կարող էր սա վեր կենալ, նորա ծառայքը բռնեցին եղբայրս և տարան: Ես լսեցի Ձեր ջնքի հաչելը, աղնիւ տէր: Ես յոյս ունէի հանդիպել մի մարդու, որ մեզ ցուցանելու էր ձեռնտուութիւն և պաշտպանութիւն, եթէ աղաչէի նորան, և այդպէս կուրօրէն շտապելով հանդիպեցայ արջին: Երբ որ վայրենի գազանը տեսաւ ինձ, բաց դարձաւ

չներից և կատաղի ոռնացքով յարձակուեցաւ իմ վերայ: Երկիւղեց կիսով չափ ուշադարձուած, փախայ ես նորա մահացուցիչ գրկախառնութենից — և ահա — ո՛հ, ազնիւ տէր, Ձեզ պարտական եմ իմ կեանքը: Ազատեցէ՛ք, ազատեցէ՛ք այժմ իմ խղճալի եղբայրս և այդպէս լրացուցէ՛ք Ձեր գթութեան չափը: Նոքա կը թակեն — գուցէ կը սպանեն նորան — Աստուած իմ, մի թշուառ Յիզանի կեանք ինչ բան է այդպիսի մարդու աչքում»:

«Հանդարտիր, մանուկ, հանդարտիր», ասաց Դօն Գուսմանը: «Այդպէս շուտով սպանելու չեն, մանաւանդ իմ հողիս և սահմանիս վերայ: Բայց թո՛ղ շտապենք, այլ ձախորդութեան առաջքը փակելու: Բռնի՛ր ձիուս ասպանդակը և առաջնորդիր ինձ»:

Թեթեւ ու աջողակ թուաւ երիտասարդը թամբի վերայ. կարլօտան բռնեց ասպանդակը, երկոքեանը ծառախիտ անտառի միջով արագաքայլ շտապեցին այն տեղ, գնալով նոցա քամակից շուները:

«Օ՛րանօթ չէ՛ր այն մարդուն, որ ձեր հետ վարուած է այդպիսի ժանտութեամբ», ծանապարհին հարցրեց Գուսմանը իւր ուղեկցից: Ինձ ցանկալի էր գիտել, թէ ո՛վ համարձակուած էր այդպիսի խոշորութեամբ վարուիլ իմ սեփականութեան սահմանի մէջ»:

«Նս ծանօթ չէի նորան, երբէք տեսած չէի նորան», պատասխանեց կարլօտան. «Բայց ոչ մի ժամանակ կարող չեմ նորա ժանտ երեսը մոռանալ: Նա մեծ ու յաղթանդամ էր, նորա ճակատը սպառնալից կնճիռներով լի, նորա վայրենի մօրուքը սև, ճերմակի հետ խառն, Նորա սպասաւորքը ասումէին նորան Դօն Սիլուա, կարծեմ»:

«Ե՛րբեք, Դօն Սիլուա Նո՛նեց», բացազանչեց երիտասարդը: «Այո՛, այդ բանը նման է նորան: Բայց, ո՛վ աստուածամայր, նա կը ստանայ այնպիսի պատիժ, որ այսուհետև Համարձակուի իմ հողիս վերայ այդպիսի անգթութիւնը գործել: Նա իմ հեռաւոր ազգականս է, բայց ոչ սիրելի: Եթէ նա է ստուգութեամբ, որ ձեզ ահ է տուել, ապա հարկաւոր էր շտապել: Շո՛ւտ արա: Կարլօտա: Ա՛նր ել իմ մօտ թամբի վերայ և մեք աւելի շուտով յառաջ կ'երթանք»:

Գուսմանը լօգնեց գողգոջուն աղջկանը վեր ելանել ձիու վերայ, պինդ բռնեց նորան գրկի մէջ և կրկնապատիկ արագութեամբ շտապեցրեց ձին: Երկու կամ երեք րոպէից յետոյ լսելի եղաւ մի սուր ողբալից աղաղակ, և կարլօտան ճանաչեց եղբօր ձայնը:

«Նա է, նա է», աղաղակեց աղջնկը, փղձկելով դէպ ի արտասուք: Նոքա տանջումէն նորան արդէն:

Շուտով, շուտով տեղ կը հասանենք, ձայն տուեց Գուսմանը ազնիւ բարկութեամբ և խթեց ձիան կողքը: Մի քանի րոպէից յետոյ հասաւ նա տեսարանին, ուր Դօն Սիլուա Նո՛նեցը իւր սրտի շար յօժարութիւնը լցուցանումէր Յիզան տղայի վերայ: Գուսմանը տեսաւ ու իմացաւ, որ ոչ մի րոպէ չառ վաղ եկած էր: Պեղրիլլօն, երկու ձեռքով և բազուկներով, մի ծառի բունի վերայ կապած, կծկվումէր երկու անգթաբար ծեծող աղամարդերի հարուածների տակ, և նոցա տէրը ձիով կանգնած էր այդ տեղ և ե-

րևումէր թէ վայելք է գտանում այդ անբաղդ տղայի տանջանքի մէջ: Գուսմանը ոչ մի ըրպէ չյապաղեց: Նա թոյլ տուեց Վարդուային ցած իջանել թամբից, վաղեց այն ծառաների վերայ, որ դաճի գործ էին կատարում, ոտնակոխ արեց մինին, միւսի գլխին զարկեց հրացանի կոթով այնպէս, որ ցնորուեցաւ և ապա բարկութեամբ վառուած, կայծակոտ աչքերով դարձուց խօսքը դէպ ի այդ մարդերի իշխանը:

«Դու աստուածամայր. Դօն Սիլուա», խօսեց նա բարկութենից դողդողուն ձայնով, մինչ Վարդուայն շտապ ձեռքով և սուր դանակով կտրատեց եղբօր կապանքը—ես շատ զարմացած եմ, որ Դուք համարձակվումէք այդպիսի կերպով ապականել իմ իշխանութեան սահմանը: Ինչ գործ ունիք այս տեղ, պարոն»:

Մի ցամաքական և կատաղի հայեացք նետեց Դօն Սիլուան իւր պատանի հակառակորդի վերայ, որ այդպիսի վստահութեամբ հաշիւ ու համար էր պահանջում նորանից, և նորա ձեռք ձգուեցաւ դէպ ի սուրը նորա կողքին:

«Զէ, թողէք, թողէք սուրը պատենի մէջ մնայ», ձայն տուեց նորան Գուսմանը, —ես անղէն չեմ, ինչպէս այդ երկուքը այդ տեղ, և Դուք քաջ գիտէք, Դօն Սիլուա, որ ես հմուտ եմ գէնքի գործադրութեան: Պատասխան տուեցէք, պարոն: Ո՞վ է թոյլ տուել Ձեզ իմ հողս ապականել մի անգութ գարշիկի գործով»:

Սանձեցէք ձեր լեզուն, Դօն Գուսման: Սանձեցէք Ձեր լեզուն, վերջապէս կրկնեց Դօն Սիլուան, մեծ դժուարութեամբ ժողովելով միտքն ու սիրտը: Շատ երկբայելի է, արդեօք հողը, որայ վերայ այժմ կանգնած ենք, ձեր սեփականութիւնն էր—և այդպէս իսկ պիտոյ էր ձեզ շնորհակալ լինել ինձ, որ ես աշխատում եմ Ձեր անտառները սրբել որսի գողերից»:

Եւր մասին ես ինքս բաւական տղամարդ եմ, և կարօտ չեմ Ձեր բապաստորութեանը, պարոն, հպարտութեամբ պատասխանեց Գուսմանը: «Եւ Ձեր երկբայութիւնը ոչ այլ ինչ է, բայց մի թշուառ պատճառանք—Դուք շատ լաւ և շատ ճիշդ գիտէք, որ այս անտառները պատկանում են ինձ և իմ եղբօրը: Հարկաւոր չէ սուտ խօսել, Դօն! Հատուցումն արեք այս աղքատ տղային նորա տաճնապի և չարչարանքի փոխարէն—և այդպէս այս անգամս կամէի ներողամիտ լինել դէպ ի Ձեր անարժան ընթացքը»:

«Նըզամ դու, ի՞նձ այդպիսի խօսքեր», վայրենի սաստկութեամբ դուրս խթեց բերանից Դօն Սիլուան, որ կատաղութենից չկարողացաւ աւելի սանձահարել իւր անձը: Յանձ արի ձիուց. ցանձ արի: Ես պիտի պատժեմ քեզ»:

Հարկաւոր չէր կրկնել այդ խօսքը: Մի ըրպէի մէջ Դօն Գուսմանը ցած թռաւ թամբից և մերկացրեց իւր սուրը: Վատաղութեամբ յարձակուեցաւ նորա վերայ Դօն Սիլուան:

«Նէճքի ծնունդ», գողաց նա ատամները կրճտելով — մահ և կորուստ Ձեզ»:

Որչափ ևս սաստիկ էր արշաւանքը, սակայն Դօն Գուսմանը կարողացաւ դէմ կենալ նորան: Վարժ ու կարող ձեռքով հանդիպեցաւ նա իւր հակառակորդի կատաղի հարուածներին, և անտարակոյս նորա ընդդէմ յաղ-

Թող եղած կը լինէր, եթէ այնուհետեւ Դօն Սիլուայի ծառայքն ևս յարձակուած չլինէին նորա վերայ:

Ո՛վ աստուածամայր, այս ի՞նչ գարշելի բան է, ձայն արձակեց նա,— «հրամայեցէ՛ք ձեր վատթարամիտներին, որ մէջ չխառնուին մեր յատուկ կռուի մէջ»:

Սիլ արհամարհական ծիծաղ Դօն Սիլուայի կողմից եղաւ այս բարկացած ձայնարկութեան պատասխանը, և Դօն Սիլուան կրկնապատիկ կատաղութեամբ յարձակուեցաւ Դօն Գուսմանի վերայ: Զուր էր, որ վստահ մննուիր պատասխարեց իւր քսակը մի ծառի բունով—զուր էր, որ նա իւր սուրը պտղոտ տուեց, դժագործելով փայլատակող, պաշտպանական շրջանակներ—զուր էր, որ Պեդրիլլօն մի իսկոյն վեր կալած գաւազանով շտապեց օգնութիւն հասուցանել նորան—շատ հեշտ էր գուշակել յառաջուց, որ Դօն Գուսմանը, թէև լինելով շատ քաջ և աջողակ, այնու ամենայնիւ պիտի իւր հակառակորդի առաւելութեամբ յաղթահարուէր: Այս խիթալի էր մինչև Կարլօտային իսկ, և նորա սաստկաձայն աղաղակը գողգոլուն հընչողութեամբ տարածուեցաւ անտառի մէջ:

Դօն Գուսմանը գգաց արդէն, որ իւր ղորութիւնը չքանուէր—նորա բազուկը դօսացաւ—նորա պաշտպանութիւնը թուլացաւ—նորա հարուածքը այլ ևս չէին յաջողում միմեանց կայծակի պէս, զարկ զարկի վերայ—և ահա յանկարծ նորա թօլեղեան սուրը շառաչելով, երկու կտոր փշուեցաւ: Դօն Սիլուան արձակեց ուրախութեան աղաղակ և բարձր վեր քարշած զէնքով յարձակուեցաւ Գուսմանի վերայ, որ մահու հարուած հասուցանէ անպաշտպան մանուկին: Դօն Գուսմանը երևումէր կորած—և ահա Կարլօտան մի ոստիւնով ձգեց իւր անձը կռուողների մէջ—Դօն Սիլուան զօրուեցաւ նորա վերայ և վայր ընկաւ—և ապա լսուեցաւ մի քանի ձիանքի սմբակների ձայն և միւս ընկերներ, յառաջ քան թէ Դօն Սիլուան վեր էր բարձրացել գետնից, Դօն Բօգրիգօն իւր ուղեկիցներով մի փրփրուն ձիով վերայ երևեցաւ կռուի տեղումը և տարածեց իւր պաշտպանող սուրը եղբօր գլխի վերայ:

«Ի՛նչ գործ է կատարւում այս տեղ», ասաց նա խորին, լիահնչուն ձայնով: «Եղբայր Գուսման, արդեօք վերաւորուած չե՞ս: Վայ կը լինէր այս վատթարներին, եթէ դժբաքս գլխի մի մաղը թեքել էին»:

«Ո՛չ, իմ եղբայր, ես վերաւորուած չեմ», պատասխանեց Գուսմանը շտապով—բայց, ո՛վ աստուածամայր, մի ընկաւ յետոյ, և ահա, կարծեմ, դու գտած կը լինէիր իմ դին միայն: Դօն Սիլուան, մեր բարեսիրտ ազգականը և դրացին, ասես թէ մեծ յօժարութիւն ունէր իւր սրի ծայրը ծանօթացնելու իմ սրտի հետ»:

«Եւ յարձակուեցաւ քո վերայ շատ մարդերով—ամօթ փտթարի երեսին», ասաց Դօն Բօգրիգօն, յայտնապէս ցուցանելով դէպ ի նա մի ամենադառն արհամարհութիւն: Կորէք աչքիցս, Դօն: Դուք շատ անարգ մարդ էք իմ աչքում, քան թէ կարող էի ես ապականել ձեռքս կռուելով ձեր հետ, և վրէժխնդիր լինել ձեզ չկամիմ, որովհետեւ իմ եղբայրս Աստուծոյ

օգնականութեամբ յաջողապէս աղատուել է ձեր տմարդի յարձակմանից։ Բայց զգուշացէ՛ք, Դօն Սիլուա Նունեսը։ Եթէ դարձեալ միւսանգամ հանդիպիմ ձեզ մեր հողասահմանի մէջ, ապա կը հրամայեմ իմ անոռապետներին ասպանդակի կաշիներով մորակէլ ձեզ։ Աւելի լաւ ընթացքի արժանի չէք դուք։ Թող այս լաւ յայտնի լինի Ձեզ։ Կորէ՛ք»։

Դօն Սիլուայի դէմքը գունատուեցաւ մոխրի պէս, նորա անդամքը ըսկսան դողալ և մահու չափի ատելութիւն ցայտումէր նորա աչքերից։ Բայց նա համարձակուեցաւ խօսքով յայտնել այն կատաղութիւնը որ փոթորկումէր նորա սիրտը։ Ատամները կրճտելով վեր ելաւ նա իւր ձիու վերայ, նորա կողերը խթնեց և թռաւ այն տեղից։ Նորա ուղեկիցքը հետևեցան նորա օրինակին։ Փոքր ինչ հեռացած, դարձեալ դադար առաւ նա, շրջեց ձին և կատաղութենից այլանդակուած երեսով ցոյց տուեց կծկած բուռը դէպ ի եղբայրները։

«Ալ ըէ՛ժ ձեր գլխին», աղաղակեց նա կերկերաձայն. «Ալ ըէ՛ժ ձեր գլխին և ատելութիւն և հալածանք։ Այս ժամիս փոխարէնը կը հատուցանէք դուք ձեր սրտի արիւնով»։

Բողբոջօն և Գուսմանը անտես արեցին այս խօսքերը և շրջեցին քամակը դէպ ի Դօն Սիլուան։ Կատաղածը չբացաւ ծառախոտ անտառի մէջ։

Լոյսն հետև Գուսմանը պատմեց եղբորը թէ ինչ կերպով հանդիպելէր ինքը Դօն Սիլուա Նունեսին, և Դօն Բողբոջօն ամենեւին հաւան կացաւ երկտասարդի ընթացքին։ Յաւակցութեամբ դարձուց նա դէմքը դէպ ի կարլօտան և Պեդրիլլօն, ասաց նոցա մի քանի քաղցր և մխիթարական խօսքեր և ընծայեց նոցա մի քանի ոսկի, որ Պեդրիլլօն ընդունեց միայն մեծ դժուարութեամբ և սիրտը շարժուած արտասուալից աչքերով։ Բայց կարլօտան կամակորութեամբ մերժեց որ և իցէ ընծայ։

«Դօն Գուսմանը փրկել է մեր կեանքը և մի՛թէ արժան էր ինձ ընդունել և ընծայք», ասաց նա, մեղմութեամբ շարժելով գլուխը և ձգելով մի առ ի սրտէ հայեացք իւր պաշտպանի վերայ. «Ո՛հ. կարլօտան շնորհակալ է նորանից և ամենայն օր կ'աղօթէ նորա համար. կարլօտայի սրտի արիւնը պատկանումէ նորան, որպէս և հոգին։ Թո՛ղ տուեցէք—ես ոչինչ կարող չեմ ընդունել, ոչինչ, բաց ի մի հիւս մազից նորա գլխից որ թո՛ղ օրհնէ աստուածամայրը։ Ո՛հ, Դօն Գուսման», յաւելացրեց նա պաղատազին և ծունր խոնարհեցնելով երկտասարդի առաջը — «բոլոր գանձերը աշխարհի տալու էի ձեր մի հիւս մազի համար։ Բարեհաճեցէք լցուցանել մի չքաւոր աղքատ ինչիւր, տուէ՛ք ինձ մի հիւս մազ միայն Ձեր գլխից»։

Դպտելով վեր կալաւ Դօն Գուսմանը իւր դաշնակը և արագ շարժմամբ կտրեց մի հիւս մազ իւր գլխից։ «Ահա, վեր կալ դու, անխել փոքրիկ աղջիկ» — ասաց նա։ «Բայց դու աւելի լաւ արած կը լինէիր, եթէ չմերժէիր իմ եղբոր առաջարկած ոսկին»։

Կարլօտան ճառաքալութուն աչքերով վեր թռաւ գետնից և սեղմեց շորթութիւնքի վերայ թուխ, մետաքսի պէս մազը։ Շնորհակալութիւն Ձեզ, շնորհակալութիւն Ձեզ, տէր», ասաց նա առ ի սրտէ։ Մահը միայն կարող է

բաժանել ինձ Գրիգորի և շիջուցանել իմ մշտնջենաւոր երախտադիտութեան վառ կայծը: Ես մի չքաւոր ցիգանազգի մանուկ եմ—բայց Աստուած կը լսէ և Խաղօթքիս, որովհետեւ նա ողորմած է իւր բոլոր արարածներին: Շնորհակալ եմ Ձեզ, աղնիւ պարոն»:

«Յաւական է Կարլօտա», պատասխանեց Դօն Գուսմանը ամենևին շուարուած—«աւելի մի լինիր շնորհակալ ինձանից. ինչ որ կարողացայ ես առնել քո համար, արել եմ հաճութեամբ, և այդ չէ արժանի ոչինչ շնորհակալութեան: Բարեաւ մնա, մանուկ, և դու Պեդրիլլօ— և երբ որ դարձեալ մի նապաստակ կամ թէ այլ որս պիտոյ էր Ձեզ իբրեւ կերակուր, ապա վստահութեամբ վեր կալէք դորան և ապահով եղիք իմ անունովս: Բարեաւ մնացէք»:

Նա բռնեց ձիւ սանձը, որ վեր թռչի թամբի վերայ, և ահա լսելի եղաւ հեռուից մի ձայն, որոյ հետեւից եկաւ մի երկրորդ և երրորդ ձայն: «Կարլօտա, Պեդրիլլօ, հնչեց մի աղաղակ — ժամանակ է մեզ չուելու այս տեղից— եկէ՛ք, եկէ՛ք»:

«Այս ի՞նչ բան է», հարցրեց Դօն Գուսմանը դանդաղելով: «Ո՞վ է կանչում Ձեզ»:

«Վա է Բրադանթիա, մայրը Ցիգանների», պատասխանեց շուտով Կարլօտան: Ո՛հ, խնդրումեմ Ձեզանից, սպասեցէք նորան, աղնիւ պարոն: Նա մի իմաստուն կին է և զիտէ մարդարէանալ դալօցը, քննելով ձևքի գծադրութիւնքը: Թո՛ղ նա գուշակէ Ձեզ»:

«Փա՛հ, տխմարութիւն, Կարլօտա», ծիծաղեց Դօն Գուսմանը: «Սաւայն, եթէ քեզ ցանկալի է այդ, ապա կը սպասեմ ես, և թո՛ղ նա գուշակէ, թէպէտ ոչ մի խօսքի, որ լսելու էի, կը հաւատամ ես: Ի՛մ եղբայր, այս չէ՛ր լինելու քեզ անախորժ. կամ թէ աւելի պատշաճ կը համարէիր չուել և դառնալ գէպի տուն»:

«Ո՛հ, եղբայր—դեռ ես բաւական օր կայ և ամրոցը այնքան հեռի չէ», պատասխանեց Դօն Բօդրիգօն: Քեզ հաճոյանալու համար, կարող էի ինքս յանձն առնուլ լսել պառաւ Ցիգանի գուշակութիւնը իմ ապագայի մասին: Բայց ահա կանգնած են այդ տեղ մարդիկը»:

Եւ արդարեւ դուրս եկաւ Թուփերի միջից մի պառաւ կին թուխ, խորշումած գէմբով և կորացած քամակով. նորա բոլոր կերպարանքից հշտ կարելի էր իմաստասիրել, որ նա պիտի լինէր Ցիգանների մայրը: Նա իւր ցամաք, մատուած ձեռը, որ ոչինչ ցուցանում չէր բացի երակներէից, ջլերից և ոսկրներից, հաստատուած ունէր մի կռակտ գաւաղանի վերայ և հիացած դադար առաւ, երբ որ նկատեց երկոքին աղնիւ պատանի եղբայրները իւրանց ընկերակիցներով և նոցա հետ միասին Կարլօտան և Պեդրիլլօն: Մի հարցազական հայեացք նորա խոր ընկած աչքերից հանդիպեցաւ Կարլօտային, որ իսկոյն շտապեց նորա մօտ և շուտով մի քանի խօսք շշնջեց նորա ականջի մէջ: Նոյն րոպէին խշխշոց եղաւ Թուփերի մէջ և վեց կամ եօթն տղամարդ, մինը նոցանից, անպատճառ, Ցիգանների մեծաւորը, հրացանով ու սրով զինուորուած, դուրս եկան և մօտեցան միւսերին: Մեծաւորը

շուարուեցաւ, ինչպէս Բրազանթիան, և մի կտակածոտ հայեացքով ձեռք ձգեց դէպ ի իւր սրի կոթը:

«Թող մնայ սուրը պատենի մէջ, կարենո»), ասաց իսկոյն ծանրութեամբ Յիզանների մայրը: Մեծարանք այս ազնիւ պարոններին: Գոքա պաշտպանել են անապատի որդիքը և բարեգործութիւն են արել նոցա: Գլուխդ խոնարհեցրո՛ւ նորա առաջը, կարենո»):

Թեպէտև այս խօսքերը շատ հանդարտութեամբ ասած էին, սակայն չմնացին առանց ներգործութեան: Կասկածոտ հայեացքը անհետացաւ Յիզանների մեծաւորի երեսից և փոխուեցաւ մի ցածուն և պատկառ կերպարանը:

«Կարենոն, թափառական որդին անապատների, Չեր հնազանդ ծառան է: Հրամայեցէ՛ք նորան, ազնիւ տեարք, ինչ որ հաճոյ է Ձեզ: Նորա ձեռը և բազուկը պատկանումէ Ձեզ»:

«Շնորհակա՛լ եմ Ձեզ, պարոն», պատասխանեց Գոն Բողրիգոն ծանրութեամբ, ինչպէս սովոր էր, բայց մի քաղցր ազդողութեամբ: «Շնորհակալութիւն Ձեզ Չեր բարի կամքի համար: Եթէ երբ և իցէ հարկաւոր լինէր ինձ մի ամուր բազուկ և դուք խմբակայքում էիք, ապա կը կանչեմ ձեզ: Առէ՛ք այս արծաթը—իսկ այժմ— իմ եղբայր, գնանք»:

«Դեռ ևս ոչ, ազնիւ տէր», ձայն տուեց աղաչազին Յիզանների պառաւ մայրը և իւր դաւազանի վերայ ամրացած, կաղալով մօտեցաւ շուտով Գոն Բողրիգոյին»: Թող տուեցէք ինձ Չեր ձեռը, պարոն»: Բրազանթիայի աչքը, որչափ ևս ծեր էր և շատ ամառներ ու ձմեռներ տեսած էր, սակայն շատ սուր է: Չեր ձեռը, պարոն, Չեր ձեռը խնդրումեմ, և Աստուած տայ որ ես կարգայի նորա մէջ բարի բան միայն»:

Գոն Բողրիգոն մատուց ձեռը պառաւին, որ իսկոյն բռնեց նորան իւր ոսկրաշոր մատերով և խորասրջեղաւ նորա ներքին մակերեւութի վերայ: Երկար ընկերակցեցին անց կացան, մինչև նա դարձեալ բարձրացրեց իւր թուխ աչքը, և դարձուցանելով դորան Գոն Բողրիգոյի երեսի վերայ, մի ահաւոր մտատանջութեան մօայլ ստուեր պատեց նորա կնքուած ճակատը:

«Պարոն», ասաց նա կիսահնչուն ձայնով—«մի ծանր վտանգ փութորհի պէս կախուած է Ձեր ազնիւ գլխի վերայ: Ես կարող չեմ բացատրել թէ ինչ էր յատկապէս այդ վտանգը—բայց հետեցէք իմ խրատիս և մի հեռացէք Չեր ամրոցից և Չեր սահմանից: Այս տեղ գոնէ ապահով էիք: Ես իմ խօսքս ասացի»:

Խաղաղ ժպտմամբ յետ քարշեց Բողրիգոն իւր ձեռը: «Ատանգը մօտ է մարդուս միշտ և ամենայն տեղ», պատասխանեց նա: Այս ծառա ներսից փտած, կարող էր խորտակուիլ և ինձ թաղել իւր ձիւղերի տակ—կայծակը կարող է հասանել ինձ—իմ ձիւ կարող է փախել և ձգել ինձ անդունդի մէջ—վտանգ, ամենայն տեղ! Բայց նա, երկնաւոր հայրը, հսկումէ մեր վերայ և համարել է ամեն մի մազ մեր գլխի վերայ: Նա ուղարկումէ մեզ ամենայն բան, բաղդաւորութիւն և թշուառութիւն—ես նորանն եմ: Եթէ նա

ձայն կը տար ինձ, գտանելու է ինձ պատրաստ: Ես երկիւղ չունիմ վտանգից, բարի կ'ին դու»:

«Այո՛. եթէ վտանգից չունիր երկիւղ, ազնիւ պարոն, ապա և վտանգի տակ մի՛ դրեցէք ձեր գլուխը», պատասխանեց պառաւ Բրազանթիան հոգածու կերպարանքով: Միայն մի քանի ամիս մնացէք Ձեր կալուածներում—ապա, կարծումեմ և յոյս ունիմ, որ թուղպ ամպը անց կը կենայ: Բրազանթիայի խորհուրդը բարի է դէպ ի Ձեզ, ազնիւ պարոն»:

Բողբիգօն ոչինչ չպատասխանեց, և պառաւը գլուխը շարժելով, դարձրեց նորանից երեսը դէպ ի Գօն Գուսմանը, որ ժպտելով մատուց նորան ձեռք: Նշնչափ ևս երկար և նշնալիսի ծանրութեամբ, ինչպէս յառաջ Բողբիգօյի ձեռք, քննեց պառաւը Գօն Գուսմանի ձեռք, բայց պառաւի դէմքը աւելի պայծառ էր, երբ որ դարձեալ բարձրացրեց աչքը. «Գուր ունիք մի բարի և բաղաւոր ձեռն, տէր իմ», ասաց նա: «Բարձի թողի մի՛ արեք ձեր հղբայրը նեղութեան մէջ, դուք է նա կարօտ կը լինէր ձեր օգնականութեամբ»:

«Բարձի թողի՞ առնել նորան», ասաց Գօն Գուսմանը ծիծաղելով առ ի սրտէ—այդ անկարելի է. միայն մահը կարող էր բաժանել մեզ: Ինձ աւելորդ էր ձեր յորդորանքը, բարի մայր: Իսկ այժմ բարեաւ մնացէք—հղբայրս կը ձանձրանայ: Բարեաւ մնա, Պեդրիլլօ—բարեաւ մնա, բարի Կարլօսա: Պահի՛ր սիրով իմ յիշատակս քո սրտի մէջ և երբ դու կը մօտենայիր Արկոս ամրոցին, միտ բեր, որ քո բարեկամը բնակումէ այդ տեղ»:

Կարլօտան, արտասուքը աչքում, շտապեց դէպ ի Գօն Գուսմանը, բռնեց նորա ձեռք և համթոյրներ տուեց նորան: «Բարեաւ մնացէք, տէր, բարեաւ մնացէք», թոթովեց նա: Կարլօտան միշտ և հանապաղ միտ կը բերէ Ձեզ, ջերմ շնորհակալութեամբ, մինչև ցգերեզման: Աստուած օրհնէ Ձեզ, ազնիւ տէր»:

Գօն Գուսմանը մեղմութեամբ արձակուեցաւ Կարլօտայից, ձգեց նորա վերայ մի վերջին քաղցր հայեացք և հղբօր հետ միասին շուտով հեռացաւ: Գարձեալ միանգամ դէպ ի յետ ուղղեց աչքը և ծառերի բունների ու տերեւների միջեց տեսաւ, որ Կարլօտան տակաւին կանգնած էր մի և նոյն տեղում, ուր նորանից հրաժարուած էր: Ձեռքը խաչաձևքած կուրծքի վերայ, թուի աչքը վեր ուղղած դէպ ի երկինք—այսպէս ահա կանգնած էր աղջկը, ինչպէս երեւումէր, աղօթելով: Գօն Գուսմանը ժպտեցաւ մեղմութեամբ: Մի րոպէ յետոյ մանուկ ցիգանապի աղջկայ կերպարանքը չը քացած էր նորա աչքից — բայց իւր սրտում անջնջելի պահումէր նա այդ աղջկայ քաղցր պատկերը և տակաւին անգամ անգամ մտաբերումէր նորան աղնուամիտ բարեացակամութեամբ:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ԴԷՊ Ի ՄԱԴՐԻԴ:

Հատ շաբաթներ խաղաղութեամբ և հանդարտութեամբ, որպէս յառաջ, անցուցին երկու եղբայրքը Արկոս ամրոցի մէջ: Դօն Սիլուա Կունեցի հանդիպման յիշատակը հետ զհետէ ընկաւ մոռացութեան մէջ, որովհետեւ ոչ Դօն Գուսմանը և ոչ իսկ Դօն Բօդրիգօն զգումէին որ և իցէ երկիւղ նորա սպառնալիքից—այլև հազիւ թէ Յիգանների մասին եղած կը լինէր յիշողութիւն, եթէ Դօն Գուսմանը անդադար մտաբերած չլինէր սիրելի կարօտան: Բայց և սորա մասին լինումէր շատ սակաւ խօսք, որովհետեւ Դօն Բօդրիգօն զգումէր աւելի փոքր կարեկցութիւն դէպ ի նա, քան թէ նորա եղբայրը որ փրկելէր նորա կեանքը: Այս շուտափոյթ և վճռական գործի յիշատակը քաղըր էր Դօն Գուսմանի սրտին և պատրաստումէր նորան կրկնապատիկ ուրախութիւն, որովհետեւ այնքան մօտ կապակից էր երախտագէտ փոքրիկ ցիգանազգի աղջկայ պատկերի հետ:

Այս միջոցիս պատահեց, որ մի օր թագաւորի պատգամաւորը Մադրիդից ներս մտաւ, հրաւերք բերելով Դօն Բօդրիգօյին, որ երևի արքունական պալատումը մասնակից լինելու մի քանի տօնախմբութիւնների, որ մեծահանդէս կերպով պիտի կատարուէին: Հարսանիքը մի երիտասարդ իշխանի, որ վաղ ժամանակից մտերիմ բարեկամութիւն էր ունեցած Դօն Բօդրիգօյի հետ, առիթ էր տուել այդ հրաւերքին, և թագաւորի հրաւիրական թուղթը գրած էր այնպիսի ողորմած և բարեսցակամ խօսքերով, որ Դօն Բօդրիգօն դժուար թէ կարող էր հրաժարուիլ դորանից, թէպէտ ծանր և անախորժ էր նորան թողուլ եղբայրը և իւր հայրենի ամրոցը: Մի փոքրիկ տրհաճութեան թուղպ պատեց նորա ճակատը, երբ որ կարդացել էր թագաւորի թուղթը և վարանուած ու երկմիտ, թէ ինչպէս պէտք էր նորան ընթանալ, նայումէր դէպ ի գետին:

«Այդ ի՞նչ բան է, իմ եղբայր», հարցրեց Դօն Գուսմանը կարեկցաբար—կարծեմ, անախորժ լուրեր չէին Մադրիդից»:

Ոչ, ամենևին. այլ մի ողորմած հրաւիրանք թագաւորի կողմից», պատասխանեց Դօն Բօդրիգօն: Գժուար թէ կարելի էր պատճառանք գտանել հրաժարուելու դորանից»:

Եւ ինչո՞ւ կամէիր դու հրաժարուիլ դորանից», հարցրեց Դօն Գուսմանը: «Ես առ ի սրտէ ուրախ եմ, որ թագաւորը մինչև այսօր ողորմածութեամբ մտաբերումէ քեզ: Ես չեմ տեսնում ոչինչ արգելք, որ կարող էր քեզ յետ ձգել ուղևորութենից»:

«Ի՞նչ հաճելի չէ քեզ միայնակ թողուլ, Գուսման», պատասխանեց Դօն Բօդրիգօն քնքշութեամբ:

«Շատ գեղեցիկ է. ուրեմն ուղեկից կը լինիմ քեզ, իմ եղբայր», ասաց Գօն Գուսմանը: «Վաղուց արդէն յանկացել եմ, թէն ոչ Մադրիդում ապրել, այլ գոնէ ծանօթանալ այդ փառաւոր քաղաքին և թագաւորի փառահեղ պալատը տեսանել: Վեր առ ինձ քո հետ, Բողրիգօ»:

Պանրաբարոյ եղբայրը ժպտեցաւ և ասաց մի քանի վայրկեան մտածելուց յետոյ: «Բարեւք է. պատճառ, երբ և իցէ պիտոյ էր քեզ յանգիման լինել թագաւորին և այս զիպուածը այնպէս պատեհ է, որպէս մի այլ զիպուած: Երկիւղ ունիմ միայն, մի գուցէ մայրաքաղաքի աղմկալից և փառահեղ կեանքը վերջումը անախորժելի կացուցանէ քեզ մեր խաղաղ, պարզ միայնակեցութիւնը, և այս խսկապէս ցաւելի կը լինէր ինձ, որովհետեւ դու տակաւին շատ մանուկ ես, քան թէ արժան էր մշտապէս մնալ Մադրիդում, ուր այնքան վտանգներ դրած էին մի երիտասարդի անխորժ սրտի առաջը»:

«Ոչ. ես երկիւղ չունիմ մի այդպիսի բանից, իմ եղբայր», պատասխանեց Գուսմանը շուտով — ես այս տեղ այնքան երջանիկ եմ եղած, և մի այդպիսի բաղդաւորութիւն անմոռանալի է: Ոչ, ոչ. այս հոգողութիւնը չափիտ արգելք լինի քեզ վերստին ուրախանալու քո բարեկամների տեսութեամբ, քո բարեկամների, որ շուտով դառնալու են և իմերս: Թող ուղեորուինք մեր երկուքս, իմ եղբայր, և դու կը լինիս իմ առաջնորդս, որ կ'ուղղէս իմ ընթացքը նոր, ինձ օտար շրջակայ մարդերի հետ:

«Ուրեմն բարեւք է, թող այդպէս լինի», վճռեց Գօն Բողրիգօն, «Այսօրից հաշուելով, երրորդ օրը ճանապարհ կ'ընկնենք»:

Թագաւորի հրաւիրանքը շնորհակալական խօսքերով ընդունուեցաւ, և Գօն Բողրիգօն հոգաց հարկաւոր պատրաստութիւնքը, որ արքունական պալատում երեւի այն բոլոր փառահեղութեամբ, որ նորա բարձր պատիւը և հարստութիւնը ոչ թէ պատշաճաւոր, այլ և պարտական էր կացուցանում: Ընտրուեցան բազմաթիւ ուղեկիցք և զարդարուեցան փառաւոր հանդերձներով ու զէնքով. առաւել պատուական զարդերը գերդաստանի, անգին անդամանգներ և մարգարիտներ դուրս հանուեցան իւրեանց պահարաններից, ուր ամբողջ տարիք փակուած մնացել էին — Գօն Բողրիգօյի եղբայրսիրութիւնը երևեցաւ և այս բանի մէջ, որ նա գործ դրեց ամենայն հնար Գօն Գուսմանի հրապարակով երևելը այնպէս փառահեղ կացուցանելու, որ նա ամենայն պատուով կարող էր ցոյց տալ իւր անձը արքունական պալատի սրահների մէջ: Գօն Գուսմանը ընդունեց ամենը շնորհակալութեամբ և առանց զարմացման — պատճառ, վաղուց գիտէր նա թէ ինչպէս մեծ էր եղբոր սէրը առ ինքը և թէ աւելի լաւ կարող չէր փոխարինել նորան, քան թէ հաճ ու հաւան լինելով նորա հոգաբարձութեան և քնքշութեան ապացոյցներին: Նա ուրախանում էր դէպ ի Մադրիդ ուղեորութեան և այն բոլոր փառքի ու շքեղութեան վերայ, որ այն տեղ սպասումէին նորան, և անհամբերութեամբ փափագում էր տեսանել այն օրը, երբ նա առաւօտուն վաղ ճանապարհ գիտի ընկնէր եղբոր հետ միասին:

Նրեկցին նստած էր նա իւր սենեկի պատուհանի մօտ և քաղցր ժըպտ-

մասն նայումէր դէպ ի արձակափայլը: Լրացած լուսինը կանգնած էր երկնա-
կամարի վերայ և իւր պայծառ, մեղմ լոյսը թափումէր երկրի վերայ: Ծա-
ռաստանի մէջ սօսափումէր և շնջումէր երեկոյան հողմը — սոխակը եր-
գումէր մօտակայ անտառի մէջ — մի զմայլեցուցիչ, գեղեցիկ երեկոյ էր և
զմայլեցուցիչ երազներ զարթեցնումէր Գօն Գուսմանի սրտի մէջ: Երիտա-
սարդի երեակայութիւնը թափառումէր դուրս դէպ ի Մաղրիդ — նա փո-
խ:սղրումէր իւր անձը թաղաւորական պալատի սրահների և դահլիճների
մէջ — նա տեսնումէր իւր անձը շրջապատած աշխարհի մեծատուններով և
ազնուականներով — նա լսումէր նուագարանների շառագող ձայները, որ
տրամադրումէին սիրտը դէպ ի խնդութիւն — խայտաճամուկ պատկերներ
փայլատակող փառահեղութեամբ անց ու դարձ էին առնում նորա հոգու
աչքի առաջը — կաքաւմունք, զինախաղութիւնք, ցլամարտութիւնք և այլ
տեսակ զբօսանք պատկերանունէին նորա առաջը — և այնպէս խոր ընկրդ-
մուած էր նա այդպիսի երազների և զննողութիւնների մէջ, որ չնկատեց
ստուերը մի թեթեւ և զարդարուն կերպարանքի, որ այս միջոցիս անտառի մը-
ռայլութեան միջեց դուրս սողալով, լուսնակի պայծառ լուսի մէջ երեւեցաւ
նորան նորա պատուհանի տակ: Մի կամաց, մեղմ գոչուն հնչեց ցածից
դէպ ի վեր — Գօն Գուսմանը չլսեց դորան. գոչող ձայնը կրկնուեցաւ —
բայց անլսելի անց կացաւ երիտասարդի ականջի մօտից: Կերպարանքը ցա-
ծումը լուց և անխօս նայումէր դէպ ի գիտին: Բայց յանկարծ վեր կալաւ
նա մի բան ցետնից և միւս թուղէին մի փոքրիկ քար աջողակ ձեռով նետուած,
շառաչելով դիպաւ բարձր կամարածն. պատուհանի ազակուն: Այժմ միայն
զգաստացաւ Գօն Գուսմանը և աչքերով քննումէր խուլութեան պատ-
ճառը. Նա տեսաւ այն կերպարանքը, նկատեց, որ նա պաղատագին ձեռ-
ները բարձրացնելով նշանացի էր առնում: Գօն Գուսմանը իսկոյն բացեց
լուսամուտի թևերը:

«Ո՛ր էս դու», հարցրեց նա: «Ի՞նչ կամիս դու ինձանից»:

«Հանգարտ». պատասխան տուեց մի քաղցր ձայն — «կարող էր մօտ
լինել մի ականջ դնող մարդ: Պարո՛ն, ճանաչումէք դուք ինձ դարձեալ»:

«Լուսնակի լոյսը չէ լուսաւ որում» քո երեսի գծագրութիւնքը այնպէս,
որ լինէր որոշելի» պատասխանեց երիտասարդը: «Բայց ով և լինէիր դու,
ասա՛, ի՞նչ կամիս դու»: Փոքրիկ կերպարանքը ցածումը արագ շարժողու-
թեամբ շրջեց դէմքը այնպէս, որ պարզ լուսնակը լիապէս և պայծառապէս
լուսաւորեց նորա երեսի քաղցր գծագրութիւնքը:

«Վարջօտա. դու ես, ձայն տուեց Գուսմանը զարմացած:

«Այ՛, ես եմ», պատասխանեց աղջիկը: «Եւ ես գալիս եմ զգուշա-
ցնելու Ձեզ, պարոն: Դուք չգիտէք, որ իմ սիրտս լցուած է շնորհակա-
լութեամբ դէպ ի Ձեզ, և այս պատճառով յոյս ունիմ, որ ուշադիր կը
լինիք իմ խօսքիս: Գօն Գուսման, ես խնդրումեմ Ձեզանից, որ չգնաք Մաղ-
րիդ» Ո՛չ էգուց, ո՛չ գալը չաբաթներում: Այն տեղ սպասումէ Ձեզ վը-
տանդ: Մնացէ՛ք և միտ լերեցէք պառաւ Բրանգանթիայի խօսքերը»:

«Վա՛նք», հարցրեց Գօն Գուսմանը — «և որպիսի վտանգ:

«Եւ չգիտեմ», ասաց Կարլօտան ստիպագին: «Բայց, աներկմիտ, մի մեծ ու ահաւոր վտանգ: Բրադանթիան ուղարկել է ինձ — չար երազներ հալածումն և ահաջնումն նորան, ինչ օրից լսել է Ձեր ուղևորութեան լուրը, և նորա գուշակող երազները միշտ կատարվումն: Միտ բերեցէք Դօն Սիլուա Դունեցը, պարոն: Դաւ աճանութիւնը դարան է գործում Ձեզ, ըզգուշացէք, զգուշացէք: Թունաւոր ատամներով օձը, Ձեր մօտակայքում թաք կացած, դարան է գործում ձեզ: Մի գնացէք Մադրիդ, պարոն, մի գնացէք»

Կարլօտան խնդրեց և աղաւեց այնպէս պաղատագին, որ նորա խօսքերը մնացին առանց տպաւորութեան Դօն Գուսմանի վերայ: Պառաւ Յիգանուհի Բրադանթիայի մարգարէութիւնը, որ արդէն մոռացուած էր, դարձեալ նորագուեցաւ նորա սրտի մէջ, և թէպէտ ինքն իւր մասին ոչինչ երկիւղ չունէր, բայց մի վայրկեան դողի մէջ ընկաւ իւր եղբօր մասին: Բայց նորա թարմ երիտասարդական վստահութիւնը շուտով փարատեց այն ահաջուցիչ գուշակութիւնը, որ սկսել էին լցուցանել նորա սիրտը: Եւ ինչ երկիւղի տեղիք կար նորան: Մի թէ նորա եղբայրը չունէր մեծ կշիռ թագաւորի ողորմած աչքումը: Մի թէ չունէր նա բազմաթիւ բարեկամներ Մադրիդում: Մի թէ բազմաթիւ լաւ զինուորուած ուղեկիցը միշտ պատուաստ չէին պաշտպանելու նորան: Մի թէ իւր, Դօն Գուսմանի հաւատարիմ աչքը հսկում էր իւր սիրական եղբօր վերայ: Վերջապէս, ո՞վ էր Դօն Սիլուա Դունեցը, որ մի մարդ վախենար նորանից: Բաց ու արձակ կերպով մնասելու, չունէր նա ոչինչ զօրութիւն և կարողութիւն — և դարանագործութենից պիտի պաշտպանէր Դօն Բոդրիգոյի քաջութիւնը և նորա ծառայքը, որ թիկնապահների պէս շրջապատումէին նորան:

«Եւ ինչ ահ ունիս դու, Կարլօտա», պատասխանեց Դօն Գուսմանը մի քանի րոպէ մտածելուց յետոյ — «մի թշուառականի վրէժխնդրութենից, մի թշուառականի, որ համարձակուելու էր երեւի եղբօրս կամ թէ իմ աչքի առաջ: Գնա՛, գնա՛, վախկոտ մանուկ դու: Մի Ալմագրոյի անարժան է դողալ իւր թշնամիների առաջը, թէ՛ նոքա աւելի կարող լինէին, քան թէ այդ Դօն Սիլուան»:

«Մի չարագործի դաւաճանութիւն աւելի վտանգաւոր է, քան թէ բաց ու արձակ կուրս մի պատուելի թշնամու հետ», պատասխանեց Կարլօտան: Ո՛հ պարոն, իմ պաղատագին զգուշացուցիչ ձայնս մի արհամարհեցէք: Չախորդութիւնը շատ մօտ կախուած է ձեր գլխի վերայ: մի ահաւոր ձախորդութիւն սպասում է ձեզ: Մնացէ՛ք, մնացէ՛ք այս պատերիս մէջ: Ես աղաչումս Ձեզ Ձեր եղբօր գլխովը, մի գնացէք դէպ ի Մադրիդ»:

«Բարի է, Կարլօտա, բարի է. ես կը խօսեմ եղբօրս հետ», պատասխանեց Դօն Գուսմանը, նոր ի նորոյ դղրդուելով և երկմտութեան մէջ ընկնելով աղղու և հանդիսաւոր աղաչանքովը այն աղջկայ, որոյ սիրտը, ինչպէս զիտէր Գուսմանը, լցուած էր դէպ ի նա խորին շնորհակալութեամբ: «Հանդարտի՛ր, մանուկ — և ինչպէս ևս որոշէր եղբայրս, այնու ամենայնիւ

խոստանումեմ՝ քեզ հսկող և պահատ լինել : Բո գգու շացուցիչ խրատը պիտի անմոռաց մնայ» :

«Ուրմն դուք կամիք մնալ, պարոն», ձայն արձակեց աղջիկը— «Սուրբ Աստուածամայր, շնորհակալ եմ քեզ» :

«Չեմ ասում, թէ կը մնայի ես, կարլօտա», պատասխանեց Դօն Գուսմանը — «ես ասումեմ միայն, որ եղբօրս հետ խորհրդակից կը լինիմ և փորձ կը փորձեմ յետ պահելու նորան ուղեորութենից : Նորա վճռին պատրաստ եմ հնազանդուիլ : Այժմ, բարի գիշեր, աղնիւ աղջիկ, ինձ պիտոյ է հանդիստ հեռաւոր ծանապարհորդութեանս համար. բարի գիշեր» :

Դօն Գուսմանը դարձեալ փակեց պատուհանը : Երբ որ նա ամրացրեց նիզը, նկատեց, որ կարլօտան մի սաստիկ յուսահատ շարժողութիւն էր առնում, կցած ձեռները վեր բարձրացնելով դէպ ի գիշերային երկինքը : Այս կացութեան մէջ մնաց նա մի քանի վայրկեան — ապա շուտով հեռացաւ նա մի վախեցած եղնի արագութեամբ և նորա փողփողուն հանդերձի կարմիր դրօշը չբացաւ թուփերի մօտը թանձրութեան մէջ :

«Օտարմանայի՛ աղջիկ», ասաց քթի տակին Դօն Գուսմանը : «Ինչպէս կարող է նա երկիւղ ունենալ մի վտանգից, որ չկայ ամենէին : Դօն Սիլուան, ո՛չ . նա չէ համարձակուելու ոչինչ բանի ձեռնարկել ընդդէմ իմ եղբօր : Այնու ամենայնիւ մի զարմանալի անհանգստութիւն խռովում է սիրտս : Թող ինքը Բօդրիգօն վճռէ, թէ ինչպէս պիտոյ էր վարուիլ, և այն այս — սոյն այս ժամիս» :

Շուտ քայլերով դուրս գնաց նա իւր սենեկից և շտապեց դէպ ի իւր եղբայրը, որ սիրով և քաղցրութեամբ, ինչպէս միշտ, բայց մի փոքր զարմացած, ընդունեց նորան :

«Եսպէս տարաժամ, գիշերով, իմ Գուսման», ասաց նա : «Ես կարծում էի, թէ դու վաղուց արդէն հանգստացել էիր : Ի՞նչ է բերել և քեզ իմ մօտ :

«Մի օտարոտի գգու շացուցիչ ձայն, որ հասել է ինձ դուրսից», պատասխանեց Դօն Գուսմանը և պատմեց այն հանդիպումը որ եղած էր իւր և կարլօտայի մէջ : Ժպտելով ականջ դրեց նորան Դօն Բօդրիգօն :

«Եւ ինչպէս, կարծում ես դու, թէ պիտոյ էր մեղ վարուիլ», հարցրեց ապա հանդարտօրէն :

«Ի՞նչ պիտոյ էր մնալ, Բօդրիգօ», պատասխանեց Գուսմանը և բռնեց եղբօր ձեռը : «Դու ինձ լաւ գիտես — դու գիտես, որ ես իմ մասին գործւմ չեմ մտնած անօթ վտանգների երեսից — բայց դողում եմ քո մասին, իմ եղբայր — և դու միտք բեր միայն, ինչ որ պառաւ Բրազանթիան մարգարէացաւ. քեզ :

«Մի պառաւ կնոջ յիմար շտապօտութիւն», պատասխանեց Բօդրիգօն ժպտմամբ : «Այս տեղ ոչինչ վտանգ չկայ : Կամ եթէ ստուգապէս կար մի վտանգ, դա հասանելու էր ինձ այս տեղ նոյնպէս հեշտ, ինչպէս այն տեղ : Հանգստացիր, իմ եղբայր : Աստուած է, որ ուղղում է մեր կեանքի գնացքը և ոչ թէ մի պառաւ Յիզանուհու բերանի խօսք : Գնա, հանգստացիր,

Գուսման—մեզ պիտոյ է կողոց առաւօտուն վաղ հեծանել մեր ձիանքը» :

Գուսմանը յապաղեց : Սիրական եղբօր ապահովութիւնը փոխանակ հանգստացնելու նորան, ինչպէս գուցէ յուսացել էր Գօն Բօղրիգօն, լցուց նորա սիրտը ահով և երկիւղով : «Այնու ամենայնիւ ինձ հաճելի էր, եթէ հեռի մնայինք Մադրիդից», ասաց նա վերջապէս : «Կարլօտան խնդրեց այնպէս պաղատագին — թող հրաժարուինք ճանապարհորդութենից, իմ եղբայր—կամ թէ գոնեայ յետ ձգենք : Արդարեւ, այլևս փախազու՛մ չեմ Մադրիդի փառահեղ ուրախութիւններին, եթէ միշտ ու միշտ պիտոյ էր երկիւղ ունենալ, մի գուցէ մի ձախորդութիւն սպասուէր մեզ այն տեղ : Թող յետ մնանք, Բօղրիգօ» :

«Ուրեմն մնա՛ դու, պատասխանեց եղբայրը աւելի ծանրաբարոյ դէմքով, քան թէ մինչև այժմ : Ինձ պարտ է ուղևորուիլ, որովհետև թագաւորը ստացել է իմ խոստումը, թէ գալու էի, և դու երբէք կարող չէիր պահանջել, որ ես լուծանէի իմ խոստումս : Ուրեմն մնա՛ դու, Գուսման—իսկ ես կ'երթամ» :

Լպա և ես կը դամ Ձեր հետ», պատասխանեց երիտասարդը արագ վճռականութեամբ : Ինչ որ հանդիպելու էր քեզ, թող հանդիպի և ինձ—թող քո գալոցքը լինի և իմ գալոցքը» :

«Այնչեւ երկիւղ մի՛ ունեցիր, իմ եղբայր», ասաց Գօն Բօղրիգօն գրկախառնելով նորան : «Ինչ թշնամիք ես ջանահնար լինէին վնասել մեզ—անմեղութեան և առաքինութեան յստակափայլ վահանից յետ կը փախչին բոլոր նետերը և կը հասաննն նոցա, որ արձակել էին նորանց» :

Լյապէս բաժանուեցան միմեանցից եղբայրները, Գուսմանը աւելի հանգստացած լինելով Բօղրիգօյի վստահութեամբ և սա ուրախացած լինելով երիտասարդի երկիւղալից հսկողութեան վերայ, որ անտարակոյս բղխումէր ամենաքնքուշ եղբայրսիրութենից : Տակաւին իւրանկողին մէջ, քունը տանելուց յառաջ, ուխտ դրեց Գօն Գուսմանը Բօղրիգօյի ապահովութեան վերայ հսկելու, ինչպէս իւր աչքի լուսի վերայ :

Ըրնը իւր առաջին ճառագայթներով ահա ոսկեզօծումէր Սիերա Մօրեայի ամենաբարձր սարակատարքը, երբ Արկոսեան ամրոցի դարպասը շառաւելով բացուեցաւ և երկօքին եղբայրները աշխոյժ ձիերի վերայ դուրս եկան դէպ ի դալար տաւառտեան օդը : Եթէ տակաւին որ և իցէ ձախորդութեան գուշակութիւն լցուցանումէր Գօն Գուսմանի սիրտը, չքացաւ այժմ բոցափառուած ցերեկի լուսից, որ այնքան պայծառ և ոսկիափայլ ճառագայթումէր նորա աչքում : Այժմ՛ նա ինքը ծիծաղումէր այն օտարոտի ահ ու դողն վերայ, որ նորա մէջ զարթեցրել էր Կարլօտայի զգուշացուցիչ խորատը, և պատաւ ցիւղանուհոյ մարգարէութիւնը կարող էր տակաւին յառաջացնել նորա մէջ մի լոկ ժպտումն : Ուրախաւէտ յոյսեր վայելչական օրերի Մադրիդում, ընդարձակումէին նորա երիտասարդական սիրտը, և յառաջ քան թէ կէսօր էր դարձել, Գօն Սիլբա հունեցի և Կարլօտայի զգուշացուցիչ խօսքերը գոնէ մինչև ցայն չափ մոռացուած էին, որ Գուսմանը չթողեց աւելի, որ իւր պայծառ մտաւորական պատկերքը մալայուէին նոցանով :

Այս էր առաջին փոքր ի շատէ մեծ ճանապարհորդութիւնը, որ նա առնումէր. զանազան աշխարհների բազմօրինակութիւնը, նոր նոր երեսները, որ նկատումէր նա, գիւղեր և քաղաքներ, որոց միջով տանումէր ճանապարհը—բոլորը ձեռնառու էր զբօսեցնելու նորան և զուարթացնելու նորահոգին, որ դառն առաւօտուն միայն, և այդ իսկ հարեանցի, մի ըստ երեւութիւն աննշան ձախորդութեամբ պիտի փոքր ինչ պղտորուէր: Այսինքն է, երբ որ ձիանքը յառաջ բերեցին, նկատեց սպասաւորը, որ Գօն Գուսմանի անդալուզացին կաղացել է, գուցէ անցած օրի աշխատութենից, և այս մասին տեղեկութիւն տուեց իւր պատանի տիրոջը: Գուսմանը և Բօդրիգօն զննեցին այդ ագնիւ անասունը, վերահասու եղան, ոչ առանց տհաճութեան, թէ արդարև պատահել է մի արգելափակութիւն և որոշեցին փոքր ինչ խորհրդածութենից յետոյ, որ նոցա սպասաւորներէց մինը հիւանդացած ձիու հետ միասին յետ մնայ, իսկ իւր յատուկ ձին տայ Գօն Գուսմանին:

«Հոսալի է, որ Պեդրօն շուտով կը գայ մի քամակից» ասաց Գօն Բօդրիգօն իւր եղբօրը, որ մի փոքր տխրամիտ կանգնած էր իւր ագնիւ անդալուզացու մօտ և փայփայումէր նորա բարակ վիզը: Գուցէ նա կը հասանի մեզ, յառաջ քան թէ մեք եկած էինք Մադրիդ—եթէ այդ ևս չեղաւ—նոյն իսկ Մադրիդում անպատճառ հոգաբարձու կը լինիմ մի այլ ձի գնելու քո համար:

«Գու շատ բարեսիրտ ես, իմ եղբայր», պատասխանեց Գուսմանը — այնու ամենայնիւ ես այնպէս սովորած եմ այդ ագնիւ անասունին, որ ցաւելի էր ինձ զըկուիլ գորանից: Հարիւր պիաստեր կը տայի, եթէ մի մարդ առողջացնէր գորան:

Տուեցէք յիսուն, պարոն, և կէս ժամի մէջ ձեր ձին կը լինի այնպէս ողջ և առողջ, ինչպէս յառաջ», ասաց այժմ յանկարծ մի օտար մարդ, որ միւսերից անտես եղած, նկատելի ու շաղկապութեամբ աչքի տակ էր ձգել ձին:

Գօն Գուսմանը ջրեց դէմքը դէպ ի այդ մարդը և սուր աչքով նայեց նորա վերայ: «Ո՞վ ես դու», հարցրեց նա:

Լսի մարդը խոր գլուխ տուեց և պատասխանեց. «մի չքաւոր մարդ, որ խնդրումէ ծառայութեան պաշտօն մի իշխանի մօտ: Մեծատուն տիկին Մօնտեցը Սալամանկայում, որոյ ախոռապետն էի ես, վառճանուել է: Կորա մահը զրկել է ինձ հացից—և ես այժմ ու դեռ վաճում եմ դէպ ի Մադրիդ, ուր գուցէ թէ կը յաջողուի ինձ մի նոր պաշտօն ստանալ»:

Եւ դուք վստահ էք, որ իմ ձիս կարճ միջոցում դարձեալ կ'առողջանէք», հարցրեց Գուսմանը:

«Լսի, երաշխաւոր եմ իմ գլխովս, եթէ թոյլ կը տայիք ինձ կէս ժամ ծածուկ գործ դնել նորա վերայ իմ բժշկական գեղերս», պատասխանեց այն մարդը համարձակութեամբ:

«Եւ ինչո՞ւ ծածուկ», հարցրեց Գօն Գուսմանը փոքր ինչ կասկածամտութեամբ:

«Երեւեք, պարոն», պատասխանեց այն մարդը—«իմ բժշկական գե-

ղը մի գաղտնիք է, որ ես կարող չեմ ամենեցուն աչքի առաջն զննել: Բայց ինչ երկիւղ ունիւք: Ես ձեր իշխանութեան տակ եմ և իմ գլխովս երաշխաւոր եմ բժշկութեան յաջող ընթացքի մասին: Իսկ եթէ բժշկութիւնս անյաջող գտանուի, այնուհետեւ կարող էք ոչ թէ միայն ձեր խոստացած վարձը յետ պահել, այլև ես պատրաստ էի առանց հակառակութեան և դանգաժի յանձն առնուլ ամենայն պատիժ ձեր կողմից»:

Այդ մարդը խօսեց այնպիսի անձնավստահութեամբ, որ Գօն Գուսմանը սկսաւ հաւատ ընծայել նորան, թէպէտ նորա կերպարանքը երբեք հաճելի չէր նորան: Այդ մարդու աչքը մանաւանդ անհաւանելի էր նորան. նա ունէր մի տակից նայող և զիտող աչք, որ ոչ մի առարկայի վերայ ասես թէ կարող չէր յադարկի երկար: Բայց—ինչ քնաս ունէր նա այդ տեղ, եթէ թոյլ տար նորան փորձ փորձել բժշկելու իւր ձին: Այսքանս պարզ ու բացայայտ էր, որ նորա ձին կաղուտէր — կամ դա պիտի կաղ մնար և գորանով ոչինչ կորած ու աւելի վատացած չէր, կամ թէ այն մարդու յուսադրութիւնը կատարուած էր և այնուհետեւ Գուսմանը կարող էր իւր աղնիւ ձիու վերայ յառաջ տանել իւր ճանապարհորդութիւնը—մի հաճութիւն որոյ փոխարէնը չատ չէր յիսուն պիաստեր:

«Իարի՛ է ասաց նա—ինչպէս է ձեր անունը, մարդ գու»:

«Ջուան Լօղադա», պատասխանեց օտարականը իսկոյն:

«Նա գուք երաշխաւոր էք, որ աւելի չվատացնէք իմ ձիուս որպիսութիւնը»:

«Իմ գլխովս, պարոն», ասաց Ջուանը համարձակութեամբ:

«Իարի՛ է — ապա փորձ փորձեցէք և եթէ յաջող գտանուի դա, կը ստանաք յիսուն պիաստեր վարձ», խօսեց Գօն Գուսմանը:

Այն մարդը, այս խօսքերից յետոյ, բռնեց ձիու սանձից, տարաւ նորան ակոռը, փակեց դուռը, քամակից և արհամարհութեամբ ժպտումէր, երբ որ տեսաւ իւր անձը միայնակ և աննկատելի: «Այս խորամանկութիւնը յաջողուած է արդէն», խօսումէր քթի տակին: Գօն Ալիւան գոհունակ կը լինի ինձանից. թող ապա տեսանենք, արդեօք կարելի՞ էր աւելի յառաջադէմ լինել մեր հնարագիտութեամբ»:

Աս կապեց ձին մնուրին, բարձրացրեց աջոյ յետնակողմեան ոտը որով կաղումէր նա, դուռս հանեց ծոցից մի փոքրիկ աքցան, նուրբ փայլուն մազը ամբակի վերայ թէքեց դէպ ի մի կողմ, աքցանը մօտեցրեց և մի քանի րոպէից յետոյ դուռս քաշեց մի երկար պսպղուն ասեղն անասունի ոստողական յօդուածից:

«Այսպէս ահա!» դարձեալ խօսեց նա քթի տակին, մեղմամբ ծիծաղելով: Ոչ դք գուշակել է կամ թէ նկատել է, որ անցեալ երեկոյն, տարածամ, ներս էի զարկել այդ ասեղը, որ կաղացնեմ անասունը, իսկ այժմ կը մօտենն ամենեքեան, որ ես մի տեսակ կախարդապետ էի: Փա՛հ—չատ փոքրեկախարդական դրութիւն էր հարկաւոր այս տեղ, մի ասեղ դուրս քարշելու մնի միջից, եթէ գիտէիր թէ ո՛ր տեղ է խրուած դա: Այժմ մի քանի կաթիլ իմ դեղից, այնուհետեւ աւարտած է գործը»:

ցիչ ուղևորութենից յետոյ Հասան մայրաքաղաքին: Մի շողշողուն ամառ-
նային առաւօտում վաղ, ներս մտան նորա փողոցների մէջ, որոց վերայ շատ
ու շատ հիւանդներ Գօն Գուսմանը, մինչ Դօն Բօղրիգօն գտանումէր նորանց
անսովոր հանդարտ և անապատ:

«Մի օտարոտի բան է», ասաց նա. առաջին ժամանակներում, այս
փողոցների մէջ առաւօտից մինչև երեկոյ շարժվումէր մի հեղեղ գործունեայ
մարդերի անց ու դարձ առնելով, բայց այժմ սոքա այնպէս դատարկ և անա-
պատ են, որպէս թէ բոլոր բնակիչը մեռած էին: Մի առանձին բան պիտի
պատահած լինի, որ պատճառ էր այս անսովոր հանդարտութեան: Թո՛ղ
տեղեկանանք այս բանիս, հարց ու փորձ առնելով առաջին մարդուց, որին
կը հանդիպէինք»:

Նորա ձիաների վերայ յառաջ գնացին հանդարտ, և վերջապէս տեսան
մի հացագործի խանութի առաջև մի մարդ կանգնած, որ ձեռները ցած
թողած դատարկ, թիկն էր տուել իւր դրանը:

«Բարեկամ», ձայն տուեց նորան Բօղրիգօն, դադարեցնելով իւր ձին—
«ասացէ՛ք մեզ, արդեօք ժանտացաւը աւերա՞նք է գործել Մարրիգում, որ
այսքան սակաւ մարդիկ տեսանելի էին այս տեղ, մի ժամանակ, շատ կեն-
դանի փողոցներում: Խնդրումեմ լացայայտել մեզ այս անսովոր տեսարանը:

Հացագործը դարձուց դէմքը դէպ ի նա և մի փոքր շուարուած նայեց
նորա վերայ: «Մի՛թէ չգիտէք, պարոն», ասաց նա վերջապէս, «որ մի մեծ
Աւետո դա ֆէ պիտի կատարուի այսօրեան առաւօտուն: Բոլոր Մարրիգը
ժողովուած է մեծ հրապարակումը, որ ականատես լինի դատապարտուած
հերձուածողների խորովելուն կրակի մէջ: Սո՛ւրբ Երրորդութիւն, սրպիսի
տոնախմբութիւն է պմեն մի հաւատաւոր, երկիւղած քրիստոնէի համար:
Եւ ես լինելու էի այն տեղ, եթէ պէտք չլինէր պահելու իմ տունս»:

«Մի Աւետո դա ֆէ», ասաց Դօն Բօղրիգօն ծանրադէմ կերպով և շար-
սեց գլուխը:

«Տրամեցուցի՛ւ բան է, որ մէք դէպուղիղ մի այդպիսի տեսարանի օրում
պիտի հասանէինք այս տեղ: Արի, իմ եղբայր: Թող մի պտոյտ ճանապար-
հով որոնենք մեր իջևանը. պատճառ, ես ոչինչ փափագ չունիմ ականա-
տես լինելու այն անբաղդ մարդերի տանջանքին, որ Խնուկիղցիօնի ահար-
կու հաւատական դատաստանի տակ էին ընկած»:

«Այ, եղբայր, թո՛ղ մէք քնանք դէպ ի մեծ հրապարակը», պատասխա-
նեց Դօն Գուսմանը: Ես այնքան շատ բան լսել եմ Աւետո դա ֆէի հանդի-
սաւորութեան մասին, որ ինձ շատ ցանկալի էր ականատես լինել դո-
րան»:

«Դա ոչինչ ուրախացուցիչ տեսարան չէ, Գո՛ւսման», պատասխանեց
Դօն Բօղրիգօն:

«Բո փափուկ սիրտը կը շաղախուէր արիւնով, եթէ քո աչքը տեսանէ
այդ դարհուրելի հանդիսաւորութեան տանջանքը»:

«Բայց դժբա հերձուածողք ու անհաւատներ էին, որ տալիս են բոցին
և կրակին», ասաց Դօն Գուսմանը: «Այդ մարդերին ցաւակից լինելու չունի

տեղիք ոչ մի բարի քրիստոնեայ։ Ով որ հայհոյում է Աստուած և անարգում է սրբութիւնը, ոչինչ լաւ բանի արժանի չէ, բաց ի մահուց»։

«Դու այլապէս կը խօսէիր, մանովէ երիտասարդ, եթէ իմանայիր, թէ ինչ անգթութիւնք գործվում են կրօնի վերարկուի տակ», ասաց Գօն Բօդրիգօն ծանրաբարոյ և գրեթէ տրտում կերպով։ «Այնու ամենայնիւ քեզ ցանկալի է ականատես լինել այդ տրտմեցուցիչ տեսարանին, և ես շատ սիրում եմ քեզ, քան թէ կարող էի քո ցանկութիւնդ անկատար թողուլ։ Բայց պողովատի պէս ամբարցրու սիրտդ — դու բաներ կը տեսանես, որ արիւնը երակներէդ մէջ կը պաղեցնեն, յառաջ գնանք»։

Վոխանակ, ինչպէս կամեցած էր սկզբումը, հեռանալու Մադրիդի մեծ հրապարակից, այժմ Բօդրիգօն ընտրեց առաւել մօտիկ ճանապարհը դէպ ի այն տեղ։ Մի քառորդ ժամից յետոյ հասան նոքա այն տեղ և Գօն Գուսմանը հիացաւ տեսանելով այն արձակ տեղը խիտ լցուած մարդերով։ Գլուխ գլխի մօտ սեղմուած էր, ինչքան հեռի կարող էր տարածուիլ աչքի տեսութիւնը, և բոլոր անհամար բազմութիւնը ապաժոյժ ականկալութեամբ նայում էր դէպ ի մի մեծ, քարաշէն, քառանկիւնի սալայատակ, որ հրապարակի մէջ տեղում մի քանի ոտնաչափ բարձրանում էր գետնից։ Մեծ փայտակոյտներ, թուով տասն և ութ մինչև քսան, կառուցած էին այս տեսարանի մէջ, ամեն մինը մի ամուր փայտեայ ցիցով, որոյ վերայ փայտակոտի վառելուց յառաջ կապվում էր մորթեղի զոհը, որ պիտի զարհուրէր կերպով բոցամահ լինէր։ Սալայատակի չորս կողմը զինուորուած պատել էին ամուր շրջափակող զօրակներ, որ պիտի ընդդիմանային ժողովրդի յորձանքին և միանգամայն հսկէին կալանաւորների վերայ։ Բոլոր ժողովրդի գլխի վերայով դուրս էին բարձրացած երկու հսկայածե խաչեր, մինը կանաչ, սև քօղով պատած և միւսը սպիտակ, որ երկուքն ևս մի սիւնածե պատուանդանի վերայ պրելու տեղի քամակում կանգնեցուցած էին։ Մի մահանման լուծութիւն թագաւորում էր այդ արձակ տարածութեան մէջ, լճեպետե կային այն տեղ շատ հաղարաւոր մարդիկ, որ անհամբերութեամբ սպասում էին օտարոտի և ահաւոր տեսարանի սկսանելուն։ Բօդրիգօն և Գուսմանը մեծ զբոսաւարտութեամբ քերեցին իւրանց անձր բազմութեան միջով, որ ականայ և յապաղկոտութեամբ միայն ճանապարհ էր տալիս ձիաներին։ Երբ որ նոքա հասած էին պատրաստութեան տեղին, այնուհետեւ տեսան նոքա իւրեանց անձր բաժանուած իւրեանց ճանապարհակիցներից և նկատեցին դոցանից ախոռապետ Զուանը միայն, որ կարողացել էր շատ խիտ մօտակայ մնալ նոցա։ Հա իւր ձիու վերայ կանգնած էր Գօն Բօդրիգօյի մօտ, որ միտ դնելով ահագին նեղուածքին, պիտի համբերէր այս մարդու անմիջական մօտաւորութեանը։ Այնու ամենայնիւ շատ փոքր ուշադիր էր նորան, այլ շնչելով խօսում էր Գօն Գուսմանի, իւր եղբօր հետ, որ լի ականալութեամբ և ամենապատշաճ հարցախրութեամբ սպասում էր դէպ ի կրակամահ դատապարտուած հերձուածողների դալստեանը։

Տակաւին մի երկար ժամ պիտի համբերէին հանդիսականքը, Վերջապէս մի կենդանի շարժողութիւն մի կողմից, ուր կանգնած էր առաւել խիտ

ամբոխ, ցոյց տուեց, որ եկեղեցական հանդէսը մօտենումէր: Մի խումբ ղենուորք յառաջ ընկած պատրաստումէր ծանապարհը հանդիսականների բազմութեան միջով: Թափօրը շատ մօտ անց կացաւ երկու եղբայրների մօտից: Զինուորներից յետոյ բերվումէր սև քօղով ծածկած խաչ, բնթացակից լինելով դորան տասներկու քահանայք և մի աշխարհական հոգևոր, որ կրումէր մի անձրեապահ հոգմանի: Ապա գալիս էին կապուածքը թուով քսան և մի, ձեռներում գեղին, չվառած մեղրամոմեր, զգեստաւորած սան բենիտո ասուած շապիկով և քորոզա գդակով, մի չուան վզերին և մի քանիսը ունելով փականք բերանների վերայ, ըստ որում երկիւղ կար, մի գուցէ նոքա խօսէին ժողովողի հետ, եթէ այդպիսի բռնակալութեամբ չփակէին նոցա բերանը: Կապուածների հետևից քայլումէին Ինկուիզիցիօնի բազմութիւ ծառայքը, ըստ մեծի մասին կրելով արեղայական զգեստներ, և և սոցանից յետոյ եկաւ մի երկար շարք ձիաւորք փառաւորապէս սանձաւորած և զարդարած ձիաներով: Իւրեանց սովորական հանդերձների վերայ կրումէին ինկուիզիցիօնական պաշտօնահանդերձը բոլոր նշաններով և զարդարանքով և ձեռներում բարձր բռնած ունէին գաւազաններ: Այս ձիաւորներից յետոյ, նոյնպէս Ինկուիզիցիօնի պաշտօնեայք, եկան միւսեր, թխապատ ջորիների վերայ, խորհրդականքը և քաղաքապետը Մադրիդի, ապա երեւցաւ ահաւոր դատաստանի գանձապետը — պրօկուրատօրը շորջապատուած թագաւորութեան բարձր աստիճանաւորներից և պալատի աղանուականներից, կրելով Հռոմէական կարմիր կերպասից և Ինկուիզիցիօնի ու թագաւորի նշանով զարդարուած: Անմիջաբար դրօշից յետոյ եկան Ինկուիզիտօրները և վերջապէս երեւցաւ եպիսկոպոսական ծիրանի զգեստով, մի փառաւոր ձիու վերայ հեծած մեծ ինկուիզիտօրը, ունելով իւր հետ ուղեկիցք ղենուորիներ, աղնուականք, արեղայք, մանկլաւիկներ և սուսերաւորք: Հանդիսաւոր ծանրութեամբ և զարմանալի հանդարտութեամբ դէպ ի յառաջ էին շարժվում բոլոր եկաւորքը անհամար բազմութեան միջով, որ խորին լռութեամբ հայեացքը բեւեռել էր նոցա վերայ: Ոչինչ կանչողութիւն, ոչինչ ձայն լսելի չէր — բոլոր մեծ հրապարակի վերայ թագաւորումէր մահաւ խորին լռութիւնը:

Դօն Գուսմանը հանդարտ և անշարժ մնաց իւր ձիու վերայ և միջոց առ միջոց դարձուցանումէր դէպ ի իւր եղբայրը մի մեղմ հարցում, որին պատասխանումէր նա նոյնպիսի մեղմութեամբ: Առաւելապէս զրաւումէին նորա ուշադրութիւնը այն անբաղդ կայանաւորքը, որ գունաթափ և գլուխները ցած ձգած անց կացան նորա մօտից, և նոցա տեսութիւնը գրեթէ ակամայ ազդեց նորա մէջ զթութիւն և ցաւակցութիւն:

«Տէս, եղբայր, տես», ասումէր նա, երբ որ երեւցան նոքա: «Այս ինչ այլանդակ զգեստ է, որ հագցրել են այդ անբաղդներին: Մի շապիկ դեղին կտաւից և զարհուրեցիկ պատկերներ նորա վերայ — վեշապներ, սատանայական ձիաւորներ և փայտակոտների վերայ այրուող մարդիկ»:

«Եւս շապիկը է Սան Բենիտո», պատասխանեց Դօն Բօդրիգօն: «Բոլոր դատապարտուածքը կրում են դորան, որպէս և Քրիստոս երեք ոտնաչափ բար-

ձրութեամբ գրակը, որ վերջանումէ սրածայր: Եւ դորա վերայ կը նկատես դու նկարած խաւեր, սատանայք և կրակի բոցեր: Անրադդ մարդիկ — ինչ տանջանքներ սպասումեն զոցա):

Դէպ ի յառաջ ու յառաջ թաւայվումէր մի ծանրընթաց հոսանքի մէջ եկեղեցական հանդէսը, մինչև հասաւ սալայատակին: Երեք անգամ պիտոյ էր դատապարտուածներին ման գալ նորա չորս կողմով և ապա սանդուղների վերայով վեր տարուեցան, որ կանգնեցնուին փայտակոյտերի մօտակայքում: Հրապարակով, բոլոր ժողովրդի առաջ և կարգացուեցաւ այս տեղ նոցա դատակնիքը և ապա տիրեցին նոցա դահլիճները, որ կապեն նորանց փայտակոյտերի վերայ: Խաղաղ սառնամառութեամբ անբաղդները հետեւեցան դատաստանի սպասաւորներին: Հարկաւոր էր բռնութիւն, տանելու նորանց դէպ ի ցիցը: Աղատակամ մատուցին ձեռները և թոյլ տուեցին կապել նորանց:

Դէպէտ և Դօն Գուսմանը շատ ջերմեանդ կաթոլիկ իսկ էր և խստակրօն հաւատի մէջ դաստիարակուած լինելով, գարշելի էր համարում ամենայն հերձուածողութիւն ասած բան, սակայն զոգդեցաւ նորա սիրտը այն հաստատամտութեամբ, որով դատապարտուածքը աչքի տակ էին առել մահը: Նորա հիացական զարմացքը նոցա հոգու ամբուլթեան վերայ, ևս առաւել զօրացաւ, երբ այնուհետև վառուն ճրագներով եկան դահլիճը, որ բորբոքեն փայտակոյտը: Բոցերը ճարակուեցան — մի քանի րոպէից յետոյ ջերմ ծխախառն կրակը չոր փայտերի վերայից դէպ ի վեր բարձրացաւ — կարմիր հրեղէն լեզուները արձակուեցան դէպ ի վեր, պատեցին նահատակած զոհերը մի վառուն ծածկոցով և այրեցին նոցա գլխամագերը և մօրուքը: Սև չոգնխառն ամպեր թաւայուեցան ծանրութեամբ և ճնշելով հաւաքուած, հաղիւ շունչ քարշող բաղմութեան վերայ, որ լուռ ու մունջ անդարձ աչքով նայումէր ահաւոր տեսարանին: Մի փոքր միջոց լսելի էր ոչինչ, բայց միայն աւելի և աւելի տարածուող ագահ հրեղէն խորձերի ձայնները, շաշուներ և շառաչիւնը — ապա յանկարծ մի զարհուրելի աղաղակ վառուն բոցերի միջից — ապա մի քաջալերական, դէպ ի հաստատամտութիւն յորդորող ձայն — հուսկ յետոյ մի հանդիսաւոր երգեցողութիւն, որ խլացնելով կատաղի բոցերի աղմուկը, և սիրտ դողդելով հրնշուէր կրակի ծովի միջից, և զարհուրանքից սասանած բաղմութեան վերայով տարածվումէր այս տեղ ու այն տեղ: Բայց երկար չտեւեց այս. մի քանի րոպէից յետոյ աւելի և աւելի թուլացաւ երգեցողութեան ձայնը — վերջապէս լռեց ամենեւին, և այնուհետև ժամանակ առ ժամանակ լսելի էին հիւժուութիւն և հառաչանք, որ զարհուրելի տանջանքը դուրս էին ճնշում անբաղդ նահատակների բերանից: Եւ այս ձայները լռեցին յետոյ — գործը լցուցած էր արդէն — բոցերը վերջացուցել էին անբաղդների չարչարանքը:

Մեռածի պէս գունաթափ և դողալով մնումէր Դօն Գուսմանը իւր ձիու վերայ: «Գնանք, և դեպք, հեռանանք այս տեղից», շնչեց նա — «Ես մեռանումմմ զարհուրանքից: Ո՛հ, ինչու ևս ականջ չդրեցի. քո խրատին: Թող փախչենք այս սարսափելի տեղից, որոյ բոցերը այրվումեն հոգուս մէջ»:

«Ահա տեսանումես դու, եղբայր, որ իմ դիտաւորութիւնս բարի էր, երբ որ ես խնդրումէի քեզանից հեռի մնալ այս տեսարանից», պատասխանեց Դօն Բօգրիգօն մոպլադէմ: «Այո՛, այո՛, դա մի աւելի սոսկալի բան է, քան թէ մարդուս զգացող սիրտը կարող էր համբերել զորան. ո՛հ, այդ զարշնել ինկուզիցիօնը — քանի՛ քանի՛ զոհեր մորթել է դա արդէն — քանիսր տակաւին մորթելու է: Եւ ի՞նչ զոհեր. մարդեր, որպիսի մէք եմք, մարդեր, որ պաշտումն Աստուած և արօթումն առ Աստուած, զուցէ բարի և ազնիւ մարդեր, ինչպէս մէք, ինչպէս ահա դոքա, որ մեր աչքի առաջն մեռան: Զբեցի՛ր դու, ինչպէս նոքա կարդումէին առ Աստուած իւրեանց մահու տաղանայի մէջ: Ո՛հ, իմ եղբայր, արդեօք չէր պիտոյ երկբայել այն հաւատի աստուածայնութեան և սրբութեան վերայ, որ թոյլ է տալիս պղպիսի գործ, քարոզումէ սպանութիւն փոխանակ սիրոյ, որ սպանումէ փոխանակ կեցուցանելու: Հետե՛ր ինձ, եղբայր, հետե՛ր ինձ: Եւ ինձ սարսափելի է այս հաւատամոլութեան հանդէսը»:

Երկու եղբայրները դժուարութեամբ դուրս սեղմեցին իւրեանց անձր բազմութեան միջից: Ախուապետ Զուանը մինչև այժմ այնքան հաւատարմութեամբ ուղեկից լինելով նոցա, այնուհետև չհետևեցաւ նոցա: Մի արհամարհական, յաղթողական հայեացքով նայեց եղբայրների քամակից, դուրս հանեց ծոցից մի մագաղաթնայ տախտակ, գրեց նորա վերայ մի քանի շարք և ապա թաքրեց նորան իւր հանդերձի տակ: «Ինկուզիտօրների մեծաւորը շուտով կ'ունենայ մի քանի խօսք խօսելու ձեր հետ, Դօն Բօգրիգօ», ասաց նա թիւ տակին: «Աստուած յարողութիւն տայ: Դօն Միլուայի վարձին աւելի հեշտ և շուտ արժանացել իմ ես, քան թէ համարձակուել էի յուսալ»:

Թաղմութիւնը ցանուցիր եղաւ և Զուանը անհետացաւ նորա մէջ: Զուր եղաւ Դօն Գուսմանի հարցափորձութիւնը երեկոյն, այդ մարդու մասին — ախուապետը Առտօ դա Փէից յետոյ ոյլևս չվերադարձաւ երկու եղբայրների մօտ:

ԵՐԿՈՐԴ ԹՕԴՈՒԱԾ:

ԶԻՆԱԽԱՂՈՒԹԻՒՆԸ:

Ախուապետ Զուան Լողադան անհետացել էր և մնաց անհետացած: Գուսմանը և Բօգրիգօն այո՛ մի փոքր զարմանումէին այդ բանի վերայ, բայց միև կերպով ոչինչ կասկածանք չունէին, այլ միայն տեղիք տուեցին այն կշռաբաւորութեանը, թէ այդ մարդը Առտօ դա Փէի նեղուածքի մէջ բաժանուել էր նոցա կողքից և ապա կարող էր գտած լինել ծանօթ ու ճանաչ, կամ թէ պաշտօնի մէջ մտած լինել: Այս նիւթը առհասարակ երևում չէր նոցա այնքան մեծակշիւ, և շուտով ամենեւին մոռացան նոքա Լողադան, զբաղուած լինելով այն պատրաստութեամբ, որ հարկաւոր էին պալատում երևելու համար:

Լրդէն միւս օրում եղբայրները մեծագին, փառաւոր զարդարանքով գնացին դէպ ի թագաւորի պալատը: Շատ ողորմած ընդունելութիւն գտան, Ինքը թագաւորը մեծ մարդասիրութեամբ ողջունեց Գօն Բօղրիգոյին, սիրով և քաղցրութեամբ մտաբերեց առաջին ժամանակը, երբ Բօղրիգօն գտանվումէր նորա անձնական պաշտօնի մէջ և ապա դարձուց դէմքը դէպ ի Գօն Գուսմանը, որ համեստութեամբ, բայց միամիտ և խաղաղ կանգնած էր իւր եղբօր կողքին:

«Լնտարակոյս, դա է մինը ձեր ազգականներից, Բօղրիգօ», ասաց թագաւորը: «Նորա երեսի գծագրութիւնքը օտար են ինձ և այնու ամենայնիւ ծանօթ այն նմանութեամբ, որ նա ունի Ձեր հետ»:

«Դա է իմ եղբայր Գուսմանը, որ համաձայնվում է ընծայեցնել Ձեր մեծութեան քաղցր շնորհին», պատասխանեց Գօն Բօղրիգօն: Նա, ցանկանալով իւր պատկառական մեծարանքը ցուցանել Ձեզ, յանձն առաւ դալ տեղը»:

«Իարեաւ է եկել նա, որպէս և դուք», խօսեց թագաւորը քաղցր հայեացքով գեղեցիկ երիտասարդի ծաղկափթիթ երեսի վերայ, մինչ սա ծունր խոնարհեցրած կարող թագաւորի առաջը, նորա հանդերձի դրօշը սեղմեց շրթունքին: Ղեր կացեք, Գօն Գուսման: Իմ շնորհիս մասին կարող էք միամիտ լինել և ինձ հաճելի կը լինէր, եթէ պալատիս փառահեղութիւնը աղդէր Ձեր մէջ ցանկութիւն մնալու այս տեղ: Յօժարութեամբ ընդունելու էի Ձեզ իմ մանկավաճիկների կարգը»:

«Ձեր մեծութեան շնորհը լցուցանում է իմ սիրտը պարծանքով և հոգեզմայլութեամբ», պատասխանեց երիտասարդը, «բայց, ներեցեք, ես այնպէս շատ սիրում եմ իմ եղբայրը — մէք ուխտ ենք դրել երբեք չբաժանուիլ միմեանցից, և միայնական հանդարտութիւնը մեր ազարակի, անտարակոյս, անպէտ է կացուցել ինձ մի կեանքի, որ ապրելու էի ես պալատական փառքի և մեծութեան մէջ»:

Սի թեթեւ ստուեր տհաճութեան պատեց թագաւորի ճակատը: «Ուրեմն դուք արհամարհում եք իմ պաշտօնս, պարոն», ասաց թագաւորը, մի փոքր սառնութեամբ, քան թէ մինչև այժմ: «Այո՛, այո՛, մեք պիտի հրաժարուինք միմեանցից, թէև այդ ցաւելի էր մեզ»:

«Ոչ այդպէս, Ձերդ մեծութիւն», պատասխանեց Գուսմանը շուտով — արիւնս և կեանքս իմ ողորմած թագաւորի համար, երբ նա կը հրամայէ: Ուրախութեամբ գնալու էի դէպ ի մահ Ձեր մեծութեան համար:

«Տհաճութեան ստուերը չբացաւ և թագաւորը դարձեալ ժպտեցաւ»:
«Ուրեմն բարի է», ասաց նա, «երբ որ կարօտ լինիմ Ձեզ, կը կանչեմ: Դարձեալ անգամ բարեաւ եկաք — թագաւորի զահլեճները բաց են Ձեզ»:

Սի թեթեւ շարժողութիւն ձեռքի ցոյց տուեց, որ ընդունելութիւնը վերջացած էր: Խոր դուրս տալով հրաժարուեցան եղբայրները և խառնուեցան մեծատուն և փառաւոր հիւրերի մէջ, որ պալատի արձակ ու շողջողուն դահլեճներում հեղեղե պէս անց ու դարձ էին առնում:

«Ի՞նչպէս է», կամաց հարցրեց եղբօրից Գուսմանը, քայլելով հայե-

լու պէս կոկ ու փայլուն տախտակաշէն յատակի վերայ — զո՛հ ես դու ինձանից»:

«Այտարեյապէս, իմ եղբայր», պատասխանեց Գօն Բօդրիգօն նոյնպէս կամաց: «Քո չկամելութիւնը մտանել թագաւորի պաշտօնի մէջ թէպէտ տըհածութիւն յարոյց, բայց անփախչելի էր. բայց քո ընթացքը յետոյ դարձեալ զրստեց բոլորը: Թագաւորը բարեմիտ է: Այժմ թող որոնենք իմ բարեկամները, որ պիտի նոյնպէս ծանօթանան քեզ և սիրեն քեզ»:

Հաջողակ և վայելչական կերպով, որպէս թէ այլապէս սովորած չէր, Գուսմանը իւր եղբոր կողքին ման էր գալիս արձակ սրահներէ մէջ և ամենայն տեղ ընդունուեցաւ քաղցրութեամբ: Նորա ազնիւ անձնաւորութիւնը այնքան ևս ձեռնտու էր այդ բանին, որչափ ջատագովութիւնը իւր եղբոր, որ նորան բաց չէր թողում իւր կողքից: Հին ծանօթութիւններ նորոգուեցան, նոր ծանօթութիւններ կատարուեցան. երկար չտեսց, և ահա Գօն Գուսմանը սկսաւ զգալ իւր անձը նոյնչափ ևս ընտանի իւր օտար շրջակայքում, ինչպէս զգացել էր իւր հայրենի ամրոցի անդարդ և սահմանափակ տարածութիւնների մէջ: Նորան չկուրացուցին ոչ փառք, ոչ ճոխութիւն և ոչ պատուաստիճան: Նա հաւաստի էր իւր եղբոր հաւատարիմ սիրոյ մասին և այս համարումէր նա ամենավերին բարին որոյ առաջը բոլոր մնացածը չըքանումէր ստուերի մէջ: Նա խաղումէր, ծիծաղումէր և խօսումէր անհոգ և անխռով զուարթութեամբ, և այս ու այն ճակատը կոկիւններ տեսանելով քաղցր միամիտ երիտասարդը, այս և այն ծանրահայեաց աչքը հաճութեամբ դադարումէր նորա երեսի ազնիւ գծագրութիւնների և գեղունէշ հասակի վերայ, այս և այն բերանը, որ ուրիշ ժամանակ բացուած էր հպարտ և ցամաք խօսքի համար, ասումէր նորան քաղցր և բարեացակամ բաներ: Գուսմանը ընդունումէր ամենը շնորհակալութեամբ և քաղաքավարութեամբ, — բայց և ոչ իսկ միանգամ չզարթեցաւ նորա մէջ ցանկութիւն փոխանակելու այս նոր փառահէղ կեանքը իւր խաղաղ հայրենիքի միայնութեան հետ:

«Եւ տեղ բոլորը գեղեցիկ ու փառաւոր է», շնչեց նա եղբոր ականջին — աւելի գեղեցիկ և փառաւոր է, քան թէ կարծումէի ես — բայց մեր խաղաղաւէտ կենակցութիւնը աւելի յարգի է իմ աչքում և աւելի քաղցր է իմ սրտիս, քան թէ ամենափառաւոր տօնախմբութիւնքը թագաւորի սըրահներում: Աչքը հիանումէ և կուրանումէ — բայց սիրտը մնումէ անյաղթելի»:

«Եւ յպէս է, իմ սիրելի մանուկ», պատասխանեց Բօդրիգօն ջերմութեամբ սեղմելով նորա ձեռը — «և ես ցանկանումեմ որ Աստուած պահպանէ քո մէջ այդ համեստամտութիւնը և զոհասրտութիւնը»:

Թուեր առած թուումէին ժամերը. Բօդրիգօն արդէն միտք էր ձգում, թէ պիտոյ էր գնալ և հրաժարվումէր միայն իւր բարեկամների միջից, մինչ Գուսմանը սպասելով նորան, կանգնած էր քամակը տուած մի սինի, և պայծառ աչքով անդարձօրէն նայումէր խայտաճամուկ խուռն բազմութեան մէջ իւր չորս կողմում: Յանկարծ զգաց նա մի կամաց սեղմումն իւր ձեռի,

որոյ մէջ խցուեցաւ մի թերթիկ թուղթ, և լսեց այսպիսի շնջական բաներ. «Երեսներդ մի շրջեցէք—թշնամիքը մօտ են ձեզ—բայց բարեկամները հսկումեն ձեր վերայ»:

Ս'իտ չդնելով զգուշացուցիչ խրատին, Գուսմանը շուտով շրջեց գլուխը—բայց նա ոչինչ չտեսաւ աւելի, բայց մի ստուեր, որ լուծեամբ չքացաւ սիւնի յետքում: Շուտով հետեւեցաւ նորան, բայց սիւնի միւս կողմին հասած, նորա զննողական աչքը ոչինչ չտեսաւ, բաց ի թաղաւորի մի քանի մանկաւիկներից և սպասաւորներից, որ խորասոյզ էին եղած մի անմեղ խօսակցութեան մէջ:

«Այնու ամենայնիւ» — ասաց նա ինքն իւրեան — «այդ զգուշացուցիչ ձայնը, անտարակոյս, եկաւ մի բարեկամի կողմից, և դորան պիտոյ չէր անտես առնել»:

Նա մեկուսացաւ, բաց արեց այն թերթիկ թուղթը, որ այնպիսի գաղտնի կերպով հասուցած էր նորա ձեռքը, և բոցալաւ ճրագների փայլողութեան տակ կարդաց այսպիսի, թեթեալ, կապարեայ գրեթէ զրած խօսքեր: «Լօզագան մի դաւաճանող մարդ է, Սիլուայից կաշառուած: Զգոյշ կացեք և մի հաւատացէք ոչ ում, որոյ հաւատարմութիւնը փորձել չէիք: Գօն Սիլուան այս տեղ է և լարումէ Ձեզ որոգայթ. Վ. »:

«Չարմանալի՛ բան, շնջեց Գուսմանը մտածութեան մէջ և դարձեալ ոլորեց թուղթը: «Ո՛վ կարող էր լինել այդ անձանսթ բարեկամը. ստորագրած է մի Վ. Ես պիտի խօսեմ Բօդրիգոյի հետ—գուցէ նա կը լուծանէ այս գաղտնիքը որ անհասանելի է ինձ»:

Նա դիմեց դարձեալ դէպ ի հաղիւ թէ թող տուած սիւնը, ուր նորան մի քանի ըրպէից յետոյ գտաւ Բօդրիգոն: Նոքա անյապաղ թողեցին պալատը, հեծան իւրեանց ձիանքը և շտապեցին դէպ ի իւրեանց իջևանը: Այս տեղ Գուսմանը ցոյց տուեց եղբօրը այն տումակը և յայտնեց նորա թէ ի՞նչ խորհրդաւոր կերպով նա հասել էր իւր ձեռքը: Բայց երևումէր թէ Բօդրիգոն ընծայումէր դորան մի շնչին կշիռ:

«Այդ ի՞նչ մի նորահրաշ բան է», ասաց նա: «Թէ Գօն Սիլուան ատումէ մեզ, այդ գիտենք մեք, և այդ մասին պիտոյ չէր մի զգուշացուցիչ անարկութիւն: Թէ նա այս տեղ լինելու էր կամ թէ գալու էր, այդ ևս յուսացել եմ—բայց ես կարող չեմ խելամուտ լինել, թէ ի՞նչպէս կարող էր նա մեզ ֆեստել: Նորա ատելութիւնը անդօր է: Եւ Լօզագան: Ես սկիզբից հաւատում էի նորան. այլև նա ինքը մեր մօտից հեռացել է, քստ որում նկատուէր, որ նորա լրտեսութիւնը ոչինչ պտուղ բերելու չէ նորան: Ուրեմն հանգստացիր դու, իմ եղբայր: Քանի որ թագաւորի շնորհը մնումէ մեզ, քեզ պիտոյ չէր վախենալ, և Գօն Սիլուան չունի այնպիսի մեծ կարողութիւն, որ միջոց գտանէ մեզանից խլելու այդ շնորհը: Գնա, հանգստացիր, իմ եղբայր: Գուր գիտես, որ էպուց լինելու են ասպետական խաղարկութիւնք և դորա համար պիտոյ էր քեզ քո ժողովուժը և զօրութիւնը: Ես շատ ու շատ անկանումեմ, որ դու պերագանց գտանուէիր — ուրեմն հանգստ

ցիր, քնիր, երա՛գ տես, երազումդ տես այն փառաւոր յաղթութիւնքը և պարծանքի կանաչ պսակները որ կը դրուին քո մագերի վերայ» :

Եղբօր անհոգութիւնը հանգստացրեց Գուսմանը կատարելապէս : Դօն Բօգրիգօն ծանօթ էր Մադրիդին և արքունական պալատին—նա գիտէր շատ լաւ դատել, արդեօք և ինչ երկիւղալի բան կար : Ուրեմն Գուսմանը արտաքսեց ամենայն մտատանջութիւն իւր սրտից և գնաց քնելու, ինչպէս ցանկանումէր իւր եղբայրը : Բայց Դօն Բօգրիգօն, երբ որ պատանին հեռացել էր, դարձեալ կարդաց տոմսակը, և այն խաղաղ ու պայծառ երեսը, որ ցոյց էր տուել եղբօրը, փոխարկուեցաւ դէպ ի մի մտախոհ ծանրութիւն :

«Որ տեղից ևս խիթալի էր, այնու ամենայնիւ վտանգ կայ», խօսեց նա քթի տակին : «Սիլուայից չունիմ երկիւղ—բայց այո՛ նորա անխղճութենից և դարանագործութենից : Բայց ինձ զգուշացուցել են, և ես կը պահեմ իմ անձը—և ինչ հարկաւոր էր պղտորել Գուսմանի միամտութիւնը և խաղաղութիւնը : Անշուք քնիր, իմ եղբայր : Իմ աչքս հսկումէ քո վերայ :

«Ես պատառեց տոմսակը, այրեց նորա կտորները և ապա որոնեց ինքը իւր անկողինը : Բայց դեռ ևս երկար միջոց հեռի մնաց նորանից քունը : Դօն Սիլուայի ծածուկ և սողուն դարանագործութիւնը, որ բաւական բաւարացոյց էր նորա ուղարկելուց մի լրտես, լցուց նորա սիրտը մի օտարոտի, գուշակող երկիւղով : Միայն կրկին և դարձեալ մտքումը հաստատելով, որ ոչինչ զգուշութիւն զանց չառնէ, կարողացաւ միայն հանգստանալ : Նորա քունը տարաւ, բայց երազների մէջ ևս հալածումէր նորան Դօն Սիլուայի խաւար կերպարանքը որ մի սատանայական ստուերի նման պատել էր նորա չորս կողմը : Թէպէտ առաւօտուն ծիծաղումէր նա իւր վայրենի, խառնափնդոր երազական պատկերների վերայ, սակայն զինուորուեցաւ դէպ ի առաջիկայ պատերազմական խաղերը աւելի մեծ հոգածութեամբ, քան թէ մի այլ դիպուածում առնելու էր նա : Այլ ևս իւր յատուկ ձեռքով եղբօրը հագցրեց զէնքը—առաւել լաւերը և ամուրները իւր ձօն զինարանից : Սաղաւարտ, վզանոց, զրահ, բարձապանակ և կապարանք շատ ընտիր յօրինուած էին, և Բօգրիգօյի աչքը ճառագայթութուեցաւ հոգեպայծառ ուրախութեամբ, նկատելով իւր եղբայրը այդպիսի փառաւոր զէնքով զարդարուած :

«Մի աջողակ ձեռք և մի կարող սուր հարկաւոր էին, որ կարողանային ձեղքել միջից այդ զրահաւորութիւնը», ասումէր նա ինքն իւրեան : «Դօն Սիլուան կարող չէ ոչինչ վնասել նորան» :

Գուսմանը գուշակել անգամ կարող չէր իւր եղբօր ծածուկ երկիւղը : Այլ մանաւանդ թէ գտանվումէր նա շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ և անհամբեր կարօտութեամբ սպասումէր պատերազմական խաղին, ուստի յոյս ունէր մի քանի դարձիք գրաւելու : Թէպէտ ոչ մեծամիտ և ոչ ունայնասէր էր, բայց գիտէր իւր զօրութիւնը և աջողակութիւնը զէնքի դործածութեան մէջ, որ մեծախնամ դաստիարակութեամբ ուսուցել էր նորան իւր աշինւ եղբայրը : Լի ուրախութեամբ հեծաւ իւր անդալուզացի ձիու վերայ և Բօգրիգօյի հետ միասին արշաւեց դէպ ի խառն հրապարակը :

Երբ որ նոքա տեղ հասան, մի մեծ բազմութիւն ժողովրդի ներկայ էր,

ցանկութեամբ սպասելով ասպետական խաղերի սկսանելուն: Գլուխ զլիս մօտ խիտ կանգնած էին չորս կողմովը պարսպի որ շրջափակումէր կռուի ասպարէզը: Գեղեցիկ զարդարած բալկօններում նստած էին աղնիւ տիկնայք փառաւոր հագուստներով և միայն թագաւորի նստարանը տակաւին դատարկ էր: Պարսպի մէջ, արձակ, լաւ տափարակած և նուրբ աւազով ցանած տարածութեան վերայ ժողովուած էին ասպետք և պարոններ, որ իւրեանց զօրութիւնը և աջողակութիւնը կամէին չափել միմեանց հետ: Նոցա զէնքը կայծակումէին արեւու ճառագայթների մէջ—նոցա դրօշները փողփողումէին, խայտաճամուկ փունջերը սաղաւարտների ճօճումէին առաւօտեան հովի մէջ: Ուրախութենից ճառագայթուած աչքով զննումէր Գուսմանը այս ճոխ, փառաւոր տեսարանը և աւելի անհամբերութեամբ, քան թէ մինչև այժմ, տրոփ տրոփ առնելով նորա քաջ սիրտը, սպասումէր կռուի հանդէսին որ շուտով պիտի սկսանուէր: Խոհական Բօդրիգօն հարկաւոր համարեց սանձահարել եղբոր կրակոտ եռանդը մի քանի կամաց շշնջող խօսքերով: պատճառ, Գուսմանը փոխանակ պարսպի դարպասով ներս մտնանելու, արդարեւ կամք ունէր մի համարձակ ոտտիւնով թռչել պարսպի վերայից: Բայց նա կանոնէր չափաւորեց իւր եռանդոտութիւնը, և արժանաւոր ու հանդարտ պատշաճով երկու եղբայրները զուգաւորուեցան միւս աղնիւ պարոնների հետ, որ կէս մի բաց, և կէս մի փակ դիմակով սպասումէին կռուի սկսանելուն:

Լսուհետեւ երկար չտեւեց նոցա անհամբեր սպասողութիւնը: Թագաւորը երեւեցաւ փառաւոր ընկերակիցներով—մի շառաւղղ նուագածութիւն ողջունեց նորան, նիզակները և սուրերը ցած թողուեցան նորին մեծութեան փառքի առաջ, և խելոյն դորանից յետոյ հնչեց մի պատերազմական գուշիւն իբրեւ նշան թէ պիտոյ էր սկսանել կռիւը: Կռուողները կարգուեցան երկու երկու, կազմելով մի երկար շարք, երեք անգամ ման եկան պարսպի չորս կողմով և յետոյ մի կէսը դէպ ի աջ, միւսը դէպ ի ձախ դուրս թռան պարսպի միջից դէպ ի արձակ հրապարակը, ուստի կարող էին վերադառնալ, եթէ զէնքը մերկացուցած, դուրս էին եկել հակառակորդի ընդդէմ:

Վարդադրել էին, որ ամեն անգամ վեց ասպետներ կռուէին ընդդէմ վեց միւսերի, նիզակով և սրով, մինչև մի կողմը կը յաղթուէր: Այնուհետեւ հասանումէր յաղթողին մի արծաթի պսակ ոսկի ծաղիկներով, որով վեհապատիւ հարսը, որոյ պատուի համար տօնախմբվումէին այդ խաղերը, զարդարումէր բաղլաւորի սաղաւարտը:

Առիւնները սկսուեցան, փառաւոր զինուորական զործեր կատարուեցան, երբեմն մի կողմը և երբեմն միւս կողմը դուրս էր գնում կռուից իբրեւ յաղթող, բայց ընդհանրապէս յաջողութիւնը մնաց նոցա կողմում, որ Գօն Բօդրիգօյի և Գուսմանի հանդէպ կանգնած էին:

«Բանը բանից անց է կենում: Եղբայր», մեղմութեամբ ասաց Գուսմանը իւր եղբորը, երբ որ հակառակ կողմի չորրորդ ասպետը պսակվումէր թագով, մինչև միւսերը կարող էին ցոյց տալ միայն երկու ստացած թագեր: Պիտոյ է դորան վերջ գնել: Ներս մտիր ասպարէզի մէջ, խնդրումեմ»:

Այս չունիմ յօժարութիւն կուեկու այսօր», կրկնեց Բօդրիգօն, որոյ քաջութիւնը և աջողակութիւնը շատ աւելի հռչակուած ու խոստովանուած էր, քան թէ նա իւր համար յատկապէս կարօտ էր որ և իցէ պարծանքի— «կուելի՛ր դու, և ես կամիմ ուրախանալ, երբ քո քաջութիւնը պսակուած էր յաջողութեամբ»:

«Այո՛, այո՛. երբ որ դարձեալ բացուեցաւ ասպարէզը, ես ներս կ'արշաւեմ», ասաց Գուսմանը վառուած թշերով և վայլատակող աչքերով: «Այժմ տարածաւ է—վեց ասպետներ սպասումեն արգէն: Միայն թէ բոլորքեան գոքա չյայլեալ են»:

«Մեզ պիտոյ է համբերութեամբ սպասել» —խօսեց Բօդրիգօն խաղաղութեամբ և զրեթէ անընարողաբար: «Մեր հակառակորդները քաջ տղամարդեր են: Տես ահա—կախը նոր ի նորոյ սկսանվումէ:

«Այս սկսուեցաւ դարձեալ և վերջացաւ նոյնպէս անյաջող, ինչպէս միւսները: Բօդրիգօնի կողմը յաղթուեցաւ, մանաւանդ աջողակութեամբ մի ասպետի, որ մի փակ դիմակ երեսի վերայ և թուխ զոսհատուած կոպու մէր:

«Ո՞վ պիտի լինի դա», Գուսմանը հարցրեց եղբօրից: «Չեմ ճանաչում դորան»:

«Ո՛չ, պատասխանեց Բօդրիգօն — երեսի դիմակը շատ խիտ է — ոչինչ կարելի չէ նկատել նորա երեսի գծադրութենից: Բայց, ով և լինէր նա, կը դտանէ իւր արժանաւոր հակառակորդը Ձեր մէջ: Գուսմանից առաւել եւս, Գուսման — հաւատացիր իմ փորձառութեանը և ոչինչ մի՛ վախեցիր»:

«Պորա հակառակ, ես այրվումեմ անհամբերութեամբ հանդիպելու նորան», պատասխանեց Գուսմանը: «Բայց ո՞վ դիտէ, արդեօք կը վերադառնար նա ասպարէզի մէջ, եթէ ստացել էր յաղթութեան պսակ: Ահա ծունր է խոնարհեցնում իշխանազն տիկնոջ առաջը—այդ ի՛նչ է — նա չըկամի բանալ երեսի դիմակը: Հա՛ — ուրեմն կամի յառաջ տանել իւր կոխը, ապա թէ ոչ, նա չունէր տեղիք պահելու իւր գաղտնիքը: Ուղիղ է! նա աւխորժակ ունի մի երկրորդ պսակ ստանալու»:

Աւագգեստ ասպետը արգարեւ յետ դարձաւ դէպ ի ասպարէզը: Միւս հինգ մարդ նորա բաժնից կցորդուեցան նորա հետ, և Գուսմանը իմեց իւր ձիու կողը, որ ներս մտանէ իւր բարեկամների շարքի մէջ, որ պիտի կուեկին հակառակորդի հետ: Զգուշութեամբ ընտրեց նա իւր տեղը այնպէս, որ երես առ երես կանգնած էր սև ասպետի հանդէպ, ուրեմն անպատճառ պիտի գործ ունենար նորա հետ: Ամուր ձեռով բռնեց իւր նիզակը և թեքեց նորան խիթկելու համար, և անհամբերութեամբ սպասումէր արշաւանքի նշանատուութեանը: Փողերը հնչեցին, կռուի դատաւորքը տուեցին նշանը, և փոթորկային ամպերի պէս որոտաձայն թնդացին տաններկու զոսհատու ասպետը մինը ընդդէմ միւսին: Նիզակները ջարդուփշուր եղան և ձայնեցին — մի փոշեղէն ամպ վեր պտուտուեցաւ և մի քանի րոպէ պատեց բոլորը մի քողով — բայց Բօդրիգօն ժպտումէր: Սուր աչքով վննէր նա հակառակորդների հանդիպման հետեանքը — Գուսմանը ամուր նստած էր թամբի

վերայ. և նա ինքը մի ձկուլ թաչափ չէր խախտուել իւր տեղեց: Բայց և նորա հակառակորդը ամուր պահել էր իւր կայքը^{*)}—բայց Բողրիգոյի սրատես աչքից փախած չէր, որ այդ բանը պատահել էր միայն դժուարութեամբ և աշխատութեամբ: Այս նկատութիւնը ստուգուեցաւ իսկոյն մի այլ հանգամանքով: Գուսմանի կողմից որպէս և միւսերի բաժնից երեք ասպետք միայն մնացել էին իւրեանց թամբի վերայ — սև ասպետը փոխանակ այժմ դարձեալ ընտրելու Գուսմանին իւր հակառակորդ, օգուտ քաղեց պատեհ միջոցից դէմ դնելու իւր անձը մի այլ հակառակորդի, և այս բանս չկարողացաւ խափանել Գուսմանը, թէ և ցանկանումէր դորան:

Սի փոքրամիջոց դադարից յետոյ միւսանգամ հնչեցին փողերը — երկրորդ անգամ նշան տուեցին կռուի դատաւորքը — կրկին անգամ անօտրացած փոքրիկ բազմութիւնքը արշաւեցին միմեանց վերայ. Գուսմանի հակառակորդը իւր ձիու հետ միասին ցած զլորուեցաւ — բայց սև ասպետը իւր երրորդ ընկերակցով մնումէր ողջ և առողջ և կարող էր կռուիլ: Երեւումէր թէ Գուսմանը պիտի անձնատուր լինի — նա դորձ ունէր երկու հակառակորդերի հետ. կռիւր անհաւասար էր: Ինքը Բողրիգոն տհաճութեամբ կնշռեց ծակատը, տեսանելով այս անյաջող բաղը, որ ասես թէ հալածումէր իւր սիրելի եղբայրը, թէ և նա այնպէս քաջ էր:

Սակայն Գուսմանը երբէք ցոյց չտուեց դիտաւորութիւն յետ կենալու կռուելուց: Նա բաց ձգեց մնացորդը իւր նիզակի որ փշուած էր նորա ձեռում և պայծառահնչիւն ձայնով պահանջեց մի դալար զէնք: Ամենայն կողմից լուեցան հաւանութեան ձայներ, փողփողեցան թաշկինակներ, հնչեցին քաջալերական խօսքեր իբրև վարձատրութիւն նորա քաջութեան: Եւ Բողրիգոյի ձակատը դարձեալ կոկուեցաւ և նորա աչքը լուսափայլեցաւ, թէպէտ մի քանի րոպէ յետոյ դարձեալ նկարվումէր նորա հայեացքի մէջ մի երկիւղալից հոգածութիւն:

«Այդ քաջ մանուկը չափից դուրս վստահ է», ասաց նա քթի տակին: Երկու մարդ ընդդէմ մինին: Նա անչափ համարձակվումէ:

Լսնու ամենայնիւ նա ոչինչ նշան չտուեց, ոչինչ ակնարկութիւն չարեց եղբորը թէ պիտոյ էր հրաժարուիլ իւր դիտաւորութենից: Բայց ոչ առանց խորին հոգածութեան սպասումէր դալոց արշաւանքի վերջին:

Չիանքը և ասպետքը մի քանի րոպէ շուռ առան, ինչպէս յառաջ: Ապա Գուսմանը ցած թողեց նոր նիզակը, որ բերել էին նորան, ամուր ձեռով բռնեց իւր աղնիւ ձիու սանձը և կռիւր պիտի նոր ի նորոյ սկսանուէր, և ահա մի անսովոր անցքով խափանուեցաւ մի քանի րոպէ: Այսինքն, պարսպի վերայից յանկարծ ներս թռաւ մի նրբահասակ մանուկ, շտապեց դէպ ի Գոն Գուսմանը, ձգեց նորա վերայ մի գալարած թերթիկ թուղթ, ասելով այսպէս. «Նախ և յառաջ կարդացէ՛ր այս բանս»: Մանուկը կայծակի պէս դուրս էր թռել պարսպի վերայով և հանդիսականների խուռն

^{*)} Այս չէ դիւքը, ունեցածը, ինչպէս հայ աւանդը դորձ է ամուր, այլ կանգնելու տեղին ասումներ բուն հայերէն չափ:

բաղմութեան մէջ չքացել էր: Պահապանքը, որ մօտ վազեցին ըմբռնելու յանդուգն մանուկը և պատժելու նորան իւր լըբարար ներս մտանելու համար ասպարէզի մէջ, ուշ վերայ հասան: Ժողոված բաղմութիւնը արձակելով բարձր և զարմացական ձայն, մանուկը յաջողութեամբ դուրս էր պրծել: Ոչ ոք նորան ճանաչել չէր, որովհետեւ դա կրումէր երեսի վերայ մի սև թաւշեայ դիմակ:

Դօն Գուսմանը ոչ փոքր զարմացած այս օտարոտի միջանկեալ դիպուածի վերայ, բացեց թուղթը և կարդաց այսպիսի խօսքեր. «Զգո՛յշ կացէք. սև ասպետը Ձեր թշնամին է, Գօն Սիլուան: Կա խնդրումէ Ձեր կեանքը, մի՛ կուեցէք նորա հետ սրով. նորա զէնքի ծայրը թունաւորած է: Կ.»

«Կարձեալ այդ ծածկաստրհօւրդ Կ. ! ասաց Գուսմանը. քիթ տակին, և արագ մտառութեամբ որոճումէր իւր մէջ, թէ ի՞նչ պիտոյ էր առնել: Հրաժարուիլ կուեցիւց, արդէն շատ անգամ էր. պատճառ բոլոր հանգիստեաններին արհամարհութիւնը և ծաղրը թափուելու էր նորա վերայ: Կա պատճառ էր կոտիլ — բայց նա մտքումը դրեց դորձ դնել իւր բոլոր աջողակութիւնը, որ խայտառակէ Գօն Սիլուայի դիտաւորութիւնքը: Տոմսակը պատուեց նա փոքրիկ կտորներ և ցանեց նորանց կուռի ասպարէզում, և դարձեալ դէմ դնելով նիղակը, ցոյց տուեց որ միջանկեալ դիպուածը ոչինչ պատճառ տուել չէ նորան փոխելու իւր դիտաւորութիւնը: Գօն Սիլուայի շուտափոյթ շարժողութիւնը ցոյց տուեց, թէ ինչպէս ընդունելի էր իւրեան Գօն Գուսմանի անփոփոխ յօժարութիւնը կուռելու:

«Աւրախայի՛ր միայն», մտածումէր Գօն Գուսմանը. «Աստուծոյ օգնութեամբ գործը կ'աւարտեմ. քո հետ»:

Մի լուռ ու մունջ հանդարտութիւն թաղաւորումէր հանգիստեանների մէջ, որ շրջապատել էին կուռի ասպարէզը: Ոչ ոք չէր որ ամենամեծ ակնկալութեամբ չապասէր արշաւանքի վախճանին: Կոյն ինքն թաղաւորը դուրս ձգուեցաւ իւր նստարանի միջից, որ ամենէին ճշդապէս դնէ եռամարտութեան (երեք մարդու կուռի) սակաւադիւտ տեսարանը: Ամենեքեան ցանկանումէին վստահ, մանուկ ասպետին յաղթող լինել իւր երկու հակառակորդների ընդդէմ: Բայց շատ սակաւք համարձակվումէին յուսալ հաւաստի, թէ նա կը ստանար այդ յաղթութիւնը:

Ընծահետեւ հնչեցին փողերը — կուռի դատաւորները բարձրացուցին իւրեանց գաւաղանը — ձիանքը թռան — նիղակները ձայնեցին ընդդէմ միմեանց: Գօն Գուսմանը ուղղել էր իւր հարուածը դէպի սև ասպետի սաղաւարտը, յուսալով նորա կապերը քակել, կամ, եթէ այդ յաջողուելու չէր, զոնկայ թուլացնել այդ հակառակորդի զօրութիւնը, որից աւելի երկիւղ ունէր: Իւր վահանով պաշտպանեց նա իւր անձը ասպետի հարուածից և հանդիպման բոպէին այնպիսի ճարտարութեամբ շրջուեցաւ թամբի վերայ, որ երկրորդ հակառակորդի նիղակը անզօր բաց սահեցաւ նորա զրահի վերայից:

Բոլորը յաջողուեցաւ: Սև ասպետի նիղակը փշուեցաւ, հանդիպելով Գօն Գուսմանի վահանին, առանց որ և իցէ փնաս հասուցանելու նորան:

Սորա հակառակ Գօն Գուսմանը իւր նիզակը այնպէս ազդու և յաջողակ կերպով գործ էր դրել, որ սե ասպետի սաղաւարտը ցած գլորուեցաւ աւազի վերայ: Երեք կռուողներից ոչ մինը դուրս չէր խախտուած իւր թամբի վերայից—բայց պարզ ու բացայայտ էր, որ Գուսմանը գտել էր մի առաւելութիւն իւր հակառակորդների վերայ: Երբ որ նա իւր ձին պտոյտ տուեց և նայումէր դէպ ի սե ասպետը, իսկոյն ճանաչեց նորան. դա Գօն Սիլուան էր: Նորա աչքը նայումէր կատաղութեամբ, մինչ ամենայն կողմից հնչեց ուրոտացող ցնծութեան ձայն ի պատիւ Գօն Գուսմանի, որ այդպիսի քաջութեամբ հանդիսացուցել էր իւր անձը անհաւասար կռուի մեջ:

«Նոր նիզակներ, նոր նիզակներ», աղաղակեց նա կերկերածայն, Վուռիւր դեռ ևս վերջացած չէ. նոր նիզակներ»:

«Ո՛չ այդպէս, ո՛չ այդպէս», ձայն տուեցին այս և այն հանդիսականը բաղմուտեան միջև: Վուռիւր շատ անհաւասար է. Սուր! Սուր!

«Պահեցէք ձեր անձը, Գօն Գուսման», այս միջոցին հնչեց զփուշացնելով մի մանուկ տղայի կամ աղջկայ պայծառ ձայն:

Գուսմանը համբերութեամբ սպասումէր թէ ի՞նչ լինելու էր, — նա կաղմու պատրաստ էր դէպ ի ամենայն բան. նիզակ կամ սուր—բոլորը մին է, ձայն տուեց նա բարձրաբարբառ: Վուռիւր պիտի դէպ ի վերջ հասուցանուի»:

«Նիզակներ, նիզակներ բերեցէք», կրկնեց Գօն Սիլուան, որ անստաւակցաւ օգուտ ունէր, եթէ կռիւը կատարուէր նիզակներով. պատճառ, Գօն Գուսմանը պիտի երկու հարուած ստանար, մինչ ինքը կարող էր միայն մի հարուած հասուցանել:

Վուռի դատաւորքը մտածեցին մի բոպէ, թէ ի՞նչպէս պիտոյ էր վարուիլ այս գործի մէջ. ապա դուրս եկաւ մինը և ասաց բարձրածայն, այնպէս որ հանդիսականների մի մեծ մասը կարող էր լսել նորա խօսքերը:

Թագաւորի անունով, Վուռիւր թող համարուի վերջացած. թող ոչ դք համարուի յաղթող կամ յաղթուած — փառք ամեն մինին, թէ և ոչ մինը կարող չէր փառքի պսակ ստանալ»:

«Նոր նիզակներ, նոր նիզակներ», աղաղակեց Գօն Սիլուան սաստկութեամբ: Իմ գործս յաջող է, և ես չկամիմ հրաժարուիլ կռուելուց. միայն թէ իմ հակառակորդը յօժարակամ տեղիք տար ինձ և հրատարակէր իւր անձը յաղթուած»:

«Երբէք!» պատասխանեց Գօն Գուսմանի պայծառ ձայնը. Դէպ ի կռուիւ. դէպ ի կռիւ»:

Մի որոտածայն ցնծութեան գոչիւն, որ չկամէր դադարիլ երբէք, եղաւ մանուկ քաջ ասպետի վարձը նորա հաստատամտութեան և համարձակութեան համար: Վուռի դատաւորքը ստիպուած էին փչել տալ փողերը, որ լսեցնեն ծափահարութիւնքը և գովասանութեան ձայները: Վերջապէս դարձեալ հանդարտեց — և տիրումէր այնպիսի խաղաղութիւն, որ կարելի էր լսել մի ճանճի բզզոց, և առաջին խօսողը դարձեալ վեր կալաւ խօսքը և ասաց.

«Թագաւորի անունով! որովհետեւ քաջ ասպետները կամենումն հաստատ մնալ իւրեանց դիտաւորութեան վերայ, որ է զէնքով վճռել գործը, վասն որոյ ծանօթ ու տեղեակ ենք կացուցանում այս բանս: Գարձեալ միանգամ պիտի մատուցանուին կուռղներին նիզակներ: Եթէ նոքա չվերջացնեն կռիւր յաղթուելով մի կամ միւս կողմը, ապա պիտի թոյլ տրուի սրերով կռուիլ: Այսպէս ահա, աղնիւ ասպետներ, պատրաստ կացէք:

Խաղաղութեամբ լսեց Գօն Գուսմանը—ամբարիշտ, չարախնդաց ժողովմամբ լսեց Գօն Սիլուան այս վճիռը: Ժողովուրդը մնաց անխօս — ոչ ոք, բաց ի Գօն Բօգրիգոյից, յոյս չունէր թէ կռիւր յաջողութեամբ աւարտուելու էր Գուսմանի համար: Բայց եղբայրը ճանաչումէր եղբայրը, և Գուսմանի հայեացքը ճառագայթութեւնով սաղաւարտի դիմակի տակից, տեղեկութիւն տուեց, որ պատանի կուռղը տակաւին զուարթ էր զօրութեամբ և սրտով քաջ:

Նիզակները բերուեցան և ընդունուեցան: Արշաւանքի ղապէին Գօն Գուսմանը սանձը ձգեց իւր աղնիւ անդալուզացու վզին, դուրս քարշեց դաշնակը գօտիկից և ուղղեց նիզակի ծայրը Գօն Սիլուայի ընկերակից կըռուողի վերայ: Նիզակը ջաղջախուեցաւ—հակառակորդը դողդոջեց թամբի վերայ: Գօն Սիլուայի նիզակը, ուղղեցուցած լինելով դէպ ի Գուսմանի կուրծքը, սահեցաւ դէպ ի մի կողմ՝ և երբէք չջօպիեց նորան: Չարմանալի արագութեամբ երիտասարդը դաշնակի կոթով բաց էր խնթկել նորան, և հարուածը անգործ չքացաւ օդի մէջ:

Բարձրաձայն աղաղակ գովասանութեան—էս աւելի որոտագին քան թէ մինչև այժմ, լուեցաւ ամենայն կողմից: Նոյն իսկ Բօգրիգօն չկարողացաւ յետ պահել մի բարձրաձայն, զարմացական գոչիւն. Թագաւորը իբրև նշան հաւանութեան ծափ զարկեց, և աղնիւ ատկնայքը բալկօններում փողփողուն թաշկինակներով ողջունեցին երիտասարդը, որ երկու անգամ դէմ էր կացել երկու աճողակ և ոչ աննշան հակառակորդերի: Բայց Գօն Գուսմանը աւտաւ և լսեց գրեթէ ոչինչ այդ բարձրաձայն գովասանութիւններից: Նա ուղղեց իւր բոլոր ուշադրութիւնը իւր երկու հակառակորդերի վերայ, բաց ձգեց իւրեանից նիզակի կոթը, ներս կոխեց դաշնակը գօտիկի մէջ, բռնեց իւր ձիու սանձը, մի շարժիւնով պտոյտ տուեց ձին և մերկացրեց իւր սուրը: Այս բոլոր շարժողութիւնքը կարօտ էին հազիւ թէ մի քանի ղապէ ժամանակի, և այնու ամենայնիւ չկատարուեցան ոչ մի ղապէ չափից դուրս շուտ կամ թէ կանուխ: Գօն Սիլուան կատաղութեամբ և վրէժխնդրութեամբ վառուած, նոյնպէս շրջել էր իւր ձին, դուրս էր քարշել իւր սուրը և նորա ծայրը ճօճումէր արդէն Գուսմանի գլխի վերայ, երբ որ դարձեալ աչքի տակ առաւ իւր հակառակորդը: Իսկոյն դէմ դրեց նա իւր սուրը—հարուածը բաց սահեցաւ դորանից, և կայծակի պէս արագ Գօն Գուսմանը մղեց իւր ձին դէպ ի մի կողմ, որ ազատուի հարուածներից իւր երկրորդ հակառակորդի, որ մինչ այս մինչ այն նոյնպէս դարձեալ շունչ էր առել իւր ըստացած սաստիկ հարուածից:

Գարձեալ միւսանգամ աղատուած էր Գուսմանը առաջակայ վտանգից,

բայց դեռ ևս շատ բան պակաս էր, մինչև կարող էր հաւաստի յուսալ թէ վերջումը յաղթելու էր ինքը: Անտարակոյս, կորած կը լինէր նա առանց իւր պատուական ձիու անհամեմատ զօրութեանը և աջողակութեանը և առանց այն մեծախնամ հոգատարութեան, որ նորա եղբայր Գօն Բօգրիգօն ունեցել էր նորա զբաղւորութեան մասին: Առանց որ և իցէ ուշադրութիւն դարձուցանելու երկրորդ հակառակորդի վերայ, Գօն Գուսմանը բարձր վեր շարժած սրով յարձակուեցաւ Գօն Սիրուայի վերայ: Ճայթելով հանդիպեցան միմեանց նոցա ղէնքը—կայծերը թափուեցան—Գօն Սիրուան, քաջ գիտելով որ նորա տոհմն հաստատութեանից կախ էր ամենայն բան, դէմ կացաւ և աշխատութիւն գործ դնելով, բաց դարձրեց այն ահարկու հարուածները որ նորա հակառակորդը ցած թափեց նորա վերայ: Այս միջոցիս մօտեցաւ և երկրորդ կռուողը և նորա զարկերը կարկուտի պէս իջան նորա սաղաւարտի վերայ: Գուսմանը հաղիւ թէ մի աւելի բան համարեց դորանց, քան թէ անձրևի կաթիլներ: Բայց յանկարծ ձեռք առաւ նա ձիու սանձը և խթեց իւր քաջ անդալուզացու կողերը: Այդ ազնիւ անասունը առաջի ոտերով վեր վեր խաղալով բարձրացաւ օդի մէջ—Գուսմանը մի փոքր քարշեց սանձը—թևերեց դէպ ի աջ—և ճայթելով որոտացին ձիու ամբակները շուարուած թշնամու վերայ, որ իւր ձիու հետ միասին դէպ ի գետին դրոուեցաւ և թաւալվումէր աւազի մէջ: Մի ոտսիւն—և ահա անդալուզացին թռչելով անց կացաւ մարդու և ձիու վերայից իբրև մի թռուչուն:

Մեկարելի է նկարագրել այն ցնծութիւնը, որ այս համարձակ և վրձնական հնարագործութիւնը այդ մանուկ քաջ երիտասարդի յառաջացրեց բազմաթիւ հանդիսականների մէջ: Բացայայտ էր արդէն, որ դուրս բարեւոյ յաջողութեամբ Գօն Գուսմանը պիտի գտանէր յաղթութիւնը, որ ամենայն մարդ ցանկացել էր նորան, բայց ոչ ոք համարձակուած չէր յուսալ նորա համար: Որոտագին քաջալերական ձայներ, ծափահարութիւնք, թաշկինակների փողփողմունք, դէպ ի օդը վեր նետած գլխերի յայտնեցին կենդանի և բնդհանուր մասնակցութիւնը և զարմացումը Գօն Գուսմանի վերայ: Մի քանի րոպէից յետոյ մի նոր թնդաձայն դուխսսնութիւն հռչակեց ստացած յաղթութիւնը: Գօն Սիրուան, որոյ աջ բազուկը վերաւորուած, նորան անկարող էր կացուցանում յառաջ տանել կռիւը, թամբի վերայից ցած գլորուեցաւ աւազի մէջ: Նորա աչքը վառվումէր լի ատելութեամբ վրէժխնդրութեանից որ նկարուած էր նորա քունատուած ու այլանդակուած երեսի վերայ: Գէպ ի գետին կործանուած, և ահա խակոյն վեր կացաւ նա, ձեռք ձգեց սուրը, որ դուրս էր սահել նորանից, և նետեց նորան մի վայրենաբարոյ անէծքով դէպ ի սաղաւարտի դիմակը Գուսմանի, որ երբէք յուսացել չէր այդպիսի նենգաւորութիւն: Բայց Գուսմանը խակոյն ուշը վերան ժողոված, բաց նետեց իւրեանից սրի ծայրը, որ յետ գլուխով, վերաւորեց Գօն Սիրուայի ձիու վիզը: Այնուհետև կռուի դատաւորքը ներս մտան վիճողների մէջ: Գօն Սիրուան և նորա կռուող բնկերակիցը բռնութեամբ դուրս բերուեցան ասպարէզի միջից, և Գուսմանը բա-

նալով սաղաւարտի դիմակը և մարգարտանման քրտինքի կաթիլները, որ եւանդը և աշխատութիւնը դուրս էին ճնշել, սրբելով բորբոքուած ճակատից, հնձեց իւր տաժանաւաստակ, բայց յաջողութեամբ ձեռք բերած յաղթութեան պատուները: Կռուի դատաւորքը հռչակեցին նորան յաղթող և ընծայեցին նորան պսակման պատիւը:

«Երկու պսակ, երկու պսակ», թնդաց բազմութիւնը: Նա իւր անձը արժանի է կացուցել զոցա—նա կռուել է իբրեւ մի մարդ երկուսի ընդդէմ: Փառք նորան, փառք քաջ ասպետին: Երկու պսակ նորա պարծանքով թագադարդուած գլխին:

«Տուէք նորան երկու պսակ», աղաղակեց թագաւորը բալիօնից: Նա արել է մի քաջագործութիւն որ ոչ ոք արել չէ, և արդարեւ արժանի է կրկին չափով պատուի ու մեծարանքի:

«Երկու ապրի թագաւորը», որոտաց ցնծութեամբ սաստիկ շարժուած ամբոխի միջից, և դարձեալ վեր վեր ձգուեցան գդակներ, ծափահարութիւնք եղան և փողփողեցան օդի մէջ ազնիւ տիկնայց թաշկինակները:

Յաղթական հանդիսով բերուեցաւ Դօն Գուսմանը դէպ ի իշխանազն հարսը, որոյ առաջն ծուռ խոնարհեցրեց նա և ցած թեքեց գլուխը: Երկու պսակներով զարդարուեցաւ նա, և համեստութեամբ շնորհակալեղաւ պատանին այն շնորհալից խօսքերի համար, որով իշխանազն հարսը կրկնապատիկ արժանաւորութիւն տուեց յաղթութեան նշանին: Ուրախութենից ճառագայթուած երեսով վերադարձաւ նա իւր եղբօր մօտ, որ իւր շատ բարեացակամ ժպտմամբ և առ ի սրտէ ողջունով ընդունեց նորան:

«Բաղդաւոր լինիս, եղբայր», ասաց նա: «Աւելի բարեգը և փառաւոր կերպով կարող չէիր դու սկսանել քո գործերի ասպարէզը: Իմ հօգիս խընդումէ քո փառքի վերայ»:

«Որ ես պարտական եմ քեզ, իմ եղբայր», առ ի սրտէ պատասխանեց Դօն Գուսմանը: «Առանց քո հաւատարիմ սիրոյ, առանց քո խրատի, քո մեծափոյթ դաստիարակութեան բոլոր ասպետական ճարտարութիւնների մէջ—ի՞նչ կը լինէի ես»:

«Ղուռ կացիր, լուռ», ասաց Բօդրիդօն: Շուտով աշակերտը կը գերազանցէ և կը նսնմացնէ վարժապետը: Շնորհակալեղիւ քո վստահութեանը և քո հօգու արիւթեանը, ո՛չ ինձ:

Ընտան հեռե վերջացաւ խօսակցութիւնը: պատճառ, ասպետները խուռըն բազմութեամբ մօտեցան Դօն Գուսմանին, որ յանձնեն նորան իւրեանց բարեմաղթութիւնքը, և շուտով սորանից յետոյ դարձեալ սկսուեցաւ կռիւը ասպարէզի մէջ: Շատ անգամ տակաւին անորոշ մնաց վճռի կշիւը, մինչև Դօն Բօդրիդօն աջողակութեամբ և քաջութեամբ նորա կողմին հասաւ: փառքի առաւել մեծ մասը: Տասն և ութ յաղթական պսակներից ընկած էին նոցա տասն և մի հատ, մինչ հակառակորդը կարող էին ցուցանել եօթն հատ միայն:

Ընտ միջոցին, երբ արեգակը խոնարհումէր դէպ ի արեմուտք, իւր ոսկի ճառագայթները ձգելով կռուի ասպարիզի վեր ի վայր քանդած աւազի վե-

րայ, դադարեցաւ զինախաղութիւնը: Թագաւորը և տիկնայքը, ասպետները և ցնծացող ժողովուրդը յետ քարշուեցան դէպ ի քաղաք: Առաջինքը, որ Թագաւորի սրահների մէջ հիւրասիրութիւն փառաւորապէս—ժողովուրդը, որ իւր գերդաստանների մէջ խօսք ու զրոյց առնեն անցած օրի գործերի վերայ և գովասանեն այն քաջ ասպետները որ այնպէս համարձակ շարժել էին իւրեանց զէնքը, այնպէս վստահ պտոյտ էին տուել իւրեանց ձիանքը: Այդ օրի պարծանքը ընծայուեցաւ Դօն Գուսմանին, նորա անունը չըջումէր ամենեցուն բերանում և աչքերը փայլումէին, երբ որ նորա անունը տալիս էին:

Ս. Նալարեանց.

(Հարունակութիւնը միւս տեսարկում).

ԲԱՆԱՍՑԵՂՑՈՒԹԻՒՆ.

ԵՐԱՋ.

1

Ես լսեցի մի անուշ ձայն, —
Իմ ծերացած մօր մօտ էր,
Փայլեց նշույլ ուրախութեան,
Բայց ափսոս, որ երազ էր:

2.

Կարկաշահոս աղբիւր այն տեղ
Թաւալումէր մարգարիտ. —
Նա յստակ էր որպէս բիւրեղ,
Այն երազ էր ցնորամիտ:

3.

Եւ մեղեդին տխուր, մայրների
Յիշեց մանկութեան օրեր. —
Մօրըս համբոյրն եւ զգացի. —
Ախ. ափսոս, որ երազ էր:

4.

Կուրծքին սեղմեց կարօտագին.
Աչքերս սրբեց — շատ թաց էր, —
Բայց արտասուք գնում էին
Ախ, այդ ինչու երազ էր:

Ս. Հահալիլեան:

1864 թուին.

2 Յունվարի:

ՎԱՐՔԱԳՐՈՒԹԻՒՆ.

ԱՆԴՐԷԱՍ ԳՅՈՒԻԱ ԳԵՆՈՒԱՅԻ.

Պատմութեան հեղեղատը անդադար լայնանումէ: Ամեն մի մարդկային հասակ գլորելով թափումէ դորա մէջ անունների և անցքերի առատութիւն: Բայց դոցա մեծ մասը — երբ որ նոցա տեւողական և ժամանակաւոր կշիւը չքանումէ — խորատոյզ են լինում — որպէս և արժանի էին — մոռացութեան ծովի մէջ: Ճամանակը յառաջացուցել է և արտաքսել է նորանց. յետոյ եկած ալիքները կուլ տուեցին առաջին ալիքները: Ինչ որ պիտի հաստատ մնայ յիշողութեան մէջ, դա պիտի տեղապէս և կենդանի ներգործէ նորա մէջ զօրութեամբ, խրոստով կամ օրինակով. պիտի հասարակ բաների սահմանից համարձակարար դուրս վազելով, մեծ լինի, քաղցրութեամբ գրաւելով սիրտերը կամ թէ սաստելով դոցա, յանցաւորութեամբ կամ առաքինութեամբ: Ի՞նչպէս ամբօր կարողութիւնը մեծութիւն, իսկ փառահիշողութիւնը արժանաւորութիւն համարելով, հիացքով նայումէ միայն երկրաւոր աստուածների վերայ, այդ մոլորուած կարծումէ նոյնպէս, թէ նոցա անունների ցուցակը մարդկութեան պատմութիւն էր. — բայց փիլիսոփան՝ ընտրելով իւր մեծարանքի նիւթ մի սակաւազիւտ իմաստուն թագաւորական աթոռի վերայ, և իւր անէծքի և դատապարտութեան նիւթ մի երեւելի և ահարկու կործանիչ, իշխանների և իշխանական սոհմերի երկարաձիգ շարքի մօտից անցանումէ սառնուածութեամբ, շատ անգամ տհաճ սրտով: Մի շատ հասարակ բան է պատմութեան մէջ տեսանել իշխանութիւն և անիրաւ գահաւորութիւն, յափշտակած և ժառանգած թագեր, հիմնարկութիւն և յաջորդումն իշխանական սոհմերի, որ ոչինչ բանով զանազանվում չեն միմեանցից, կիթ է ոչ տեղով, ժամանակով և անունով: Միակերպ, շատ յաճախ տրտմեցուցիչ տեսարաններից ձանձրա-

ցած, նոյնչափ աւելի յօժարութեամբ դադարումենք անհաշիւների և արդարների մօտ, որ ծանօթ լինելով մի աւելի վերին բանի, քան թէ թաղի, իւրեանց անձնով և ոչ թէ միւսերով մեծ, քարոզումեն իւրեանց կարողութիւնը անձնայալթութեամբ, իւրեանց քանքարը բարեգործութեամբ, իւրեանց արժանաւորութիւնը առաքինութեամբ: Այդպիսի բնաւորութեամբ մարդիկ թէև երևումեն շատ սակաւ, բայց նոքա հաշտեցնումեն մեզ մեր սեռի հետ: Առբա փայլումեն իբրև ճառագայթաւէտ աշտանակների դարերի շաւղի միջով և մի Տիմոէոն ու մի Գօռիա գերակշիռ են քան թէ բոլոր Աղէքսանդրները և Սոլիմանները իւրեանց ժամանակի:

Տիմոէոն և Գօռիա, երկու անուններ, որոց մինը իսկոյն նորոգումէ մեր սրտի մէջ միւսի յիշատակը. երկու քաջազունների անուններ, որ եղբայրացած են միմեանց հետ մտքով ու գործով: Գուցէ թէ դժուար կը լինէր կցորդել նոցա մի երրորդ ամենեւին արժանաւորը: Ահա տեղեւոյն խորհրդածութիւն, որպէս թէ այն մեծութիւնը, որին այն երկուքը հասած էին, մի գերմարդկային մեծութիւն լինէր: Այս պատկառանքով կանգնած եմ նոցա պատկերի առաջը, ոչ մինի վերայ չեմ նկատում ոչինչ բիծ: Բայց աւելի բազդաւոր է դատնուած Գօռիան. պտտմառ, աւելի լիակատար և տեղական եղաւ նորա յաջողութիւնը, և ճակատագիրը չստիպեց նորան իւր ազգի ազատութիւնը քաղաքացիների արիւնով գնել, ինչպէս Տիմոէոնը Արմիթոսում և Սիրակուզում: Այո՛, իմ աչքումն աւելի մեծ է երևում Գենուային, քան թէ Յոյնը: Սորան իւր քաջազնական ձեռնարկութեան մէջ կարող էին ոյժ տալ իւր երկրացիների և ժամանակակիցների մերձաւոր խորհուրդները, մինչնա, մի դէպ ի վեր ձգտող գահասիրութեան և մի հիւանդացած ազատասիրութեան ժամանակում երևումէ իբրև մի սարի ծայր բլուրներից դէպ ի վեր բարձրանալով:

Ահա հարիւր տարի Գենուան վայելել է մի — թէև փոթորկալից և շատ անգամ ընդհատուած — ազատութեան բարիքը: Այս միշտ և հանապաղ բազդաւոր է եղած, քանի որ միաբան էր, և թշուառ, երբ որ երկպառակութիւնը բաժանել է նորան: Այս շատ անգամ կրկնուած և տրտում փորձառութիւն ցոյց էր տուել նորան իւր ցաւի աղբիւրքը, բայց չէր ուսուցել դարանց փակելու հնարքը: Փոխ առ փոխ մեծամեծների ամբարհաւաճութեան և ամհ

բոխի անսանձութեան կամքին թողած, երբեմն անիշխանութեան, իսկ երբեմն բռնակալութեան ահի տակ, երբեմն մի դիքտատորական ճնշողութեան, իսկ երբեմն մի շատ սահմանափակ կառավարութեան տկար զօրութեան ներքոյ հառաչելով, ի զուր գործ էր դրել նա մի շատ զգուշաւոր քաղաքադիտութեան բոլոր հնարիմացութիւնը, որ սանձահարէ բազմութեան անհանգիստ հոգին, ազնուականների գահասէր սիրտը, ամենեցուն անձնասիրական և միակալից ատեւորը: «Նա գերագոյն իշխանութիւնը երբեմն հաւատացել էր շատերի, երբեմն սակաւների, երբեմն մի հատի, երբեմն օտարականների, և ապա դարձեալ իւր յատուկ քաղաքացիների, երկար կամ կարճ միջոցով, շատ կամ փոքր սահմանափակ չափով, ամենայն մտածելի անունով և ձեով. նա մի և նոյն ներգործականութեամբ վիճել էր ընդդէմ օտար և երկրացի բռնակալների և — թէպէտ այս տեղ ու այն տեղ մի կարճ միջոց յաղթուելով — այնու ամենայնիւ դարձեալ գրաւել էր ազատութեան թանգագին բարին:

Սակայն այս — երբեմն դէպ ի չարք գործ դրած, արիւնի հեղեղներով գնած — ազատութիւնը անարժան չէր իւր ծանր գնին: Այդ ազատութեան ծոցումը, ուստի զուարթութեամբ վերածաղկումէ ամենայն բարի բան, Վենուան մի չքաւոր ժողովրդից դարձել էր մի հպարտ, կարող քաղաք, Խտալիայի զարդ, Նորա ծովերի թաղուհի: Մի զուարթ կեանք շարժվումէր քաղաքացիների մէջ. ոչ մի տեսակ փառք չմնաց նոցանից օտար: «Նոցա մէջ բողբոջեցան, իբրև պարարտ սերմն, վաստակատիրութիւն, ճարտարութիւնը և տուր և առք. դոցա պտղաբերութիւնը եղաւ կենսական վայելչութիւնների լիութիւն և երեք աշխարհաբաժինների դանձկրը: Բաղմաթիւ գաղթականք մայր աշխարհից դուրս ղիմելով, հիմնարկեցին հեռաւոր կղզիներում և ծովեզերեայ աշխարհներում Վենուայի իշխանութիւնը, և նորա անունը փառաւորեցին արժանաւոր որդիք շատ, հոգով, քաջութեամբ և զօրութեամբ մեծ, հնարագէտ և քաջազնական աղամարդեր:

Բայց առ փոքր փոքր չքացաւ Վենուայի առաքինութիւնը և դորա հետ միասին նորա ազատութիւնը և բաղդաւորութիւնը: Կուսակցութեան հոգին արտաքսեց հայրենասիրութիւնը, անձնապաշտութիւնը արտաքսեց հասարակաց օգալի ուշադրութիւնը: Նշրկու հարաւ ազգատոհմեր, Ադունի և Պրեզոզի, մինը միւսի

ընդդէմ, բայց երկուքն ևս ազատութեան ընդդէմ միաբանուած, ձգտելով դէպ ի իշխանութիւն և փոխ առ փոխ յաղթող հանդիսանալով և արքոր վնալով, բռնակալներ և մորթելի զօհեր, լըուցանումէին տէրութիւնը անվերջ թշուառութեամբ: Նորա զօրութիւնը գօտացաւ, նորա հոգին ոտնակոխ եղաւ, և այլանդակուած քաղաքացիքը, արտաքին թշնամիներէց նեղուած, և ներքին անբժշկելի երկպառակութեամբ բլրղզղած, ի վերջոյ ուսան մի օտար լուծ իբրեւ փրկութեան հնար խնդրել ու որոնել: Նրբեմն Ֆրանսիայի միապետն էին, իսկ երբեմն Միլանի իշխանքը, որոց հրամանի ներքոյ Վենուացիք թէպէտ աւելի խաղաղ, քան թէ հասարակապետութեան մրրիկների միջոցում, ապրումէին, բայց և ոչ այնքան պարծանքով, երբեմն և բաղդաւոր, բայց ոչ իւր յատուկ զօրութեամբ և վաստակով, այլ իւրեանց հրամայողների շնորհով: Այնուհետեւ ցաւագարուելով մեռան նոցա սրտի մէջ վնահանձն խորհուրդները և հպարտ ինքնազգացութիւնը, և այն մի օր քաջայանդուզն հասարակապետականքը այնքան ցած դէպ ի վայր գլորուեցան, որ նոյն ազնուականքը, որ անցած օրերում վիճումէին միմեանց հետ փառքի և քաղաքական պատիւների մասին, այժմ բռնակալների ստրուկների պէս կռվումէին միմեանց հետ այն թշուառ պատուի մասին, թէ ո՞վ պիտի կրէր ամպ հովանին իւր տիրոջ գլխի վերայ:

Այս նախատական ժամանակամիջոցում ծնաւ Վենուայի ամենամեծ քաղաքացին, Անդրէաս Վօնիա (1466 թուակ. նոյեմբերի 30ին): Նորա հայրենի քաղաքի հեռաւոր կալուածները զրեթէ բոլորը կորած էին արդէն, և նորա կարողութիւնը ամբողջութեամբ սահմանակից ծովեզերեայ աշխարհի մէջ, որ լայնատառած գոգաւորութեամբ շրջաբերելով լեռնատեան ծովը, պանծալի է հին օրերի փառաւորութեան բազմաթիւ յիշատակներով: Այս գոգաւորութեան մէջ տեղում, մեծվայելութեամբ բարձրի գլուխ կանգնած է ամբիթատրոնաձև յատակի վերայ Վենուան, «Բառահիղ»: Նորա փողոցների մէջ աւելի լաւ քաղաքացիքը շրջումէին կտարած սրտով, նոքա վախումէին վեր նայել դէպ ի անցած օրերի սղատութեան և մեծութեան յիշատակարանքը և դուրումէին ծածուկ կատաղութենից, երբ որ անցանումէին այն սինդամրոցի աշտարակների առաջից, որ փակումէր իւր մէջ օտարազգի զինուորների խումբքը, իւրեանց նուաճութեան ատելի գործիքը:

Վալէացցո Սփօրցա, դուքսը Միլանի և տիրապետողը Վենուայի, կամենալով այդ ամբողջը անառիկ շինել, իւր մէջ որոշել էր նորա պատուարքը քաղաքի մէջ ձգել մինչև ծովը մօտ: Արդէն նորա ընթացքը նշանակելու համար, լարել էին չուաններ, արդէն ճանապարհի վերայ գտանուած տունները և ապարանքը դատապարտուած էին իբրև քանդելի շէնքեր: Փողոցներում տեսանելի էին լացող կանանց ու երախաների բազմութիւնը և քաղաքացիների համախմբութիւնք, որ աղօտաձայն տրտնջանքով և տհաճութեամբ սպասումէին մի գործի սկզբնաւորութեան, որ պիտի իւրեանց քաղաքը մշտնջենաւոր ամօթով խայտառակէր և ծառայեցնէր: — Եւ ահա վեր կացաւ բազմութեան միջոց մի համարձակ տղամարդ, մեր քաջագունին անուանակից և նմանախոհ, Լացարօ Վօռիա, և Վալէացցոյի ծառաների դէմյանդիման զարկեց ու կտրեց սպառնացող չուանը: «Նորա վստահութիւնը քաջալերեց փոքրոգիները. նոցա լուռ ցաւը փոխուեցաւ բարձրաձայն ցնծութիւն, նոցա յուսահատ անձնուրացութիւնը—մի վճռական ընդդիմութիւն. դուքսի տեղակալը դողն մէջ ընկաւ և գործը խափանուեցաւ:

Բայց այն յոյսերը, որ հայրենիքի բարեկամների մէջ գուցէ թէ զարթած էին այդպիսի անցաւոր շարժմամբ ազատասիրութեան, շուտով դարձեալ կործանուեցան դորանից յետոյ երեւցած քնածութեամբ և թուլութեամբ ժողովրդի մէջ և ազնուականների անհաշտելի երկպառակութեամբ: Այս պատճառով և առաւել սրտուական քաղաքացիքը աւելի լաւ համարեցին հեռանալով հայրենիքից նուիրել իւրեանց սպասաւորութիւնը մի օտար տէրութեան կամ թէ հասարակաց մարդկութեանը, քան թէ իւրեանց հայրենիքի մէջ մի անպարծանք և ծառայական կեանք վարել: Այն միջոցին Կոլումբոսը թողեց իւր հայրենիքը, որոյ համար ինքը անտանելի մեծ էր, և մի օտար ազգի ցոյց տուեց ճանապարհը դէպ ի նոր աշխարհը. և Նիդրէնս Վօռիան, բազմամեայ պատերազմի մէջ ընդդէմ Տաճիկներին, որ ահ էին տալիս Խաղիային, երբեմն Պապի, իսկ երբեմն Վէսպօլիայի դքսի տակ յաղթութեան դաբնիք ձեռք բերելուց յետոյ, գնաց դէպ ի Ուրբինօ ուր և դարձաւ իշխանի բարեկամը, յետոյ նորա որդու հաջորդուն և աշխարհի բարերարը:

Բայց իւր սրտի ներքին խորքի մէջ, Վօռիան թէև հեռի ու

բացակայ, կրումէր իւր սեփական հայրենիքի պատկերը. դէպ ի այս կողմը դարձուցած էին նորա աչքը, նորա հոգեւորը, նորա ցանկութիւնքը. և շուտով նորա քաղաքակիցների վստահութիւնը կոչեց նորան լինելու առաջնորդ այն նաւերի, որ տէրութիւնը պահումէր Ֆրանսիայի սպասաւորութեան համար: Վատճառ, Վենուան, դարձեալ մի քաղաքական յեղափոխութենից յետոյ, հրաժարուել էր Միլանից և ընդունել էր Ֆրանսիայի իշխանութիւնը: Առաջովիկոս տասներկուերորդը, ամենայն իշխանը և իւր ժողովրդի հայրը, անարժան չէր Վառիայի սպասաւորութեանը. սա յոյս ունէր, որ իւր հայրենի քաղաքը նորա գաւազանի տակ, լինելու էր աւելի նորա գաշակիցը, քան թէ հպատակը, և Առաջովիկոսը ոչ այնքան նորա տէրը, որքան նորա պաշտպանողը. մի յոյս, որ ժողովրդի փոփոխամտութեամբ և անժամանակ մեծամտութեամբ ունայնացաւ: Անդրէասը բոլոր փոթորիկների մէջ հաւատարիմ մնաց իւրընտիր գլխաւորին. նա ըզգումէր, որ ինչ մարդ կարող չէ ինքն իւր գլխին տիրել, անարժան է ազատութեան, և թէ մի այլանդակուած ժողովուրդ, որ խեղագար ախտերով ճանապարհից դուրս եկած, ոտնակոխ է առնում օրէնքը և կատաղում է ինքն ընդդէմ իւր, կարօտ է մի աիրոջ ամեն ինչ սաստի: Այս պատճառով ահա, Վառիան ամէր բռնած ունէր Ֆրանսիան, թէպէտ մի հոսանք շուտով միմեանց հետեւից եկած անցքերի, շփոթեց քաղաքական կառավարութիւնը, թէպէտ գերմանական զօրախումբեր արշաւեցին Վենուայի վերայ, թէպէտ բարի Առաջովիկոսը մեռաւ և նորա յաջորդ Ֆրանցը երբեմն իւր անձնասիրական զիտաւորութեամբը տուեց երկիւղել տեղիք, իսկ երբեմն իւր կրած կոտորածներով կարեկցութեան տեղիք:

Սակայն պատերազմը, որ Ֆրանսիան մի ամբողջ մարդկային հասակ անընդհատ պատերազմել է Միլանի և Վենուայի մասին, օրէ օր ստացաւ աւելի ահաւոր նպատակ և խորհուրդ: Ինչոքիւր ոչ թէ միայն Միլանի, այլև Խաւիայի տիրապետութեան և Լուրդայի վիճակի վերայ էր: Երկու պատուախնդիր միապետներ, երկուքն ևս քանքարաւոր և քաջ, երկուքն ևս կարողութեամբ, երիտասարդութեամբ և բազմաւորութեամբ քաջաւերութեամբ դէպ ի մեծ ձեռնարկութիւն, ասես թէ կամէին իւրեանց անհաշտելի երկ-

պառուտութեամբ կորուսանել աշխարհը, որին կարողացած կը լինէին միաբանութեամբ տիրել: Այս աշխարհը միայն ժամանակից, եւրոպական թագաւորութիւնների մէջ երբէք եղած չէր այդպիսի կամակոր վէճ՝ և այդպիսի մեծակշիւ խնդիրների վերայ: Ազգերը երկիւղել մէջ սպասելով դորա վճռին, որպէս պահանջումէր դոցա ջոկ ջոկ դրութիւնը՝ կանխամուտ կարծիքը և օգուտը, կամակից և յուսակից գտանուեցան երկու պատերազմող կողմերի միմեկին կամ միւսին: Շատերին աւստրիական Վարդըսի լայնատարած տիրակալութիւնը երևումէր աւելի վտանգաւոր Նւրուպայի ազատութեան համար: Վանք նախանձումէին նոյնպէս արաբներէն իշխանատոհմին այն արքայական թագերի մասին, որ բաղդը հասուցել էր նորան առանց արիւն թափելու և ապականութիւնք դործելու: Աւելի խելացիքը քննելով այն թոյլ կապը, որ Վարդըսի ցանուցիր և սահմանափակ իշխանութեամբ կառավարուած տէրութիւնքը միաւորումէր, խաղաղ աչքով նայումէին նորա վերայ. բայց նոքա երկիւղ ունէին Պրանսիայի կենտրոնացուցած (մի տեղ ամբողջած) զօրութենից, նորա դէպ ի պատերազմ՝ պատրաստուկան կացութենից, բացարձակ իշխանութենից նորա թագաւորի, որ օժանդակ հնարներով ճոխ, ամեն մի կրած կոտորածից յետոյ շուտով բարձրանումէր դարձեալ, այո ևս առաւել ահարկու կերպով: Աւերջապէս ինչ ակնկալութիւնք կարող էին ազգերը ունենալ մի իշխանից, որ չգիտէր չափ ու սահման դնել իւր պատուասիրութեանը, որ սովոր էր իւր մէջ յղանալ յանդուգն դիտաւորութիւնք, կատաղել կերպով լըուցանել դորանց և անընարող էր հնարների մասին: — Մի հանդիսաւոր դաշամբ խաղաղութեան նա (Պրանց առաջինը) ազատել էր իւր անձը գերութենից, որոյ մէջ ընկել էր Վալիայի մօտ. բայց անամօթարար խախտեց նա այդ դաշտ դէմ յանգիւստան Նւրուպայի, որ անսովոր լինելով մի այդպիսի գործի, ահ ու գողի մէջ ընկաւ: Նորա զօրքի աւերակները, Վալ բարդիայի դաշտերից դէպ ի դուրս հալածուած, փախան դէպ ի Նէապոլիս, որ սովից ու վէնքի բռնութենից նեղուած, երևումէր թշնամու ապահով կողոպուտը:

Նէապոլիսի անկումը պիտի խալիայի ճակատագիրը վճռէր, գուցէ և Նւրուպայի ազատութիւնը: Ազգերի աչքը դարձուցած էին դէպ ի այն կողմ: Այս խորհրդաւոր բուլէիս մի տղամարդ Պրանսիայի կողմից փոխուեցաւ դէպ ի Աւստրիայի կողմը — և

Պրանսիայի կշռի թաթը թեթեացաւ: Այդ տղամարդը էր Անգրէաս Վօռիա, որ թէ աշխարհաքաղաքացի և թէ հայրենասիրական եռանդով վառուած, յանկարծ իւր նաւերի ծայրից փողփողեցրեց կայսերական դրօշը և կոչեց իւր մօտ իւր քուերորդին, որ զենուական նաւերով սասանութիւն էր բերում՝ Նէպպօլի վերայ: Այժմ դարձաւ յաղթութիւնը և Աւստրիան ոտք հաստատեց: — Այսպէս ահա Վարդուս միւսանգամ մօտաւոր վտանգից փրկուեցաւ թշնամու օգնութեամբ: Մի քանի տարի յառաջ Բուրբոնը, այս մի մեծ, բայց ոչ արժանապատիւ տղամարդ, հրաժարուել էր Պրանսիայից և ստացել էր այն անմահ յաղթութիւնը Պաւիայի հանդէպ, Վարդուսի համար: Բայց ոչ որ համեմատել չէ նորան Վօռիայի հետ: Նա էր անհաւատարիմ հպատակ, որ դաւաճանեց իւր թագաւորը և հայրենիքը: Անգրէասը իբրեւ ազատ մարդ մտած էր Պրանսիայի սպասահարկութեան մէջ՝ և այս սպասահարկութեան վարձը պիտի լինէր Վենուայի ազատութեան, իրաւունքի և կարուածների պահպանութիւնը: Բայց Պրանցը մոռացաւ իւր խոստումը. դաշնակից Վենուայի հետ վարուեցաւ նա բռնակալական ինքնիշխանութեամբ, փոքրացրեց նորա սահմանը, ճնշեց նորա վաճառականութիւնը, վշտացրեց նորա ամենամեծ օգուտները: Չուր եղան Վօռիայի կողմից թագաւորական պալատում հեջեցուցած ազատամիտ և բարձրաձայն ընդդիմախօսութիւնքը. այդ անդ չզխտէին ոչինչ այլ օրէնք, բայց միայն հրամայողը կամքը: Ուրեմն, երբ որ դաշը խախտած էր, Վօռիան, իբրեւ տղամարդ և իբրեւ զենուական քաղաքացի, յետ առաւ իւր ազատութիւնը. և նա ունէր լիակատար իրաւունք որոնելու իւրեան և իւր հայրենիքին մի այլ պաշտպան, որ կարողութեան հետ կցորդելու էր և հաւատարմութիւն:

Արդէն հաղարաւոր ձայներ հռչակել էին Վօռիայի յաղթութիւնը: Վենուան տարութեւրուելով ահաբեկութեան և ուրախութեան, յուսոյ և երկիւղի մէջ, ահով ու կարօտով սպասումէր իւր քաջ տղամարդի գալստեանը: Միթէ նա իւր հայրենիքը վաճառել էր կայսրին. ոչ. նա կամէր միայն սուրբ ձեռքին ստանալ երկար ժամանակ կորուսած ազատութիւնը: Միթէ Վենուան նոր ի նորոյ պիտի զգար պատերազմի սասանութիւնքը կամ թէ ներքին բաժինների կատաղութիւնը: Այսպէս վհատվումէին քաղաքացիքը և նոցա հոգսերը ապագայի համար ծանրացան ներկայ թշուառու-

Թեան մեծութեամբ: Պատճառ, ամիսներով ահա ժանտախտի սա-
տակիչ հրեշտակը շրջումէր նոցա մէջ: Վօսիան քաջ զխաղով,
որ ոչինչ բան այնպէս ամուր միաւորող չէ, ինչպէս ընդհանուր
անբաղդութիւնը, և իւր խորհուրդը հիմնելով քաղաքացիների
միաբանութեան վերայ, կատարեց այժմ, ինչ որ սկսել էր: Եւ-
դէն տեսանումէին ծովի արձակափայրում՝ փողփողելով նորա նա-
ւերի դռքը — և ահա Պրանսիայի նաւաժողովը թեւաւոր արա-
գութեամբ թիավարումէր դէպ ի իւր յատուկ ծովեղերեայքը, և
Տրիվուլ չին, թագաւորի զօրավարը, շուտով պատգամաւորը ու-
ղարկեց ժողովելու նորա յանուցիր զօրախումբերը Վենուայի ամ-
բոցի պաշտպանութեան համար: Բայց այժմ՝ Վօսիան նաւերով
հասաւ. յամաքին, բերելով իւր հետ այժմ սակաւաթիւ, բայց քաջ
պատերազմողք: Օտար վարձկանները փոթորկի սաստկութեամբ
ցանուցիր հալածելով, ձայն տուեց նա — որպէս մի օր Տրապիւնուս և
Լէոնիդաս — մեղմ, հայրական յորդորանքով դէպ ի քաղաքացիքը,
ոչ թէ իւր ընդդէմ, այլ իւր հետ միասին պատերազմել. պատ-
ճառ, ինքն եկած էր փրկելու նորանց օտարի լծի տակից: Վախար-
դական խօսքս Եղատութիւն, առաջին անգամը յետ երկարա-
ձիղ ծառայութեան դարձեալ հնչելով, յափշտակուած հոգու
ամենակարողութեամբ թափանցեց մի ժողովրդի մէջ, որ դառն
փորձերով խրատուած և հասած էր վերստին ծնանելու քաղա-
քապէս: Հեղեղի պէս, ժողովուրդը լի հաւատով և շնորհակալու-
թեամբ հանդէպ վաղեց նորան, լցուց օդը ցնծութեան ձայներով, և
Վօսիան յաղթող առանց արիւնհեղութեան, փառքով, հանդիսով
և ուրախութեամբ արբեցած քաղաքացիների խումբն բազմութե-
նից շրջապատուած, ներս մտաւ հին հասարակապետութեան պատ-
կառելի ապարանքը: Բոլորեցուն սիրտերը ընդունեցին նորան:
Վենուան պատրաստ էր իւր քաջ սղամարդը և աղափչը ողջու-
նել իբրեւ իւր իշխան: Պատճառ, ում կարող էր աւելի աներկմիտ
հաւատալ գերադոյն իշխանութիւնը, քան թէ իւր քաղաքացի-
ներից ամենալաւին:

Եթէ Վօսիան օդուտ քաղած լինէր այս պատեհ միջոցից և
վեր կալած լինէր իւրեան մատուցած ծիրանին և հիմնարկած լինէր
մի թապաւորական տուն Վենուայում. այժմ, նա եղած կը լինէր մի
պետութեան մեծ արժանապով հիմնարկու: Պատճառ, ոչ թէ ոտ-
նակոխ արած քաղաքացիների կաշառուած և սափազական հաւա-

նութիւնը, այլ մի հաւատաւոր և շնորհակալ ժողովուրդի ազատ ձայները հրաւիրումէին նորան դէպ ի դահակալութիւն, և նա ցուցել էր իւր իշխանութիւնը դարա վերայ, բարեգործութեամբ, բայց ոչ սպանութեամբ: Նորա ձեռնով Վենետան ազատուած էր օտար տիրողների իշխանութենից, փոխանակ մի ճշուած հպատակի դարձել էր մի ինքնիշխան աւերութիւն, որոյ տեղական ազատութեան և խաղաղութեան մասին երաշխաստ էր դառնակցութիւնը այն ժամանակի ամենամեծ միապետի հետ: Այլև նորա ցեղը էր Վենետայի շատ աղին ցեղերից մինը, արդէն հարիւրաւոր տարիներ յառաջ, փոխադարձ ամուսնակցութեամբ կայսրենի և արքաների հետ խնամեցած, շատ անգամ ամենավերին բաղաքական պատիւներով զարդարուած և հայրենասէր ու քաջ ազամարդերով ձոխ:

Բայց Վառնիան իւր աչքի տառջև դրել էր մի աւելի բարձր նպատակ: Ազատութեան բանի սիրով վառուած, պատերազմել էր նա դուրս և հայրենիքի համար, ոչ իւր անձնական, և իւր տան օգտի համար: Այս վիպութիւնը սրտի էր նորա վարձը և նա իւրեան ու առաքինութեանը անարժան համարեց առնուլ մի այլ վարձ: Վասն որոյ և այն հրապուրիչ տիրողական իշխանութենից, որոյ ձեռք բերելու համար հասարակ մեծամեծք ահ չունին ոչ դժուարութենից և ոչ վտանգից, ոչ անբաղդութենից և ոչ յանցանքից, խաղաղ հոգով կարողացաւ հրաժարուիլ և դնել հիացած աշխարհի առաջև մի ամենամեծքը, անձնուրաց առաւքինութեան հոյակապ օրինակ:

«Վարենկամբ և քաղաքացիք» — այսպէս խօսեց Նեղրէսար դէպ ի ականջը վերադաճ բազմութիւնը. — «Այս է իմ կեանքի ամենադեղնեղիկ օրը: Այս տեսանումն ձեզ ազատ և — ձեր սրտի աղնիւ շարժողութիւնքը ցուցանումն այդ — արժանի լինելու ազատ: Աւրինն այսուհետեւ պահեցէք այդ ազատութիւնը իբրև ձեր ամենավերին և առաւել պատուական բարին: Թող այն ձեր կրած տեսակ տեսակ ցաւերի և անարգութեան յիշատակը մնայ ձեզ մի մշտնջենաւոր ճշմարիտ ուսուցիչ: Ինտընջ արեցէք ձեր սրտից անձնամոլութեան և կուսակցութեան առելի ախտերը և ունեցէք այսուհետեւ մի հաւ օգուտ, մի հաւ դերակշիւ դպրոցութիւն միայն — հայրենասիրութիւն: Եւ այս է ինձ այն վարձը, որ տեսաւ

ներու էի ձեր յաջողութիւնը և ձեր սերը: Վարա մէջ է իմ փառքը և իմ բաղդը: Բայց Աստուած չառնէ, որ ես այն ազատութեանը, որ նա ինձանով պարգևել է ձեզ, մօտենայի յաշխատող ձեռքով: Պարծանքով ու զմայլեցմամբ անուանումեմ ես ինձ ազատ քաղաքացի Վենուայի: այդպիսի անձն և ձեր բարեկամ, ոչ ձեր հրամայող կամիմ ես լինել, և թող երբէք չասուի Վօնիայի մասին, թէ նա սպասաւորել է իւր հայրենիքին անձնական օգտի պատճառով»:

Այսպէս խօսեց նա, և հիացած ունկնդիրքը, որ նորա թրուշուն խօսքերին պատկառանքով ականջ էին դնում, լցուեցան գրթով և ուրախութեամբ: Ընտով նոցա զգացողութիւնների փութորիկը լուծուեցաւ այս տեղ արասաւք, այն տեղ բարձրաձայն ցնծութիւն. օդը թնդաց շնորհակալութեան, մեծարանքի, սիրոյ հաղարպատիկ ձայներով, և դէպի Վօնիան, ուր և նա դարձուցանումէր դէմքը, հնչումէին գեղեցիկ անուններ. «Հայրենիքի փրկիչ, ազատիչ, հայր»: Աթէ աշխարհի հօրքը, երբ նոքա իւրեանց սատակիչ զօրախումբերի ճակատում, կրակ փախող կոկորդներից շրջապատուած, հպարտաբար քայլելով բնդունումն մի դուրացող կամ թէ վատթար ծառայական ժողովրդի կեցցէ՛, կեցցէ՛ ձայնարկութիւնք — եթէ դոքա կարող լինէին ականատես լինել մի այսպիսի տեսարանի, ապա գուշակելու էին մի այլ մեծութիւն, մի այլ փառք, քան թէ սրով ձեռք բերածը և — ուսանելու էին ամուշել:

Ետ ազդող եղաւ Վօնիայի անկիւ դործի տպաւորութիւնը: Պատճառ, ոչինչ կարող չէ այնպէս ոգևորել սիրաւ, ինչպէս մի մեծ օրինակ: Անցած օրերում խոնարհեցուցած Վենուայիք վեր բարձրացան իւրեանց քաղաքակցի մեծութեան ուսերի վերայ և նախանձաւոր եղան նորան: Ընտով տիրապետեցին այն ամրոցին, որոյ մէջ Ֆրանսիական զօրադուխը խրոխտումէր, և կրծանեցին այդ յիշատակարանը ծառայութեան: Պատերազմաւոր երկուստարդներ շտապեցին դէպ ի սահմանադուխը, ուր փտանդ կար թշնամու կրակից և բոլոր ժողովրդակարգերը, ով ինչ բանով հարուստ էր, գանձեր, քանքալք և զօրութիւն, նուիրեցին հայրենիքին: Մի հրաշքով — այդպէս կարծել են համաժամանակեայ մարդիկը — այժմ իսկոյն դադարեցաւ ժանտախար, որ արականելով կատաղել էր Վենուայի մէջ. դուցէ ուրախութիւնը մանկու-

Թեամբ նորոգեց մաշուածները, կամ թէ ազատութիւնը, որ կենդանացնումէ կազդուրումէ, և մաքրումէ ամենայն բան, իւր կարողութեամբ հալածեց մահացուցիչ շունչը:

Բայց մի աւելի ահարկու ժանտախտ Վենուայի համար, և զած էր երկարատևութիւնը, որ նորա քաղաքացիքը երկար, ժառանգական յաջորդութեամբ պատառումէր միմեանցից — այդ անցամաքելի աղբիւրը նոցա յաւերի և նոցա նախատինքի: Եւ այս դժոխային հոգիքը արտաքսեց Վօսխան, բացարձակապէս տիրելով սրտերի վերայ իւր առաքինութեամբ: Եւ չպէս համարձակուած կը լինէր անձնապաշտութիւնը լերբ պահանջողութեամբ շփոթել այն բուն հայրենասիրական դժացմունքի ներդաշնակութիւնը, որ նորա մեծ ժուժկալութիւնը զարթեցրել էր քաղաքացիների մեծագոյն մասնի մէջ: — Եյս բարեյաջող տրամադրութիւնը սրտերի նպատտ առած իւրեան, ոչ թէ հրամայելով, այլ միայն խորհրդակցութեամբ և խրատով յառաջացրեց նա գուցէ թէ առաւել քեղեցիկ և առաւել բաղդաւոր բեմօղիւցիան բոլոր ժամանակների և ազգերի: Եռուել իմաստուն քաղաքացիներին պատուիրեց նա ստուերադրել մի նոր քաղաքական կարգ, որ միատեսակ շրջանրկատուութեամբ պիտի հնուի պահէր ազնուականների բռնակալութիւնը և ամբօխի ապօրէն իշխանութիւնը, չափաւորէր գերագոյն իշխանութիւնը, բաժանելով նորան և սահմանափակելով նորա տեղութիւնը, և զգուշաւոր հնարիմացութեամբ ապահովէր բոլորեցուն ազատութիւնը և բաղդաւորութիւնը: Վործը յաջողեցաւ: Խողաղութեամբ և միաբանութեամբ հին, մաշուած ձեւերը կործանուեցան, տարիներով արմատացած ատելութիւնը ճնշուեցաւ կամ թէ մոռացուեցաւ, թշնամի բաժինները հաշուեցան, երկարատևուած ցեղերը արուեստօրէն խառնուեցան միմեանց հետ և լծորդուեցան բարեկամական կապերով: — Եյսպէս յառաջացաւ Սահմանադրութիւնը, որոյ հովանաւորութեան տակ Վենուան գրեթէ 300 տարի ապրեց ազատ, բաղդաւոր և պատուելի: այլև ըստ մեծի մասին խաղաղ, ժամանակի փոթորիկների մէջ — մինչև ներս յարձակուեցաւ ահարկու մրրիկը, որ մեր օրերում լըրեց աշխարհը աւերակներով և Վօսխայի գործն ևս թաղեց նոցա տակ:

Եւս ըռումեմ այդ քաջ տղամարդի միւս, թէև նոյնչափ բաղմամտտակ կիսնքի մասին: Երդէն լցուցած գործից յետոյ ինչ

աւելի մեծ գործ կարող էր նա գործել այլ ևս: — Երկար տարիներ տոհմաւին եղաւ նա իւր ձեռքով շինած բազմաւորութեանը Պօլ-նուայի ականատես, մասնակից և պաշտպան: Նա չունէր ձեռքում և չկամէր ոչինչ իշխանութիւն տէրութեան վերայ. այսինքն, քաղաքացիներին պատուիրած էր, որ նոքա խոնարհէին նորա առջև և լըուցանէին նորա հրամանները, բայց ամենայն տեղ հանդիպումէր նորան շնորհակալ ժողովրդի յօժարակամ ընդունելութիւնը: Նորա խրատը էր ժողովրդի աչքում հրաման, նորա ցանկութիւնը օրէնք, նորա հաւանութիւնը գերադոյն վարձ: Նա չէր հրամանատար, նա հայր էր և կամէր — ինչ որ հազիւ կարող էն իշխանները — վստահութեամբ և սիրով երջանիկ շրջել իւր բարի զաւակների մէջ: Միթէ պատճառ ունէր նա ապաշաւելու, որ հրաժարուել էր թաղաւորական աթոռից: — Այլ և ինչ ինչ փառաւոր գործեր դեռ ևս կատարեց նա: Ախնելով բարեկամ կայսեր, որոյ պաշտպանութիւնը ճարել էր նա իւր հայրենիքին, և նորանից վարձատրուած լիամասն վստահութեամբ, պատիւներով և արժանաւորութեամբ, ամենամեծ խորհրդների ընկերակից և կատարող, աշխարհի երկու մասներում շատ անգամ յաղթող, ահ և սասանութիւն Պրանսիայի և Տաճկաստանի համար, Պօսիան մի ժամանակում, որ քաջ աղամարդերով ճոխ էր, և իւր խոր ծերութեան մէջ զրաւումէր տակաւին Աւրոպայի աչքը իւր վերայ. մինչև իւր հասակի 92 տարում՝ (1560 թ. նոյեմբ. 25 ին) փակեց աչքերը մի իմաստունի պայծառ հոգով — ննջեց յաւիտեան, որ միշտ և հանապաղ ասլրի իւր քաղաքացիների յիշողութեան մէջ, և այն վսեմ յիշատակները, որ կից են նորա անունի հետ, քաջաւերեն յետոյ դալոյ ազգերը դէպ ի մեծազործութիւնք:

Նորա հայրենիքը մեծարեց իւր քաջ աղամարդը նորա մահուն միջոցում, ինչպէս մեծարել էր կենդանութեան ժամանակին: Սուգ արեցին նորա վերայ, ինչպէս զաւակներ սուգ են առնում իւրեանց սիրելի հօր վերայ, և բացայայտեցին իւրեանց քաղցր տրտմութիւնը արտասուքով, գովասանութեամբ և յիշատակարանով: Մեծ յօժարութեամբ Պօսիանայից այսօր ևս դիմումեն այցելութիւն նորա գերեզմանին. նոքա պատկառանքով նայումեն նորա մահաբաժանի վերայ և այն մատխոհութեամբ դադարումեն նորա տաղաւաղի վերայ:

Andreae Aureae

Civi optimo felicissimoque vindici atque auctori publicae
libertatis

Senatus populusque Genuensis posuit.

Անդրէաս Դօռիային,

Ամենազնիւ և ամենաիրկարեւր պաշտպանողին և Հիմնարկողին

Հասարակաց ազատութեան

կառուցել է այս յիշատակարանս

Գենուայի ծերակցօրը և Ժողովուրդը:

Թող այս յիշատակարանս ջարդուիշուր լինելով փոշի դառնայ, թող Գենուա մի ժամանակ չքանայ աշխարհի երեսից, թող հազարաւոր տարիներից յետոյ դուրս երևին ամենեկին այլ ազգեր, և այնուհետև Դօռիայի անունը կը փայլի ժամանակների գլխի մէջ իբրև մարդկային զարդ:

Գ. Մարտիանց.

ՆԱՄԱԿ ԱՌ ՔՐԱՏԱՐԱԿՈՂԸ.

Գերազնիւ Վարդապետ,

Ստեփանոս Եսայեան Նազարեանց.

Ուղարկելով Ձեր գերազնուութեանն պատուական Հիւսիսափայլի բաժանորդաց անուանց ցուցակը հանդերձ իւրեանց վճարեալ տարեկան արձաթով, խնդրեմ այսուհետեւ համեմատ ցուցակին ուղարկէք յիշեալ օրագիրը իւրաքանչիւրոցն իւրեանց սեպհական հասցէիւ:

Իսկ ես յարմար միջոց եմ համարում այս գրութեանս պատճառաւ իմ բաղմատեսակ զբաղանացս ժամերիցն խլել մի քանի բոպէ և նուիրել մեր ազգին խօսելով նորա բաղմազան ցաւերից մի տեսակի վերայ առ այժմ, որին առթիւ տուեց ինձ Ռուսաց «Сынъ Отечества» (Որդի հայրենեաց) ամսանեալ լրագրի ներկայ թուականիս 80երորդ համարը, որը միջեց մի նշանաւոր*) յօդուածի մի հատուածը թարգմանելով և իմ կողմից մի քանի խօսք ասելով, աւելորդ չեմ համարում հրատարակել նորան և մեր ազգի մէջ: Կարծեմ, որ նորանով մի մասնաւոր ծառայութիւն ցոյց առած լինիմ իմ սիրելի ազգին, ըստ որում նոյն իսկ յօդուածի ռուս հեղինակն ևս տպագրելով նորան, հրաւիրումէ նաեւ Ռուսաց ազգը օգուտ քաղել նորա բովանդակութենից:

Իսկ Ձեր վեմամաստ հիւսիսափայլը, որովհետեւ ըստ մեծի մասին գործունի ազգի փոքր ի շատե կարգացող և մտածող մասնի հետ, վասն որոյ ի ես յարմար եմ համարում հրատարակել նորան Հիւսիսափայլի միջնորդութեամբ ի գիտութիւն և ի զգուշութիւն մեր սիրելի համազգիներին, խնդրելով միանգամայն և Ձեր գերազնուութենից տեղ տալ սորան Ձեր պատուական օրագրի թերթերի մէջ:

*) Տես Յօդուած մակագրութեամբս «Нѣсколько заключительныхъ словъ о романѣ «Проклятыи».

Ահա այս է մեր ասելու մի քանի խօսքը .

Այս կրկն տարուան միջոցումն զանազան թէ ազգային և թէ օտարազգի լրագիրներ և օրագիրներ զանազան տեղերէ թիւններ հրատարակեցին մեր մի փոքրածիւր, բայց արիասիրտ, քաջամարտ և անկախ Օւլթուհի համազգիների վերայ, ոմանք նոցա ընտանեկան և տնտեսական կենաց վերայ, և ոմանք ևս նոցա կրօնական և քաղաքական կենաց և կառավարութեանց վերայ . այս ամեն լուրերից վերջին և աւելի ուշադրութեան արժանին համարուով անցեալ 1862 թուականի օգոստոս ամսի, Տաճկաց զօրապետ Ազիզ փաշայի անարդար և բռնակալ յարձակումները քաջասիրտ Օւլթուհիներու վերայ . որ և հարկադրեալ դտանուելով դէմ կենալ Ազիզ փաշայի կանոնաւոր զօրացն, փառաւոր յաղթութիւններ արեցին, խլելով նոցանից թնդանօթներ և այլ պատերազմական գործիքներ, որոց մասին խօսեցին նմանապէս ազգային և օտարազգի *) լրագիրներ և օրագիրներ : Յետ այնու խօսեցին դարձեալ օսմանեան տէրութեան զօրադիտաց կողմից զանազան հարստահարութիւններ անելուց չգաղարելու, և Օւլթուհիներու կողմից պատգամաւորներ ուղարկելու մասին Արստանդնուպօլիս և Փարիզ, և Օսմանեան տէրութեան կողմից մասնաւոր յանձնաժողով կարգելու և ուղարկելու Մարաշ, Օւլթուհիներու գործերն քննելու մասին և այլն

Իսկ, վերջապէս, վերջին լուրերում կարգացինք, իբրև թէ մեր արիասիրտ և քաջամարտ Օւլթուհի համազգիները այն կողմերու լատինական միասնակցութեամբ և թէ Արուստաղէմաց հռոմէական հոգեւորականներու որոմնացան ճգամք և հետևորդ թեմք և զանազան ազատութեան խոտոտումներից շարժած, և մանաւանդ իւրեանց դարաւոր դրացի ազգերի հարստահարող բռնակալութիւններից լքուելով ու ձանձրանալով (ի՞նչ անել չի տալ մարդու յուսահատութիւնը և անյուսաւորութիւնը), իբրև թէ յօժարութիւն են ցոյց տուել դառնալու ի հռոմէական կաթոլիկութիւն . բայց դեռ ևս ստոյգ տեղեկութիւն չունինք բոլոր հանդամանքից . և սորա, իբրև թէ, բանախօսութեան հիանալիքը տալաւին մեզ յայտնի չէ :

*) տես Иллюстрація за 1863 годъ № 264. յղումս ընդ վերնագրովս «Князь армянской конфедерации Зейтунъ», և համարեա թէ Ազգային բոլոր լրագիրներ և օրագիրներ 1862—1863 թուականների զանազան համարներումն :

Նմանապէս այս վերջին ժամանակներին մի քանի անխորժ բերանացի լուրեր մեր Շամախու համազդիների վերայ մեզ սաստիկ անհանգստութիւն էին պատրաստում. մինչև որ կը լսէինք աւելի հիմնաւոր ճշմարիտ տեղեկութիւնք մեր ազգային լրագիրներից, և ահա այս միջոցին կարդացինք վերոյիշեալ ռուս լրագրի մարտի 29 իցն մինչև ապրիլի 2ի համարներն, ուր խօսք է լինում մի երեւելի ֆրանսիացի հեղինակի մի նշանաւոր վիպասանութեան վերայ, վերնագրովս «Maudit» (նզովեալ, проклятый): Եւ որովհետեւ յիշեալ վիպասանութիւնն յոյժ խորհրդաւոր է, մանաւանդ մեր վերոյիշեալ ազգայնոց հանգամանացն վերաբերութեամբ, վասն որոյ և պատշաճ և հարկաւոր եմ համարում հրատարակելն նոյն վիպասանութեան վերայ արած միայն եզրակացութիւնն*) ռուս լրագրի. առաջինն իբրեւ օգտաւէտ խրատ մեր սիրելի համազդիներին. երկրորդ, ի զգուշութիւն յիմար և անխորհուրդ կրօնախոխներուն: Վասն զի — ինչպէս ասումէ յիշեալ յօդուածը — ֆրանսիացի վիպասանը յայտնի և սուսնց ամաչելու բողբոսմէ ընդդէմ պապականութեան և եղութաականութեան և վերջապէս նոյն իսկ կաթողիկոսութեան անկենդան և միմիայն սրտաբէր կերպարանք ունենալու վերայ, յայտնելով հրապարակաւ անպատճառ հարկաւորութիւնը նոյն իսկ կաթողիկոսութեան «վերածննդութեան», որովհետեւ, ասումէ յիշեալ յօդուածը, հռոմէական կաթողիկոսութիւնը իւր ներկայ կերպարանքով ու զրութեամբ չունի իւր մէջ ոչինչ կենդանութեան նշան, այլ է մի դիակ, դեղեցիկ զարդարած արտաքին ձևերով, որ միայն բաւականացնումէ մարդուս արտաքին զգացմունքը, իսկ հոգին, որոյ յապնցուցանելն գլխաւոր խորհուրդն է քրիստոնէութեան, մնումէ սոված և ամուսնելին կարօտ:

Եհաննէս յօդուածի իսկական թարգմանութիւնը.

«Միք ասացինք մեր վերջին յօդուածում**», թէ վիպասա-

*) Այս տեղ հրաւիրումներ մեր բանագէտ և լատասէր համազդիները, որոնք ձեռնհաս են և միանգամայն խնդրումներ ի սէր և յօգուտ ազգի թարգմանել յիշեալ վիպասանութիւնն, տալ ազգին, որովհետեւ շատ և շատ նշանաւոր և ուշադրութեան արժանի բաներ կարող է քաղել ազգն նորա բովանդակութենից. իսկ եթէ չբարեհաճին թարգմանել ամբողջ վիպասանութիւնն, գոնէ խնդրումներ—նորա վերայ արած նկատմունքն ռուս լրագրի մարտի 19 իցն մինչև ապրիլի 2 ի համարներուն ներկայ թուականիս թարգմանել, վասն զի նորանից ևս կարելի է շատ լաւ իմաստախորէլ:

**) Այն է 31 մարտի № 78, Сынъ Отечества.

նութիւնն «Maudit» վսեմ՝ և կարեւոր է ոչ միայն նորանով, որ բողոք էր ընդդէմ պապականութեան ու եղբայրականութեան, այլև նորանով, որ խոստովանումէր կաթոլիկութեան վերածնելութեան հարկաւորութիւնը: Մէք ասացինք դարձեալ, թէ այսպիսի վերածնելութիւնը անհրաժեշտ է կաթոլիկութեան, այսինքն շատ հարկաւոր: Յաւելին այն է, որ կաթոլիկութիւնը մտածումէ լըուցանել և սահմանափակել Աստուծոյ բոլոր պաշտօնն զխաւրսպէս արտաքին ձեւերու մէջ, և արտաքին ձեւերը յիշաւի դուրսն եկել հոյակապ, միայն աչքի և արտաքին զգայութեան համար շատ զխաւիչ, բայց որքան աւելի աճել և բարդուիլ են, այնքան յաղթուել է և մոռացուել է հոգեւորը և այնու աւելի փոքր ու շաղկապութիւն է գտել ներսին կողմն մարդկութեան. հոգուն կերպ կերակուր չմնաց. և նա մնումէ անդոհ, բայց մարդու հոգին կարող չէ երկար մնալ այսպիսի դրութեան մէջ. հոգեւոր քաղցն ու ծարաւը աւելի ահարկու է, քան թէ մարմնաւորը: Աւ մարդկան հոգին, որ այնպէս ջերմեռանդօրէն սեղմուած էր կաթոլիկականութեամբ, վերջապէս սկսաւ խօսել և յայտնեց իւր ուղղութիւնը, ցանկութիւնը և պահանջողութիւնը, և այդ այնպիսի ժամանակում, երբ պապականութիւնը համարումէր նորան իւր կատարեալ ստրուկ ու զերի: Բայց հիացաւ պապականութիւնը, տեսանելով այդպիսի բողոք հոգու կողմից և այդպիսի ահաճութիւն նորա ձեւերի վերայ, որոց մէջ նա իւր կողմից տեսնումէր միայն մեծութիւն, մտածումէր հարկադրել անհնազանդելին և նորան իւր լծի տակ հնազանդեցնել. — միայն չեղաւ, ահաճութիւնը բաւական է, որ միանգամ թնդայ, իսկ այնուհետեւ կարող է նա երկար զխմանալ: Այսպէս շատ անգամ պատահումէ. մարդս զմայլած մի բանով մինչև այնքան տեղ, որ պատրաստ էր համարել և համարումէ նորան կատարեալ բան, չտեսնելով նորա մէջ ոչ մի պակասութիւն, և մի օր բանաւոր ապացուցութիւնք մի բանադէտի կամ բարեմտի բացումէն նորա աչքերը և կուռքն անկանումէ ի կործան, և այն ժամանակ պակասութիւնք պակասութեանց հետեւից դտանումէ նորա մէջ նա ինքն, որ մի փոքր յառաջ զմայլած էր նորանով: Այն իսկ բանը պատահեց և վերաբերութեամբ պապական կաթոլիկութեան. մի քանի ահաճ՝ ձայների հետեւից լսուեցան բաւական նշանաւոր բաղնութեան ձայներ, և օր քան զօր յաւելանալով, կաթոլիկութիւնը դարձաւ պարսաւանքի առարկայ. պապն

սկսաւ կորուսանել իւր իշխանութիւնն, պապական առաքելութիւնքը կորուսին իւրեանց զօրութիւնը և կոնդակները դարձան անօգուտ»:

Ուրբի կանգնեց ամբողջ Խաղիան, նորա կողմն հարկաւոր համարեց պահպանել ինքն կայսերական իշխանութիւնն. ապա ինչն արդեօք ապացուցանում այս վերջին տասն տարուան իրողութիւնները, եթէ ոչ այն, որ կաթողիկոսականութիւնը արդէն զտամած է և սխալ է, քայքայուիլ, և թէ մարդկային հոգին չէ գտանում նորա մէջ իւր համար այն կերակուրը, որ սովոր է նա խընդիլ և որ հարկաւոր է նորան գտանել կրօնի մէջ, որ և արդէն բարձր է այն ձևերից, որոց մէջ պարունակվումէր կաթողիկոսանութիւնն և որովք նա կարծումէր լըուցանել բոլոր կարօտութիւնները մարդու հոգեւոր կեանքի»:

«Մի թէ պարզ չէ, որ արդէն ժամանակ է կաթողիկոսականութեան, մտածել իւր վերածնելութեան վերայ, և որքան աւելի նա յետ կը ձգէ այս միտքն ու հոգացողութիւնը, այնքան աւելի վատ է նորա համար. իւր յատուկ զօրութեամբ արդէն կարող չէ նա պահպանել ժողովուրդը իւր իշխանութեան տակ, իւր հին ճանապարհներով, իսկ կամակորութիւնը կամ յամառութիւնը կարող է տանել դէպ ի շատ ցաւելի հետեանք, դէպ ի մի անհաւատութեան նման բան: — Ահա ինչ է դրում մի մարդ, որ շատ լաւ հասկանումէ դրութիւնը եկեղեցական դործոց Ֆրանսիայի մէջ»^{*)}).

«Խաղիան այն պատճառով միայն, որ Հռոմը ցոյց է տալիս մի յամառութիւն իւր անտեղի պահանջողութեանց մէջ և կուրութիւն իւր կամակորութեան մէջ, այժմ ամենայն սրնթացութեամբ դիմումէ հաստատել իւր մէջ մի ստատիկ անհաւատութիւն. այսուհետեւ սկզբունք և վարդապետութիւնք բողոքականութեան չեն բաւականացնում Խաղիայիներին, որ նա զրգուումէ ատելութեամբ բնդդէմ եկեղեցու կուրացեալ հոգեւորականութեան, չունելով ոչ զօրութիւն և ոչ համարձակութիւն հրաժարուելու իւր աշխարհային օրհրդագրական պահանջողութիւններից: Յաւելի դրութեան մէջ է այժմեան Խաղիան, և ազդերը մինը միւսի քամակից դուրս են դալի պապական իշխանութեան տակից: Մի փոքրիկ և թոյլ մասն միայն մնումէ հաւատարիմ պապական աւանդութեանց, բազմութիւնը յիշելով դարաւոր ժամանակներով

^{*)} Այս վիպասանութիւնը ունի մի արդայի տարագրութիւն:

կրած նեղութիւնները կաթողիկոսական հոգեւորականներէրոյ, փորձ է փորձում բաց թօթափել իւր վերայից այդ կրօնական իշխանութիւնը. այս անսովոր յեղափոխութեանը — որոյ հետեանքը ծանր է լինելու Խաալիայի վիճակի վերայ — եթէ իւր ժամանակին չվերականգնի նորա մէջ հոգեւոր զօրութիւնը քրիստոնէական հաւատոյ, և ոմը անկար է ընդդիմանալ. նա կը կործանուի չունենալով իւր ձեռին իշխանութիւն այրելու անհաւատներին. նա հրաժարվում է որ և իցէ զիջումն տոնելուց, պատասպարելով իւր անձը այն յաւիտեանական, զրահաւոր խօսքի non possum (չեմ կարող) քամակումն:

Ահա այն հոյակապ շինուածը պապական կաթողիկոսականութեան, համբարձածն տասն տարի առաջ մի յայտնի եղութիւց. միայն յանդուրն ձեռքով ձեռնամերձ եղան նորան Խաալիայից, և նա կործանուեցաւ անկանգներէ, այլեւ մի փոքր ժամանակ կարող է և Գրանտիայումն կրկնուիլ նոյնը (Православное общество 1864 годъ, февраль): Ահա թէ ուր կարող է — յաւելացնում է յիշեալ յօդուածի հեղինակը — հասուցանել կաթողիկոսականութեան անշարժութիւնը և կամակորութիւնը»

«Հասց Եստուած այդպիսի հետեանք ոչ մի աղբի, ոչ մի կողմում, ուրեմն այնու աւելի հարկաւոր է, այնու աւելի պարզ է և նշանաւոր ձայնն նոցա, որոնք խօսումեն կաթողիկոսականութեան հետ նորա վերածնելութեան մասին. սա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ձայն բարի և խորհուրդ բարեկամի. և կաթողիկոսականութիւնը անտես տոնելով այս ձայնը, ապացուցանում է միայն իւր կուրացութիւնը և զործում է ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ ինքն ընդդէմ իւր օգտին»:

Յիտ այնու խօսում է վերատանութեան յիշեալ յօդուածը միւս թոյլ կողմերու վերայ, ցոյց տալով, որ նա, որքան հասկացել է պապական կաթողիկոսութեան ցաւերն, նոյն չափով բաւականին ցոյց չէ տուել նորա փրկութեան հնարներն, այլ խօսել է նորա մի քանի տեսակներու վերայ, որոնք բաւական չեն վերածնուեցանելու կաթողիկոսականութիւնը. յիտ այնու վերջաւորում է իւր խօսքն ասելով. «Վերադառնալով միով բանիւ մեր Ուսանելու համար. վերադառնութիւնն «Maudit» շատ ծանրակշիւ է այն բանով, որ կարող է ծառայել իբրեւ կենդանի պատկեր ներկայ ժամանակին կաթողիկոսական աշխարհի»:

Իսկ մեք մեր կողմից մեր Հայերիս համար, կարող ենք ասել այսպէս. եթէ այս ամենն այսպէս է, այսինքն, ներկայ կաթողիկոս կաթանութիւնը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի մեռեալ մարմին, զարգարած միայն ամենայն շքեղութեամբ աշտաբքին կերպարանքի, չունենալով իւր մէջ կենդանութեան նշան, որ և ոչինչ կերպ չէ բաւականացնում մարդկային հոգին, այլ միշտ թողումն այնպէս սոված ու ծարաւի, ինչպէս ահա խոստովանումեն նոյն իսկ կաթողիկոսին, ուրեմն այլ ինչ պատճառ ունի մեր ազգը մի այսպիսի լուսաւորեալ ժամանակում, ուր ամեն ազգի շնորհած է կատարեալ աղատութիւն պահպանել իւր ազգայնութիւնը, իւր սրտի վկայութիւնքը և կրօնը — ինչ պատճառ ունի մեր ազգը դարձեալ միջնադարեան կրօնամոլ դաւանարանական և արարողական խտրութեամբ այս ինչ կամ այն ինչ կրօնական անուանակոչութիւնքն ընդունելու. մի թէ մեր ազգը չէ կարող իւր յատուկ ազգայնութիւնը պահպանելով և իւր յատուկ եկեղեցու անուան մէջ մնալով, լինել միանգամայն և լուսաւորեալ մարդ և կատարեալ ճշմարիտ քրիստոնեայ։ Այս տեղ հարկաւոր է մի փոքր անպղտոր և առողջ հայեացք ունենալ ամենայն բանի վերայ, նմանապէս և մի փոքր լուսաւոր ու հաստատ հոգի, այնուհետեւ երբեք ոչինչ անուանափոխութեան կարօտութիւն ունենալու չէ մարդս. և ոչ մի խոչընդոտն կարող չէ արգելք լինել նորա յառաջադիմութեան և լուսաւորութեան ընթացքումն։ Իսկ եթէ մեզ ասեն ոմանք, թէ երբեմն հարկ զօրէնս լուծանէ, այս տեղ պիտի ասեմք դարձեալ, թէ նաև այդպիսի քաղաքական մտք և անձնական աղատութեան պատճառաւ չէ պիտոյ լուսաւոր տէրութեանց համակրութիւնքը գնել այնպիսի անպատիւ ճանապարհներով, որով ազգը կորուսանումն իւր խորհուրդը և կշիւը։ Մեր կարծիքով, բաւական է լինել ճշմարիտ աշխատասէր և տրիտիւրտ ազգ (թէև նեղուած և ճնշուած զանազան բռնակալութիւններից) և միանգամայն ժամանակակից հոգով հետեւիլ ամենայն լուսաւոր յառաջադիմութեանց. այն ժամանակ, կարծումենք, տիրական պարտականութիւն է և լուսաւոր ազգերի պաշտպան և հոգատար լինել ամեն մի այդպիսի անմեղ և հարստահարուած ազգի։

Յովնանէ՛՜ Մ. Սայեադեանից.

10 մայիսի 1864 թուականի.

ՀԱՇՏԱՐԻԱՆ.

ՅՈՒՆԻՍ 1864 ԹՈՒՆԿԱՆԻ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ.

ԵՐԱՌՌ ԵՂԵԱՅՐ.

(Շարունակութիւն).

ՉՈՐԲՈՐԻ ՅՕԴՈՒԱԾ.

ՍՈՒՐԲ ԻՆԿՈՒԻԶԻՏԻՕՆ.

Հանդիսաւոր օրեր փառքի ու պատուի Դօն Գուսմանի և Դօն Բողրի-
գոյի համար հետևեցան զինախաղութեան օրին. թագաւորը ցոյց տուեց
երկու եղբայրներին շատ շնորհ և քաղցրութիւն. Գուսմանի հասակակից
մանուկ ասպետները որոնումէին նորա բարեկամութիւնը, աւելի հասակա-
ւորքը համարումէին նորան իւրեանց հաւասար, միտ դնելով նորա քաջու-
թեանը և նորա նստած խելացի բնաւորութեանը: Կարծես թէ ոչինչ բան
պղտորում չէր այն բաղդաւորութիւնը, որ երկու եղբայրները վայելումէին.
և ոչ իսկ յիշատակը Դօն Սիլուպիոր, սկսեալ այն կուսախաղից, որոյ մէջ
ստիպուած էր այնքան նախատական կերպով յաղթութիւն յանձն առնուլ
իւր մանուկ հակառակորդից, ասես թէ չքացած էր երկրի երեսից: Գոնեայ
ոչինչ տեղ տեսնելի չէր նա, ոչ այն տօնախմբութիւնների մէջ, որ կար-
գեց թագաւորը, ոչ հասարակաց խաղերի և զբօսանքի մէջ և ոչ իսկ որ և
իցէ տեղում, ուր Մալրիդում ներկայ եղած ազնուականքը սովոր էին ժո-
ղովուիլ բարեկամական հաղորդակցութեան համար: Գուսմանը առհասարակ

րակ չէր այլևս մտածում նորա վերայ, և թէ Գօն Բօղրիգօն տակաւին որ և իցէ երկիւղ ունեցած էր նորա մասին, այդ ևս արդարեւ դարձել էր այժմ շատ փոքր ուշադրութեան արժանի բան, ըստ որում նա ծածկապէս տեղեկութիւնք քաղելով, վերահասու էր եղած, թէ Գօն Սիլուան զինախաղութենից մի օր յետոյ թողել է իւր օթեանը և չէ վերադարձած այն տեղ: Ուրեմն, ինչպէս կշռադատուէր նա, Գօն Սիլուան պիտի շտապած լինէր դէպ ի իւր հայրենիքը և հրաժարուած էր իւր դարանագործութենից ընդդէմ եղբայրներին, գոնեայ այն մօտիկ օրերում:

Բօղրիգօյի և Գուսմանի մէջ զինախաղութենից յետոյ միանգամ միայն խօսք էր եղած Գօն Սիլուայի մասին, ըստ որում Բօղրիգօն հարցրել էր եղբորից այն տոմսակի մասին, որ զիմակաւորուած տղան այնքան յանդգնութեամբ կուրի ասպարէզի մէջ համարձակուած էր հասուցանել նորան: Այս տոմսակի պարունակութիւնը եղած էր աւելի մօտ առիթը այն տեղեկութիւնների, որ Բօղրիգօն հաւաքել էր իւր թշնամու մասին: Վասն զի իրաւացի կարծումէր նա, թէ մի մարդուց, որ իւր վրէժխնդրական խորհուրդքը լցուցանելու համար գործ էր դնում ամենանարգ և ամենանախատ հնարներ, պիտոյ է զգուշանալով զգուշանալ: Եւ մի աւելի նախատարժան և գարշելի հնար հաղիւ թէ կարող էր լինել, քան թէ թունաւոր զէնքի գործադրութիւնը մի հանդիսական խաղի մէջ, ուր կուր էր եղած ոչ թէ դէպ ի մահ ու կեանք, այլ միայն պարծանք ճարելու համար: Սկզբումը արդարեւ երկմիտ էր Բօղրիգօն, արդեօք անծանօթ զգուշացնողի խօսքը իրաւ ճշմարիտ էր. բայց երբ որ նա լսեց, թէ Գօն Սիլուայի ձին, որ միայն թեթեւապէս վիրաւորուած էր նորա սրով, արդարեւ մի փոքր յետոյ տանջուելով սատակած էր, այնուհետեւ վերջացաւ նորա մէջ ամենայն երկմտութիւն այդ մասին: Ինչ և իցէ, բայց նա կարծումէր, թէ ներկայ րոպէի համար չկար ոչինչ խիթալի բան ոչ իւր և ոչ եղբօր մասին Սիլուայի նորահնար չարութենից, և այս պատճառով միամիտ և ուրախ անձնատու եղաւ զուարճ խաղերին և հանդէսներին, որ անընդհատ շղթայի պէս արագ թռիչքով հետևեցան միմեանց

Իայց մարդս որչափ աւելի ապահով է կարծում իւր անձը, երբեմն այնչափ ևս մօտ էին նորան վտանգները, որոց մասին գուշակութիւն անգամ ծնած չէ նորա սրտում: Շատ չանցաւ, և ահա Բօղրիգօն ու Գուսմանը առնախորժ կերպով դուրս խլուեցան իւրեանց ապահովութեան քաղցր երազից, որոյ մէջ անհոգութեամբ թաղուած էին:

Այս գիշերը վաղուց անցած էր, երբ երկու եղբայրները մի նոր փառաւոր խնջոյքից թագաւորի ապարանքում վերադառնումէին դէպ ի տուն: Հազիւ թէ ներս էին մտել իւրեանց սենեակը, ուր ծառայքը ճրագներով առաջնորդեցին նոցա, և ահա լսեցին նոքա մի փշրած պատուհանի ապակու շառաչիւն և մեղմ թնդիւնը մի նետի, որ սենեկի առաստաղից բացարձակուելով, վայր ընկաւ Բօղրիգօյի ոտքի մօտ:

«Լոյս ի՞նչ է», հարցրեց սա, մի փոքր շուարուած, թէ և չհաբեկուած: «Մի՞ թէ կամէին մեզ դարանագործութեամբ սպանել»:

«Չկարծեմ», պատասխանեց Գուսմանը, թեքուելով և նետը բարձրացնելով յատակից. «տես ահա, եղբայր, նետը անփնաս է. նա չունի ծայր: Բայց ես տեսնումեմ մի թուղթ նորա վերայ ոլորած, գուցե մի նոր ծածկաստորհուրդ զգուշացուցիչ տեղեկութիւն»:

«Այդ հաւատալի է, բացի՛ր դորան շուտով», պատասխանեց Բօդրիգօն: Գուսմանը դաշնակով կտրեց միջից մի մետաքսեայ թել, որով թուղթը ամրացուցած էր նետի վերայ և բացեց փաթեթը:

«Ղշմարիտ»! ասաց նա աչք ձգելով նորա վերայ: «Մի զգուշացուցիչ խրատ նոյն լաւ ծանօթ ձեռնից և ստորադրած տառովս Կ., ինչպէս մի սերը: Կարգա՛ ինքդ, իմ եղբայր»:

Բօդրիգօն վեր կալաւ թերթը և կարդաց բարձր ձայնով և ծանր. «Չեղ որոգայթ են լարում: Փախէ՛ք, որչափ շուտով կարող էիք: Սոյն իսկ գիշերիս: Հազիւ թէ ապահով էիք դուք ձեր ամրոցի մէջ: Գօն Սիլուան Մադրիդի մէջ թափուն դարանագործ է Չեղ, Փախէ՛ք, փախէ՛ք, փախէ՛ք: Վրտանգը մօտ է: Նշան տուեցէք ինձ, թէ իմ զգուշացուցիչ տոմսակս հասել է ձեր ձեռքը: Փախէ՛ք իսկոյն: պրեցէ՛ք այս տոմսակս: Կ.»:

«()տարանշան և դժուար հաւատալի բան»! ասաց Բօդրիգօն: «Այդ որպիսի վտանգ է, որ մեզ պղպէս շուտով հասանելու էր: Թաղաւորի շնորհը, մեր բարեկամների հաւատարմութիւնը — սոքա մի թէ բաւական զօրաւոր չէին, որ մի մարդ, որպիսի Գօն Սիլուան է, անփնաս կացուցանէին: Արդարեւ, թէև մեր անծանօթ պաշտպանի զգուշացուցիչ ահնարկութիւնը շատ ծածկաստորհուրդ էին, այնու ամենայնիւ նոքա ունեցել են մի հիմնաւոր պատճառ: Ի՛նչ պիտի առնել»:

«Թո՛ղ ճանապարհ ընկնենք, իմ եղբայր, պատասխանեց Գուսմանը: «Այլ ես վաղուց արդէն տաղտկացած եմ այս աղմկալից կեանքից, և գիտեմ, որ դու այն պատճառով միայն մնումես այս տեղ, որ կարծու՞միր, թէ շուտով վերադառնալով դէպ ի հայրենիքը, պիտի տրտմեցնէիր ինձ: Թո՛ղ անտես չառնենք այդ զգուշացուցիչ ձայնը, թո՛ղ ճանապարհ ընկնենք, և իսկոյն»:

«Բայց, վատթարութիւն կը լինէր տեղէք տալ մի Գօն Սիլուայի», ասաց Բօդրիգօն:

«Մի թէ դորան վատթարութիւն ես ասում, եթէ մի թունաւոր օձի երեսից փախչէիր», ասաց Գուսմանը: Բաց ու արձակ պատուաւոր կռուի մէջ նա կը գտանէ մեզ միշտ ճակատ առ ճակատ իւր հանդէպ, բայց ծածուկ գաւաճանութենից պիտի փախչի խոհեմը»:

Իրաւ ես ասում, պղպէս է, եղբայր», կրկնեց Բօդրիգօն, փոքր ինչ մտածելուց յետոյ: Էգոց առաւօտ հրաժարական արձակուրդ կ'առնուէր թաղաւորից և նոյն ժամին ճանապարհ կ'ընկնենք»:

Բայց ինչո՞ւ ոչ իսկոյն, այս ըսպէիս», հարցրեց ստիպագին Գուսմանը: Ամենայն յապաղանք վտանգաբեր է: Ո՛վ և լինէր մեր խորհրդաւոր բարեկամը, նորա գիտաւորութիւնը բարի է, և նա յորդորումէ մեզ դէպ ի ըս-

պէական փախուստ: Թող շտապենք, իմ եղբայր: Ձիանքը շուտով թամբած էին»:

Բողրիգօն շարժեց դուրսը: «Թագաւորը այնքան քաղցրութեամբ ընդունել է մեզ և այնքան բարեացակամութիւն է ցոյց տուել մեզ», ասաց նա: «Անշնորհակալութիւն կը լինէր առանց հրաժարական ողջունի հեռանալ Մադրիդից: Քաղաքավարութեան պարտքն արդէն չէ ներում պղպխի ընթացք, և ուր պարտականութիւնը հրամայումէ, այն տեղ բոլոր միւս բաները պիտի յետ մնան: Էգուց առաւօտ, իմ եղբայր: Այդպէս մօտահաս չէր մեզ վտանգը, թէև լինէր այդպէս—բայց նա դտանելու է մեր մէջ մի այրական սիրտ: Էգուց, էգուց, իմ եղբայր, իսկ այժմ, բարձր գիշեր»:

«Եւս և յաւաք պիտի նշան տալ, որ մեր կարդացել էինք զգուշացուցիչ գրուածը», ասաց Գօն Գուսմանը: Մեր անծանօթ բարեկամը մեղանից պահանջումէ այդ բանը: Այրի տոմնակը, Բողրիգօ, ես կամիմ մօտենալ պատուհանին և տեսանել, թէ ո՞վ հսկումէր ցածումը»:

Եւս միջոցին, երբ Բողրիգօն թուղթը բռնեց ճրագի բոցի վերայ և վառեց նորան, Գուսմանը բացեց պատուհանի մի թևը և դէպ ի դուրս պարզուեցաւ: Փողոցը հանդարտ ու խաղաղ տարածվումէր լուսնի փայլողութեան տակ, ոչինչ բան շարժվում չէր: Հանդիպակաց շինուածների ըստուերքը լայն ու մուշկ ընկած էին փողոցի սալապատակի վերայ, Գօն Գուսմանը չգտաւ այն տեղ ոչինչ անսովոր բան, թէև նորա աչքը զգաստութեամբ որոնումէր զգուշացնողի կերպարանքը:

Բայց յանկարծ շարժուեցաւ մի բան մի տան սիւնաղարդ սրահի ամենախաւար անկիւնում, մի տան, որ պատած էր գիշերի ամենաթանձր ըստուերով: Մի մանուկի աղնիւ կերպարանք, անորոշելի կերպով զանազանուելով մարմարինեայ սիւնների սպիտակութենից, դուրս երևեցաւ, և մի մեղմ ձայն հարցրեց. «Կարդացի՞ք»:

«Կարդացի՞նք, և շնորհակալութիւն քո մօտիւմ հոգաբարձութեան համար», պատասխանեց Գուսմանը նոյնպիսի մեղմ ձայնով: «Բայց ո՞վ ես դու և ինչ պատճառ ունիս այդպիսի հոգածութեամբ հսկելու մեր վերայ»:

«Ես ձեր բարեկամն եմ— իմացէ՛ք միայն», պատասխանեց ձայնը: «Փախէ՛ք, ամեն մի ժամ կարող է կորուստ բերել ձեր գլխին»:

«Բայց այդ ի՞նչ վտանգ էր, որ այդպէս մօտահաս է մեզ», հարցրեց Գուսմանը ստիպողիկ: «Գու, որ ամեն բան գիտես, պիտի և այս բանս իմանաս»:

«Չգիտեմ: Գիտեմ միայն, որ սուրը մի մազից կախ է ձեր վզի վերայ», ասաց ձայնը: «Բայց այսու ամենայնիւ անտես մի՛ արէք իմ զգուշացուցիչ ձայն: Փախէ՛ք, խնդրումեմ և աղաչումեմ ձեզ»:

«Բո խօսքերը լսուած են և քո զգուշացուցիչ խորատները չեն ապաւաժ քարի վերայ ընկած», պատասխանեց Գուսմանը: «Էգուց առաւօտ դուրս կ'երթանք Մադրիդից»:

«Եւս, այո՛: Սուրը կոյս Մարիամը տայ, որ չլինէր արդէն անազան», խօսեց ձայնը: «Աստուած Ձեր հետ — ինձ պիտոյ է հեռանալ»:

Սրընթաց ոտք շարժեց կերպարանքը տների խորին ստուերի միջով և մի քանի րոպէից յետոյ շքացաւ։ Գումանը կարողացած չէր զուշակել, թէ ո՞վ էր այդ անծանօթը։

«Եւ դադանքը անքննելի է», ասաց նա, վերադառնալով դէպ ի եղբայրը։ «Աստուած միայն գիտէ, թէ ո՞վ էր այդ օտարականը»։

«Ժամանակը կը մեկնէ և այս առակս», պատասխանեց Բօգրիգօն և պրած տոմսակի փոշին դուրս ձգեց պատուհանից։ Հերիք է արդէն, որ մէք մի բարեկամ ունինք, որոյ աչքը սուր է և մեր վերայ հսկումէ։ Ով ևս լինէր նա, նորա զոռշացուցիչ խրատը չպիտի անտես լինի։ Բարի՛ գիշեր, իմ եղբայր»։

Գումանը գնաց. ճրագները հանգան ապարանքումը. շուտով ամենայն բան հանգստացաւ քնի խորին լուռութեամբ։

Եւ յո՛ւ, մօտ մի ժամ անցած կը լինէր, և ահա մի քանի մոպլ կերպարաններ, երկար հանդերձներ և մէջ փաթաթուած, զանազան կողմերից մօտեցան եղբայրների ապարանքին և դադարեցան նորա դիւարի մօտքի մօտ։

«Եւս տեղ է ահա», ասաց մի ձայն սեղմած բայց հրամայողական ուժով։ «Փակեցէք բոլոր ելքերը, պատրաստի՛ պահէցէք զէնքը, նա վստահութեամբ է և կարող էր ընդդիմութիւն գործել»։

Սի մասը այս փաթաթուած մարդերից հեռացաւ և ոտք բռնեց ապարանքի երկրորդական դռների մօտ, որ երեք կամ չորս հատ դուրս էին բացվում դէպ ի շրջակայ փողոցները։ Այն տղամարդը, որ յառաջ խօսելէր, և, կարծես թէ, այդ խաւարի մէջ սողուն բազմութեան առաջնորդն էր, ման եկաւ մի դռնից դէպ ի միւսը, տուեց մի քանի հրամաններ և ապա վերադարձաւ դէպ ի դարպասը, ուր լուռ ու մունջ սպասումէին նորան մնացած մարդիկը։

«Բոլորը լցուցած է — բացէք», հրամայեց նա։

Փականքները թնդացին։ Փաթաթուած մարդերից մինը մօտեցաւ դրանք և փորձ փորձեց բանալու փականքը։ Մի քանի անօգուտ փորձերից յետոյ յաջողեցաւ. լեզուակը ճայթեց, այնու ամենայնիւ չբացուեցաւ դուռը։

«Կա պիտի ներսից փակած լինի», խօսեց այն մարդը, դէմքը դարձուցանելով դէպ ի առաջնորդը։ «Պիտի էր ինձ կոծել դուռը»։

«Ո՛ւ. այդ կը յառաջացնէր աւերորդ խռովութիւն, և մեր մեծաւորները սիրումեն, որ նոցա հրամանները հանդարտ և ծածկաբար լցուցանուին։ Պատուհանները բարձր չեն, Պետրոս. փորձի՛ր պատուհանի մի աչքը ներս սեղմել։ Հերձուածող Գօնը պիտի շքանայ, և ոչ ոք չպիտի խմանար, թէ ո՛ր տեղ էր տարուած նա։ Միայն ամենամեծ հարկաւորութիւնը պահանջելով, կարելի է բանալ վարագոյրը»։

Գարձեալ մի խաւար կերպարանք յառաջ եկաւ և սկսաւ աշխատել աւելի մօտիկ պատուհանների մինի վերայ։ Մի քանի րոպէից յետոյ շքնեց մի մեղմ շառաչիւն։

«Եւ պակին դուրս է հանած — պէտք էր ինձ ներս մտանել»։

«Գէպ ի յետ՝ թող ֆերնանդօն ներս մտանէ և չմոռնայ բանալիքը: Արող էր պատահել, որ մի այլ դուռն պէտք լինէր բանալու: Յառաջ գնա, ֆերնանդօ: Եթէ հանդիպիս արգելքի, ապա գործ դիր քո դաշնակը: Ոչ մի բերան չպիտի համարձակուի ձայն բարձրացնել: Թող յառաջուց թողութիւն լինի քեզ մարդասպանութեանդ համար»:

Ըյն տղամարդը, որ յառաջուց դրան փականքը բացել էր, մօտեցաւ պատուհանին և այնպէս հեշտ ու աջողակ ներս սողաց, որ հազիւ թէ լսելի էր մի աղմուկ: Տան խաւարը ընդունեց և շրջափակեց նորան իւր մէջ: Դուրսի տղամարդերը ոչինչ կարող չէին որոշել նորանից: Նոցա առաջ նորդը մօտեցաւ բաց պատուհանին և ականջ դրեց:

Մի քանի րոպէ բոլորը հանդարտ էր: Բայց յանկարծ բարձրացաւ այն տեղ մի ձայն. «Ո՛վ է այդ տեղ»: Մորան հետեցաւ մի կիսակտուր առնէճք — ապա դղողիւն — բարձրածայն աղաղակ — մի աղօտ հառաչանք — և ապա բոլորը դարձեալ հանդարտ էր:

«Դա արեցիր, ֆերնանդօ», քթի տակին մոմնաց առաջնորդը դուրսուժր, պատուհանի մօտ: «Քո դաշնակի հարուածը աջողակ էր — այդ բերանը միւսանգամ բացուելու չէ, որ խօսէր: Բայց շո՛ւտ արա: Գիշերը թուումէ և արեաբացից յետոյ պիտի ամեն բան լցուցած լինի»:

Ըսես թէ հարկաւոր չէր այս տեղ յորդորանք դէպ ի շտապողութիւն: Մի քանի րոպէ յետոյ լուեցաւ տան դրան նիզի ներքուստ յետ քարշուռու աղօտ աղմուկը, և իսկոյն դորանից յետոյ ծանր դարբասի մի թևը ուրուեցաւ իւր ծղիւնու (կրնկի) վերայ:

«Նանը վերջացած է», ասաց տղամարդը, որ ասվումէր ֆերնանդօ, ապարանքի դաւ թից դուրս գալով դէպ ի փողոցը: «Դօն Աեսար — ճանապարհը բաց է»:

«Բարի է», պատասխանեց առաջնորդը: «Դու աշխատութիւն ունեցար, ֆերնանդօ»:

«Իժուար չէր», կրկնեց այդ մարդը: Մի սպասաւոր, որ քնած էր սենեկում, որոյ միջով պիտի երթայի, որ հասանէի դաւ թին, զարթեցաւ և ձայնարկեց դէպ ի ինձ: Ես կանգնած էի նորանից երկու քայլ հեռի — նա քնով արբեցած էր — ձեռք չդողաց — նա առաւօտու արեաբացը տեսանելու չէ»:

Բարի է: Քո արդիւնագործութիւնքը կը յիշուին այն տեղ, ուր հարկն է: Այժմ դէպ ի յառաջ: Թող երեք մարդ պահապան լինին դրան վերայ, միւսերը գան իմ քամակից: Ապա տերը բերեցէք: Այնպէս մութ է տան մէջ, որ իւր ձեռք տեսանել կարելի չէ:

Տղամարդի մինը դուրս հասնեց մի լապտեր հանդերձի տակից և բացեց նորա փակաղակը: Նորա միջի ճրագը վառվումէր արդէն, տարածելով մի բաւական պայծառութիւն, որ կարող էր որոշելի կացուցանել ամենամօտ շրջակայքը: Այժմ կարելի էր նշնպէս տեսանել, որ ապարանքի մէջ այնպէս ծածկաբար, բայց և այնպիսի բռնութեամբ ներս մտած տղամարդերը

կրումէին դիմակներ երեսի վերայ, այնպէս որ նոցա գծագրութիւնքը ան-
քննելի էին:

«Այս տեղ է սանդուղքը», ասաց առաջնորդը, երբ որ մի արագ հայ-
եացք ձգել էր իւր չորս կողմը: Արի լապտերը ձեռնումը: Բայց զգուշացէք,
որ աղմուկ չգործէք: Ոչ ովի պէտք չէր զարթեցնել: Պատրաստի պահեցէք
զէնքը: Դէպ ի յառաջ»:

Ղանացին նորա: Հանդարտ դէպ ի վեր քայլեցին սանդուղներով և հա-
սան մի կորիզօրի, որ ձգվումէր սանդուղից դէպ ի աջ ու ձախ:

«Չորրորդ դուռը դէպ ի աջ», ասաց կամաց առաջնորդը: «Դէպ ի ձախ,
Դօն Գուսմանի ննջարանն է, և նորա հետ գործ չունինք»:

«Բայց հաւատալի էք դուք ձեր գործի մասին, պարոն», հարցրեց մինը
տղամարդերից: Վատ կը լինէր, եթէ մէք սխալմամբ մօտենինք մի այլ սե-
նեակ»:

«Անհոգ կացիր, Կանօ, դու իմ հաւատարիմը», լսուեցաւ պատաս-
խանը: Մեր տեղեկութիւնքը հաւաստի ու անսխալ են: Այս է դուռը —
բացեցէք»:

Դուռը փակ էր, բայց շինովի բանալիով հեշտ ու կամաց բացուեցաւ:
Տղամարդերը վեց մարդ, խաւար դեերի պէս ներս մտան սենեկի մէջ: Ոչ
մի և ոչ իսկ ամենամեղմ ձայն չզգուշացրեց նիրհածին: Դօն Բօգրիգօն տա-
րածուած էր իւր մահճի մէջ, մի փոքրիկ սեղանի վերայ նորա առաջն փառ-
վումէր մի լապտերիկ ծաւալելով մի տկար աղօտ լոյս, աթոռի վերայ, մահճի
ոտքում ձգած էին անհոգութեամբ մի քանի հանդերձներ, սեղանի մօտ
պատին տուած էր Դօն Բօգրիգօյի սուրը:

«Հեռացրէք սուրը», հրամայեց Դօն Ահսարը, առաջնորդը:

Սիւրուպէ, և ահա լցուցած էր այդ հրամանը, բայց քնածը չզարթե-
ցաւ: Անպաշտպան դրած էր նա այն տեղ, ժպտումը քնի մէջ, գուցէ քաղցր
երազներ լի զմայլանքով և հաճութեամբ անց ու դարձ էին առնու մ'նորա
հոգու առաջն, մինչ շատ խիտ նորա գլխի վերայ, նորա անմիջական մօտա-
կայքում, կոկորդը բացել էր մի խաւար, կորստաբեր ծակատաղիր:

«Քարշեցէք ձեր սուրերը», հրամայեց Դօն Ահսարը, և երբ որ կո-
կած սուրերը փայլատակեցան ճրագների շոշաղիւնի մէջ, խիտ մօտեցաւ նա
Դօն Բօգրիգօյի մահճին, պարզեց իւր բազուկը և ձեռնով շօշափեց քնածի
ուսերը:

«Օ, արթեցէք», խօսեց նա խաղաղ և ինչքան կարելի էր մեղմ ձայնով:

Հարկաւ որ չէր այս խօսքը: Առաջին շօշափմանից արդէն, Դօն Բօգրի-
գօն բացեց աչքը, կանգուն նստեց մահճի մէջ և զարմացած, անդարձ աչ-
քով նայումը չորս կողմը, «Ի՞նչ կայ», հարցրեց նա: Հա՛. դատաճանու-
թիւն! Եւրեղացիք իսկոյն և ձեռքը ձգեց դէպ ի սուրը: Շօշափող ձեռքը
չգտաւ դորան և որոտագին ձայնով կրկնեց. «Սուրը աստուածամայր, դա-
ւաճանութիւն: Յետ քարշուեցէք, եթէ ձեր կեանքը սիրելի էք ձեզ»:

Իբրև մի զայրացած առիւծ, Բօգրիգօն արդէն վեր բարձրացաւ իւր մահ-
ճից և խլեց պատից մի դաշնակ, որ ներս մտած եկաւ որների աչքի տակ ըն-

կած չէր: Մի ոստիւնով կանգնեցաւ նա ոտքի վերայ, մի հարուած նորա կծկած ձեռնից յետ ածեց Դօն Կեսարին և բոցավառ աչքերով դուրս թողեց պոսպիսի խօսքեր: «Ո՛վ էք դուք: Եթէ ձայն տամ, իսկոյն քսան քաջ մարդ կը ժողովուին չորս կողմն»:

«Քո ձայն տալը լինելու էր նոցա և քո յատուկ մահը», պատասխանեց Դօն Կեսարը ծանր և խոր ձայնով: Ցանց դիր զէնքը: Սուրբ Ինկուիզիցիօնի անունով դու իմ բանտարկուածն ես: Ամեն մի ընդդիմութիւն քո կողմից անօգուտ է և կարող էր միայն կորուստ բերել միւսերին, քո եղբորը, որ քեզ սիրելի է, քո սպասաւորներին:

Դօն Բօգրիգօն մնաց շուարած: Սուրբ Ինկուիզիցիօն: Այս խօսքը կապեց ու կաշկանդեց նորա սիրտը և նորա արիական հոգին: Պաշտպան սողաց նորա ձեռնից դէպ ի գետին:

«Սուրբ Ինկուիզիցիօն», խօսեց քթի տակին: Նա ինչ գործ ունի իմ հետ, ես ինչ գործ ունիմ նորա հետ: Այս մի սխալանք է:

«Գու ես Դօն Բօգրիգօն զե Ալմագրո», հարցրեց Դօն Կեսարը:

«Դա ես եմ», պատասխանեց Բօգրիգօն:

«Ուրեմն Դու ես այն, որ մէք որոնումենք, Հետևիք մեզ առանց հակառակութեան»:

«Բայց ես ոչինչ յանցանք արած չեմ», ձայն տուեց Բօգրիգօն:

«Եւ դ բանը կը վճռէ սուրբ դատարանը. ես միայն լցուցանումեմ նորա պատուէրը»:

«Քո վիճակը սահմանուած է, միայն թէ մի՛ ես աւելի ծանրացրու դոքան քո անօգուտ անհնազանդութեամբ»:

Սթի մէջ սողացող, մթի մէջ սպանող դատաստանը այն «էբ Ինկուիզիցիօն ասածի տարածել էր պոսպիսի մեծ ահ և երկիւղ իւր չորս կողմ, որ ամենաքաջ տղամարդերը, որ նոյն իսկ թագաւորքը Սպանիայի զոդումէին նորա առաջն: Բօգրիգօն քաջ գիտէր, որ ամեն մի հակառակութիւն այս խաւար և ահարկու իշխանութեան հրամաններին և կարգադրութիւններին պիտի յառաջացնէր փնաս միայն. նա գիտէր, որ ամենայն իշխանութիւն Սպանիայի մէջ պիտի տեսլէր տար սորան: Նա խելամուտ եղաւ, որ պարտ էր ինքեան խոնարհիլ իւր ճակատագրին, դորան ևս առաւել չծանրացնելու համար: Նա ամիսիկից իւր բոլոր կամքի հաստատութիւնը և ասաց խաղ ծանրութեամբ:

«Եւ՛ր—պատրաստ եմ հետևել ձեզ: Իմ խիղճս մաքուր է ամենայն չար գործից, և իմ անսեղութիւնս բարեխօս կը լինի իմ համար: Խնդրեմ միայն պատասխանել մի հարցման. Հրաման ունիք բանտարկելու և իմ եղբայր Դօն Գուսմանը»:

«Ոչ», պատասխանեց Դօն Կեսարը: «Ինչ տուած հրամանը վերադառնալու մէջ քեզ միայն»:

«Փա՛ռք Աստուծոյ», շունչ առաւ Դօն Բօգրիգօն: «Այժմ՝ պատրաստ եմ»:

«Ար լուս գու և հանգարտ կը մնաս», ասաց Գօն Կեսարը: «Ապա թէ ոչ, պիտի քեզ կապել և բերանդ կաշկանդել տամ»:

«Աս լուս կը մնամ—գնացէք», պատասխանեց Գօն Բօղրիգօն, որ դարձեալ ստացել էր իւր սովորական խաղաղութիւնը սրտի:

Ճաթաթուած ծառայքը սուրբ Ինկուիզիցիօնի առան Գօն Բօղրիգօն իւրեանց մէջտեղը և նորա հետ միասին, երբ որ հագել էր իւր հանգերձքը, թողեցին սենեակը: Ապարանքումը ամենայն բան հանդարտ էր — ոչինչ խռովութիւն չեղաւ, ոչ որ չդիտէր բնաւ, թէ ինչ էր պատահել միջոթեան քօղի տակ: Բացած դռները դարձեալ փակուեցան, կացուցած պահապանքը յետ կանչուեցան և ահաւոր դատարանի վատթար պաշտօնեայքը պնդէս լուս ու մունջ, ինչպէս եկած էին, գնացին տանելով իւրեանց անմուռն զոհը փշերային փողոցների միջով: Արեւ դեռ չբացուած, հասան նոքա Ինկուիզիցիօնի ապարանքին: Ամաց թակեցին դարպասը և դա իսկոյն բացուեցաւ, նոքա ներս մտան. դուռը նոցա քամակում դարձեալ փակուեցաւ, և այնուհետեւ Գօն Բօղրիգօն գտանվումէր առիւծի վերապում, ուր շատ ոտերի հետք ներս էին տանում, որ տեղից շատ սակաւներ դուրս էին հանում:

Ճրագներ բերեցին: Բազմօրինակ ոլոր ու ստոյտ գնացրով և կօրիգօրներով, սանդուղներով և կամարակապ գետնափորերի միջով տարան կալանաւորը դէպ ի նորա համար սահմանած բանտը: Մի ցած, երկաթի կապերով ամրացրած, շատ նիւրբով և փականքով յօրինած գուռը շտապելով բացուեցաւ: Մի անխօս ակնարկութեամբ նշանացի արեցին Բօղրիգօն, որ ներս մտանէ: Նա հնազանդեցաւ: Գուռը թնդալով փակուեցաւ նորա քամակում, նիւրբը, փականքը շտապեցին—այնուհետեւ խորին լուծիւն—իրեն գերեզմանի լուծիւն:

Այս ասեա թէ արդարեւ կենդանի թաղուած էր Բօղրիգօն: Ինկուիզիցիօնի բանտերից հանել թէ կար մի վերադարձ դէպ ի աշխարհի շարժուն կենքը: Միանգամ բանտարկուածին այն տեղ, սովորաբար բացվումէին դռները այն ժամանակ միայն, երբ որ նա տարվումէր դէպ ի մահ, դէպ ի սարսափելի մահ փայտակոտի բոցերի մէջ այրուելով:

Մի վճատ ուշաբարձութեան մէջ քանի մի րոպէ մնաց Գօն Բօղրիգօն իւր բանտի մէջ կանգնած: Նորա պուլը այրվումէր, սիրտը ալեկոծվումէր, նորա մտածութիւնը թափառումէին վայրենաբար:

«Թաղած—մոռացուած», ասաց նա քթի տակին: «Գօն Սիլուս, այս քո դործն է, մի ամենանարդ, ամենանախատ դաւաճանութեան գործ: Ո՛հ, ինչու համար չհետեցայ այն անծանօթ զգու շագնողի խրատին: Նորա զիտաւորութիւնը բարի էր: Շատ անագան, շատ անադան: Ո՛հ Գուսման, իմ եղբայր, քո ստիպանքը իմաստութեամբ էր, իմ յապաղանքս անմիտութեամբ: Բայց ի՞նչպէս կարող էի գուշակել, թէ այս կողմից, այս սարսափելի կողմից փոթորիկը բարձրանալու էր գլխիս վերայ: Իմ խիղճս մաքուր է յանցանքից և ամբարշտութենից, ինչպէս կարող էի երկիւղ ունենալ մի դատաւորից, թէ եւ ինչէր դա շատ ու շատխաւարամիտ և կասկածոտ:

Սակայն անցքը անցած է: Քաջալերութիւն, մի գուցէ իմ անպաշտպան զրուիւր ջարդ ու փշուր լինի: Թող պատահի, ինչ կամի—բողոր սարսափելի տանձանքները գտանելու են իմ մէջ մի այրահան սիրտ: Բայց դու, եղբայր իմ Գուսման, փրկուած ես արդեօք»:

Մի սաստիկ ջանադրութեամբ Գօն Բօգրիգօն դուրս խլեց իւր անձը այն կաշկանդող թմրութենից որ մնայլ բանտի մէջ ներս մտանելու ժամանակ անընդդիմանալի տիրել էր նորան: Նա աշխատեց աւելի խաղաղութեամբ մտածել իւր կացութեան վերայ. նա որոճումէր իւր մէջ, արդեօք արնէր ինքը մի գործ, խօսելէր մի խօսք, որ կարող էր իւր անձը պատժապարտ կացուցանել սուրբ դատաստանի առաջ, բայց Հկարողացաւ և մի ամենափոքր բան գտանել իւր յիշողութեան մէջ: Ասան որոյ աւելի և աւելի զօրացաւ նորա մէջ այն հաւատար կարծիքը, որ Գօն Սիլւան պիտի բամբասած լինէր նորան, և այս հաւատար կարծիքովս փայլեցաւ նորա հոգու մէջ մի յուսոյ ճառագայթ և թեթեւացրեց նորա սիրտը: Ո՛չ ապաքէն կարող էր նա այդ բամբասանքին ընդդէմ դուրս գալ ճշմարտութեան կարողութեամբ, և եթէ նորա դատաւորները ոչինչ մեղք գտած չէին նորա մէջ, ապա պէտք է նա վերջնապէս արդարանար և արձակուէր: Այնպէս անիրաւ, այնպէս սատա-նայաբար անգութ կարող չէր լինել նոյն իսկ սուրբ Խնկուիդիցիօնը, որ դատապարտէր անմեղին դէպ ի կրակամահ կորուստ:

Եսպլիսի և Նմանապլիս ընտելութիւնք առ փոքր փոքր հանգստացրեցին կալանաւորի սիրտը և յետ տուեցին նորան իւր կորուսած յուսաւորութիւնը:

«Աստուած հսկումէ իմ վերայ. նորա կարողութիւնը աւելի ձեռնհաս է, քան թէ մարդերի կարողութիւնը», խօսումէր նա: «Նա համբերելու չէր, որ անմեղը սատակուի դաւաճանների և անաստուածների որոգայթի մէջ»:

Բողոր պղտոր ու խաւար մտածութիւնքը թափ տալով իւրեանից, ըստ կտաւ նա խարխալել իւր բանտի մէջ, որ որոնէ մի տեղ, ուր կարելի էր նորան հանգստանալ: Նորա մատերը ամենայն տեղ շօշափեցին միայն սառն, խոնաւ պատեր, նորա ոտը պաշտ ու գիծային սալայատակ: Մի խուրձ յարդ (դարման) անգամ չկար այն տեղ, մի տանելի հանդստարան պատրաստելու նորան, ուր մնաց մի մահճակալ կամ թէ աթոռ: Ոչինչ բոլոր չորս կողմում, բայց միայն մերկ պատերի, քարերի, երկաթապատ դուռն, քարեայ, քառանկիւնի սալեր: Բայց այդպիսի զրկանքի սովոր էր Գօն Բօգրիգօն և ոչինչ համարեց դորանց: Նա իւր վաստակած մարմինը տարածեց քարայատակի վերայ, մէջքը տուեց պատին իւր նեղ ու փոքրիկ բանտի միանկիւնում: Գետ ևս մի քանի բոպէ արթուն պահեցին նորան իւր մտածութիւնքը. բայց առ փոքր փոքր ողորմեցաւ նորան ցաւակից քունը, նա մոռացաւ իւր տրտում և վատագաւոր կացութիւնը և մեղմ երազներ նորան մի քանի ժամ մոռանալ տուեցին իւր թշուառութիւնը և ապագայի ահաւորութիւնքը որ սպառնալից և սարսափեցուցիչ ընած էին վարադուրի յետանկողմում:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԹՕՒՈՒՆԵՐ՝

ԲԱՆՏԱՊԵՏԸ :

Բօղրիգօն ամուր և խաղաղ քնով քնած էր, մինչև միւս առաւօտուն բանտապետը բերելով նորա նախաճաշելը, զարթեցրեց նորա մէջ իւր կացութեան գիտակցութիւնը: Փականքի և նիզերի շառաչունից բացեց նա աչքերը և իւր կոշտ ու անյարմար հանգստարանից վեր թուաւ նա: Նորա անդամները ասես թէ ջարդած էին, մէջքը և գլուխը ցաւումէին — այնու ամենայնիւ մի թոյլ ձայն ուրախութեան տողաց նորա շրթունքի վերայ, երբ որ աչք ման ածեց իւր բանտի մէջ: Նորան բերել չէին Ինկուիլիցիօնի ստորերկրեայ բանտերի մինի մէջ, այն բանտերի որոց մասին լսել էր շատ ահարկու և զարհուրելի բաներ: Ոչնա թէպէտ գտանվումէր մի անապատ և նեղ օթեանում, բայց նա կարող էր կամարակապ առաստաղի վերևում շինած փոքրիկ պատուհանից գոնեայ մի փոքրիկ մասը կապուտակ երկնքի տեսանել, այլև մի ճառագայթ արևի գտանումէր իւր ճանապարհը փոխակապտո բացուածից դէպ ի նորա միայնական բանտը: Քաղցրութեամբ խաղումէր այդ ճառագայթը գորշագոյն, խոնաւ պատի վերայ և Բօղրիգօն ողջունեց նորան իրրև մի յուսոյ ճառագայթ որ աղբումէր նորա մօայլած հոգու մէջ համբերութիւն, տոկոնութիւն, և քաջարեութիւն:

Նորա բանտի դուռը լնդալով բացուեցաւ և բանտապետը ներս մտաւ: Նորա կերպարանքը ոչինչ բարի յոյս չէր տալիս: Նորա աչքը հովանաւորուելով ցած կախուած յօնքերից, նայումէր խաւար և անցաւակից, նորա բերանը չբացուեցաւ անգամ մի առաւօտեան ողջոյն տալու, նորա դէմքի դժագրութիւնքը էին կոշտ և խիստ, չցուցանելով ոչինչ կարեկցութեան նշան: Նա բերեց մի փոքրիկ փայտեայ սեղան, որ տեղաւորեց բանտի մի պատի մօտ: Բանտի դուռը անհոգութեամբ թողեց նա լսոյ:

Մի րոպէ Բօղրիգօնի մտքից անց կացաւ որպէս թէ կարելի էր փախչել: Նա երիտասարդ էր, զօրեղ և աջողակ: Հեշտ պիտի եղած լինէր նորան նուաճել բանտապետին, նորան բաց խթել, դուրս թուշել դռնից և նիզը դէմ դնել: Նորա հայեացքը ցոյց տուեց, ինչ խորհուրդ որ սրտումը կար պատճառ, բանտապետը նորա մօտից անց կենալով, հարեանցի նայեց նորա վերայ և ասաց նորան սառն և ցամաք ձայնով. «այդ ոչինչ օգուտ բերելու չէր Ձեզ, պարոն: Այս դրան և դէպ ի դուրս ելքի մէջ կան դեռ ևս շատ դուռներ, կանգնած են շատ պահապաններ: Հանդարտ կացէք և մի աւելի ծանրացուցէք ձեր կացութիւնը»:

Որչափ ևս խոշորութեամբ և պաղութեամբ այդ մարդը խօսել էր այս բառերը, այնու ամենայնիւ դժբա ցուցանումէին գոնեայ մի փոքր կարեկցութիւն դէպ ի բանտարկածի վիճակը: Բօղրիգօն հասկացաւ դորանց այս

մտքով և մի նոր յոյս կայծակի նման փայլատակեցաւ նորա հոգու մէջ: Իսկոյն մօտեցաւ նա այդ մարդուն, բռնեց նորա ձեռքը և ասաց. «խոստացէր ինձ ձեր օգնութիւնը, գործակից եղէք իմ փրկութեանս, և ես կը թափեմ ձեր վերայ հարստութիւն և ճոխութիւն»: Մի ցամաք, անզգայ ժպտումն եղաւ բանտապետի պատասխանը: Մի խթմամբ աղաւտեց նա իւր անձը Բօգրիգոյի ձեռից, թողեց բանտը և վերադարձաւ բերելով իւր հետ մի կճոյճ ջուր և մի կտոր հաց, որ երկուսն ևս դրեց սեղանի վերայ, առանց արժանացնելու կալանաւորը որ և իցէ հայեացքի: Սառն, անընտրող, անկարեկից հեռացաւ ապա—ծանր դուռը շառաչելով փակուեցաւ, փականքը և նիւզերը թնդացին—Բօգրիգոն դարձեալ միայն էր:

Մի սարսափելի, ահաւոր միայնութիւն:

Այս բարձի թողի արածը, անօքնականը, ամենայն հաղորդակցութեանից դուրսի աշխարհի հետ կտրած ու բաժանած կալանաւորը մեծ մեծ քայլերով չափումէր իւր բանտի նեղ տարածութիւնը: Հարիւր անգամ, հազար անգամ անց ու դարձ արեց նա, գլուխը ցած թողած կուրծքի վերայ, ձեռները կցած քամակի վերայ կամ թէ խաչանիշ դրած կուրծքի վերայ, կրկին և դարձեալ մտածելով և խոր զննելով այն ճակատագիրը որ այդպիսի անքննելի արագութեամբ բաղդի արեալին պայծառութեանից կործանել էր նորան բանտի տխուր գիշերի մէջ: Կա ուսումէր և խմումէր մէքենաբար, որովհետեւ քաղցած ու ծարաւի էր—այդ էր նորա կեանքի ամենաթշուառ հացը: Համեղ չէր նորան օշինչ, ինչ որ ուսումէր. այնքան շատ զբաղեցնումէին նորան իւր մտածութիւնքը, այն խնդիրքը, թէ ինչպէս կըլինէր իւր ճակատագիրը, թէ ինչով կը վերջանար այս բոլորս: Այսպէս անց կացաւ օրը: Միւրէլի ճառագայթը արեւի, որ նորա բանտը լուսաւորել էր, չքացաւ, կարճ երեկոցեան աղօտալըսը շուտով փոխուեցաւ դեպի թանձր գիշերային խաւար: Բօգրիգոն զգումէր իւր անձը վաստակած—նորա գլուխը ասես թէ անապատ էր դարձած անդադար մտածելուց և որով ճաղուց իւր մէջ: Կա նստաւ սեղանի վերայ և քունը տարաւ, ինչպէս երեկ: Բանտապետը դարձեալ զարթեցրեց նորան:

Սառն, անընտրող, անկարեկից ներս մտաւ այդ տղամարդը, հացն ու ջուրը դրեց կալանաւորի մօտ սեղանի վերայ, և առանց ողջոյն տալու նորան թէ դալով և թէ գնալով, հեռացաւ: Բօգրիգոն յետ պահեց նորան:

«Տղամարդ», ասաց նա, խնդրեմ պատասխան տալ ինձ: Ես կամիմ գիտել, թէ ինչո՞ւ բանտարկել էին ինձ: Խնդրեմ, ողորմած սուրբ կուսի անունով, խօսել:»

«Հարցրէ՛ք սուրբ դատաստանի ատենակալներին», պատասխանեց այդ մարդը:

«Այո՛ ևս կամիմ հարցանել նոցանից», ասաց Բօգրիգոն: «Տարէ՛ք ինձ նոցա մօտ»:

«Չեղ կը կանչեն», եղաւ պատասխանը:

«Ի՞նչո՞ւ այս մի դարչելի բան է», ձայն տուեց Բօգրիգոն: Երբ որ մի մարդուց խլումեն նորա աղատութիւնը, գոնեայ տալիս են նորան հնար իւր

անձը արդարացնելու և պաշտպանելու ընդդէմ սուտ և խաբեբայ մեղադրանքի:

«Եւթ հնարը ձեզ կը տան»:

«Բայց երբ, երբ, Ինչու՞նչ ոչ այսօր, ոչ այժմ, ոչ իսկոյն»:

«Հարցրէ՛ք սուրբ դատաստանի ատենակալներին», ասաց ցամաք ոճով բանտապետը, և թողեց բանտը, որոյ դուռը թնդալով փակուեցաւ նորա քամակում:

Գալոց օրը այնպէս եղաւ, ինչպէս երեկեանը, այսինքն անհանգիստ, տրտում, մահու չափ տաղտկացուցիչ: Եւ այսպէս մի օր միւսից յետոյ եկաւ ու գնաց բերելով միշտ նոյն անմխիթար վիճակը, նոյն միատեսակութիւնը, նոյն խաւար լուծիւնը բանտապետի կամ թէ նոյն ցամաք, խոշոր և սառն պատասխանը, «Հարցրէ՛ք սուրբ դատաստանի ատենակալներին»: Բօզրիգցի պինդ և ամուր հոգին տկարացաւ այս զարհուրելի միայնութեան մէջ, ինչպէս նորա մարմնաւոր առողջութիւնը առ փոքր փոքր գորանով հալու մաշեցաւ: Միշտ ու միշտ միայնակ, իւր մտածութիւնների իւր գուշակութիւնների, իւր կասկածանքի մէջ, վերջապէս տիրեց նորան մի անմխիթար թուլութիւն, մի ջլատութիւն հոգու, որին և ամենազօրաւոր սիրտը կարող չէր տեղապէս ընդդիմանալ: Տխրամիտ նստած էր նա ամբողջ Ժամեր, նստած էր կէս օր մի և նոյն տեղում, զուխը հաստատած ձեռքի վերայ և նայումէր անմտաբար, անդարձ աչքով, իւր առաջն, իւր բանտի յատակի քարերի վերայ: Նա ոչինչ տեսնում չէր, ոչինչ լսում չէր, բայց միայն միշտ մի և նոյն բանը, բանտի խաւար պատերը, իւր բանտապետի խաւար ու անկարելից երեսի գծադրութիւնը, նորա սառն ու մաշյալ խօսքերը. «Հարցրէ՛ք սուրբ դատաստանի ատենակալներին»: Սկզբում խնդրած էր նա տեղեկութիւնը գուրսի բաներից, իւր եղբօր, իւր ծառաների, Գոն Սիլուայի մասին—միշտ լսել էր մի և նոյն պատասխանը. «Հարցրէ՛ք սուրբ դատաստանի ատենակալներին»: Այս և այն օրից յետոյ վերջապէս խելամուտ լինելով, թէ անօգուտ էին բոլոր ջանադրութիւնը, դադարեց նա հարց ու խնդիր առնելուց: Լուռ ու մունջ գալիս էր բանտապետը, լուռ ու մունջ ընդունումէր, լուռ ու մունջ արձակումէր նորան Բօզրիգոն, և ոչ իսկ ուղղումէր նորա վերայ մի հայեացք անդամ: Ամենայն հայեացք, ամենայն աղաչադին կերպարանք, ամենայն պաղատագին խօսք կորած էր այս քարեղէն սրտի վերայ, որոյ մէջ շատ տարիներէն արդէն մեռած էր, ասես, ամենայն մարդկային կարեկցութեան ախտ: Բօզրիգոն յուսահատուեցաւ տեսանելով այս անողբելի սառնութիւնը որ ոչինչ տպաւորութեան ընդունակ չէր աւելի, ոչինչ զգացողութեան մերձենալի չէր այլ ևս:

Եւսպէս եկան ու գնացին չորս շաբաթ: Ատառաաղդ բանտարկածին թուեցան դորա նոյնքան իսկ հարիւրաւոր տարիք: Օրէ օր աւելի մաշյալ թմրութիւն տիրապետեց նորան, նա կորցրեց զօրութիւնը աղատելու դուրանից իւր անձը, նա թող տուեց իւրեան առանց ընդիմութեան հալումաշ լինել—մեռանել: Այո՛ մեռանել! հալումաշ լինել! բանտի ահարկու, գե-

րեզմանանման միայնութիւնը ներգործումէր նորա թէկ բազմատար և քաջ հոգու վերայ որպէս մի ծանրաբայլ, ուտող մաշող թոյն:

Ս) Երջապէս:

Ս) Երջապէս, շաբաթներով մնալուց ու սպասելուց յետոյ եկաւ մի փոփոխութիւն: Արդեօք դէպ ի լաւը թէ դէպ ի վատը—այնու ամենայնիւ մի փոփոխութիւն: Որպիսի ևս լինէր այդ փոփոխութիւնը, նոյն ինքը մահը չունէր առաւել ահաւորութիւն Բողրիգոյի համար, քան թէ զարհուրելի միատեսակութիւնը բանալի չորս պատերի: Ոչ ապաքէն թուումէր նա ինքն իւրեան մի կենդանի թաղած նոցա մէջ:

Բանտապետը մի օր առաւօտուն եկաւ աւելի վաղ, քան թէ սովորաբար: «Հետեեցէք ինձ», ասաց նա:

Բողրիգոն սրբեց ճակատից խառնաշփոթ մազերը և անդարձ աչքով զարմացած նայումէր տղամարդի վերայ:

«Չէք հասկանում ինձ», հարցրեց սա: «Չեղ պիտոյ է հետեւել ինձ»

«Հետեւել—ո՛ր»:

«Դէպ ի ատեան հարցաքննութեան»:

Այս միակ խօսքը արեց նորա վերայ մի հրաշանման ազդեցութիւն: Հաւեր թռաւ, նորա շիջած աչքը ճառագայթութեցաւ, նորա գունաթափ երեսը դարձեալ կարմրաներկուեցաւ—մի հատ շարժողութեամբ թափ տուեց վերայից այն գոսացուցիչ թմրութիւնը, որ նորա հոգին կապել ու կաշկանդել էր, և իւր առաջին զօրաւոր և հաստատ ձայնով բացադանլեց. «Գէպի տեսնա՞ն հարցաքննութեան»: Այո, վերջապէս կ'իմանամ ևս, թէ ո՞ր ամբարիշտն էր այս իմ զարհուրելի բանտարկութեան պատճառը: «Գնանք, տղամարդ դու: Ինչո՞ւ յապաղումէք դուք: Գնանք, ասումեմ, դնանք»:

Բանտապետը, մինչև այս րոպէս այնպէս սառն, այնպէս ցամաք, այնպէս մահու չափ կոշտ, որպէս մի ապառաժ քար, այնուհետև յանկարծ ուղղեց մի խորհրդաւոր հայեացք Բողրիգոյի վերայ և զգուշացնելով բարձրացրեց ձեռը: «Հանդարտ», ասաց նա, բերանը ամենեւին խիտ մծտեցնեցելով Բողրիգոյի ականջին և կամաց ու մեղմ շնչելով—«Հանդարտ»: Չլինի թէ մի խօսք, մի վանկ դուրս գայ բերանիցդ, կամ թէ մի հայեացք ցոյց տայ համախոհութիւն իմ ու քո մէջ: Ամենայն տեղ դաւաճանութիւն—սոյն իսկ պատերի, քարերը ունին ականջներ: Մի՛ խոստովանէք, ինչ յանցանք ևս գնէին ձեր վերայ: Ոչինչ մի՛ խոստովանէք, ուրացէք ամենայն բան: Մի՛ յանձն առնուք և ոչ իսկ շատ անմեղ բաները. ապա թէ ոչ, կորած էիք, և ձեր ոսկերքը փայտակուտի բոցերի կերակուր կը դառնային: Մի՛ խօսէք ոչինչ, բաց ի «ւ, դարձեալ «ւ, և կրկին «ւ, խնդրեմ ձեզանից ձեր կեանքի արևով: Լո՛ւ, որպէս թէ ես ոչինչ ասած չէի Ձեզ: Բայց եթէ դուք կարծիք տայիք, թէ խօսել էի Ձեր հետ մի վանկ, այնուհետև ոչինչ կարող չէր փրկել Ձեզ: Լաւ մտածեցէք: Լուութիւն, թաղնութիւն և ուրացութիւն»:

Բողրիգոն կանգնած էր այն տեղ շուարուած ու հիանալով: Եթէ նորա բանտի որմաքարերը խօսած լինէին նորա հետ, աւելի զարմացնելու չէր

նորան, քան թէ այն հրաշքը, որ իւր բանտապետը բերանը բացելէր խօսելու: Սա յետ քարշուեցաւ, դարձեալ միանգամ զգուշացնելով դրեց մատը բերանի վերայ, ձգեց դէպ ի Բօգրիգօն մի խիստ զգաստացուցիչ հայեացք և ապա խոշոր, սառն և բաց խթողական կերպով ու ցամաք ձայնով կրկնեց խօսքերս. «Հետեւեցէք ինձ. ինչէք կանգնած այդ տեղ իբրև մի երազատես: Սուրբ դատաստանը սպասում չէ: Եկէք»:

Արդարև Բօգրիգօն կանգնած էր այն տեղ իբրև մի երազատես: Բայց նորա հոգու վերադարձած աղդողական զօրութիւնը ասուեմք նորան, թէ ինչ հարկաւոր էր նորան գործել, ցոյց էր տալիս նորան ճանապարհը, որ պարտ էր նորան ընտրել: «Գնացէք», խօսեց նա խաղաղութեամբ—«Ես հետեւումեմ ձեզ, Իմ խիղճն արդարացնումէ ինձ ամենայն պարտաւորութենից—ես երկիւղ չունիմ հարցաքննութենից»:

Բանտապետը ոչինչ պատասխան չտուեց: Նա յառաջընթաց եղաւ, դուրս գնալով բանտից. — Բօգրիգօն հետեւեցաւ նորա յետիւց: Երբ որ նա դռնից դուրս դրեց ոտքը կօրիգօրի մէջ, արդարև նկատեց, թէ ինչ պատճառով նորա առաջնորդը խօսել էր այնպիսի կամաց ձայնով: Մուտքից շատ մօտ կանգնած էին Խնկուիղեցիօնի պահապանքը, չորս զօրական—այնպէս մօտ, որ ամեն մի բարձր ձայնով խօսած խօսք պիտի լսած լինէին: Բօգրիգօն մի քանի բան լսած էր սուրբ դատաստանի ահարկու լրտեսական կարգի մասին. նա լսած էր, որ բանտարկածների ամեն մի խօսքը, ամեն մի շարժողութիւնը, այդ նոյն իսկ երազները ծածուկ պահապանների լրտեսութեամբ հասուցանվումէին Խնկուիղեցիօնի խաւարամիտ դատաւորներին, վասն որոյ և այդ զինուորների տեսութիւնը յորդորեց նորան դէպ ի կրկնապատիկ զգուշութիւն: Բայց նա ոչինչ երկիւղ չունէր: Որո՞ճալով իւր սրտի մէջ, թէ ունէր մօտակայքում մի բարեկամ, կամ գոնեայ մի կարեկից սիրտ, յանկարծ դարձեալ ստացաւ իւր առաջին վճռականութիւնը և արիւթ թիւնը: Եւ բանտապետը արդարև հետէ լինէր նորա բարեկամը. ապա թէ ոչ, ինչ խորհրդով ստացել էր նորանից մի զգուշացուցիչ խրատ, մի կարեկցական խորհրդակցութիւն: Հաստատ քայլով հետեւեցաւ նա բանտապետին և զինուորներին, որ նորան, բանտի միջից դուրս եկած, ինկոյն առան իւրեանց մէջ և զանազան շաւիղներով ու սրահներով բերեցին դէպ ի մի խաւար սենեակ, ուր նա վերջապէս երևս առ երես հանդիպեցաւ իւր դատաւորներին: Սղքա նստած էին, չորս մարդ, մի տեսակ ամպ հովանու տակ մի սեւապատ սեղանի մօտ, նոցա քամակում մի օթոց, որոյ վերայ կարովի գործած էր Խնկուիղեցիօնի դրօշը. այդ դատաւորը զգեստաւորուած էին իբրև աբեղայք, մի քառակուսի բարձր դղակ դուխների վերայ: Նոցա առաջև, սեղանի վերայ դրած էին բաց արած գրքեր և զանազան թղթեր: Երկու, երկար ու բազմաձաղ հանդերձների մէջ, զլսից մինչև ոտք փաթաթուած կերպարանք մոմեայ զիմաններով երեսի վերայ կանգնած էին դատաստանի աթոռի աջ կողմում, սեղանի վերջումը: Բանտարկածը հանդէպ բերուեցաւ իւր դատաւորներին:

Խաղաղ ու քննողական աչքով զննեց Բօգրիգօն այդ աբեղայքը, որոց

աչքերը սառն և խաւար բւեռած էին նորա վերայ: Նոցա երեսի գծագրութիւնքը կոշտ և գարշելի էին — ոչ մի կարեկցութեան կայծ չիայլում: Հէր նոցա մէջ, Երկու կամ երեք րոպէ այսպէս մնացին միմեանց հանդէպ դատաւորներն ու պարտաւորուածը — մինչև սա բարձրացրեց ձայնը և հարցրեց համարձակաբար: «Տեսա՞ք, ինչ յանցանքով պարտաւորուած եմ ես: Ինչ եմ գործել ես, որ արդարացնումեք իմ այսպիսի ծածուկ բանտարկութիւնը: Ես անմեղ տղամարդ եմ և ազնուական սպանիացի: Մի՞թէ այսպիսի մարդու հետ կարելի է վարուիլ իբրեւ մի հասարակ փախտականի և մարդասպանի հետ»:

Սառուցի պէս պաղ մնաց տպաւորութիւնը այն տղամարդերի անշարժ երեսների վերայ, որոց իշխանութեան տակ Բօդրիգօն տեսանումէր իւրանձը: Միայն մի հարեանցի, հաղիւնկատելի հայեացք ձգեցին նոքա միմեանց վերայ և մի րոպէ միջոցից յետոյ, վերջապէս պատասխան տուեց դատաւորներին մինը. «Բանտարկուած, դու շատ լիւրք ես, որ համարձակվումես քո ձայնը բարձրացնել այս տեղ, առանց թուլտուութեան: Սակայն, Ինկուիզիցիօնի սուրբ դատաստանը սիրումէ ներողամիտ լինել, և որովհետեւ դու անծանօթ ես երևում գերագոյն դատարանի սովորութիւններին, այս անգամս թողութիւն լինի քեզ: Բայց միւսանդամ, կը խօսես դու, երբ կը հրամայեն քեզ»:

Բօդրիգոյի աչքը բոցավառուեցաւ, բայց խոհմաբար կշռելով իւր հանգամանքը, ճնշեց իւր մէջ այն սաստիկ խօսքերը, որ կախուած էին նորա շրթունքի վերայ, և խոնարհեցրեց գլուխը որպէս նշան հնազանդութեան:

Դարձեալ մի քանի րոպէ տիրեց խորին և անշունչ հանգարտութիւն, յետ որոյ առաջին խօսողը դարձեալ խօսքը վեր կալաւ և ասաց: «Վկայքը հակառակումեն քեզ և քո ուրանալը շինումէ քեզ շատ ու շատ պատժապարտ»:

«Եւ մերժումեմ այդ վկայութիւնքը», ձայն տուեց Բօդրիգօն համարձակ և սաստիկ: «Բաց ու մերկանդամ, երես առ երես յանդիման կացուցէք ինձ դորանց և ես կը պատասխանեմ դոցա: Բայց նոքա համարձակուելու չեն դէմ առ դէմ նայել իմ երեսին, որովհետեւ նոքա բամբասողք և ամօթալից ստախօսք են»:

«Իանտարկած, պահի՛ր քո լեզուդ», ասաց արեղան սառնութեամբ: Դու պարտաւորուած ես ստախօսութեամբ և երդմնազանցութեամբ, և դորա պատիժը հասանելու է քեզ: Այսինքն կարող ես դու ապացուցանել, որ քո առաջարկութիւնքը հիմնած են ճշմարտութեան վերայ»:

«Թող նոքա ապացուցանեն իւրեանց արեւոտութիւնը», պատասխանեց Բօդրիգօն ազնիւ զայրացմամբ: Նոցա պարտքն է ապացոյցներ յառաջ բերել»:

«Դու սխալանքի մէջ ես, բանտարկած», ասաց արեղան: Սուրբ դատաստանը միայն ունի վճռելու այդ բաները և նա դնումէ քեզ քեզ ապացոյցը»:

«Բայց այդ մի գարշելի ընթացք է», խօսեց Բօդրիգօն առանց ակնու-

ծուծեան: Եթէ այդպէս կամէին ընթանալ իմ հետ, ապա մի խօսք ևս չկամէի պատասխանել»:

«Տանջանքը կը բանայ քո բերանը», ասաց արեղան սառնութեամբ և հանդարտութեամբ: Բայց դէպ ի յառաջ: Մինք ուրանումես դու, որ հերձուածող Տօրենցի հետ կորզովայում հաղորդակցութիւն ևս ունեցել»:

«Ես չգիտեմ, թէ նա հերձուածող է», պատասխանեց Բօգրիգօն:

«Նա խոստովանել է արդէն — գրեցէք, ատենադպիր հայր սուրբ», ասաց Ֆրանցիսկեան կարգաւորը:

«Խոստովանել եմ: Ես», բացաքանչեց Բօգրիգօն: «Դուք մեղանշու-մէք»:

«Ինկուիզիցիօնի սուրբ դատաստանը երբէք կարող չէ մեղանշել», ասաց արեղան սպառնալիքով: «Ես գլուշացնումեմ քեզ — զսպիր լեզուդ»:

«Բայց ես ծանօթ չեմ Տօրենցիին», պատասխանեց Բօգրիգօն, որոյ սիրտը աւելի և աւելի սաստիկ զայրանումէր մի այդպիսի դատարանի գար-շելի ընթացքի վերայ, որ արդարութեան բոլոր կանոնները դիտաւորու-թեամբ և միայն պարտաւորուածին վնաս, ոտնակոխ էր առնում: «Ես եր-բէք այլապէս գործ ունեցել չեմ Տօրենցիի, եթէ ոչ զէնք գնելով նորանից: Նա ղինադործ է և ամենապատուականը Սպանիայի մէջ, Նորա հաւատը իմ հօգսը չէ»:

«Նա խոստովանել է և հերձուածողական խօսքեր է ասել, գրեցէք, ատենադպիր հայր սուրբ», ասաց արեղան արհամարհաբար ժպտելով: «Յառաջ գնանք: Կամի՞ն դու ուրանալ, բանտարկած, որ դու լիբր բառեր էիր խօսել կրօնի, նորա սպասաւորների և մանաւանդ Ինկուիզիցիօնի սուրբ դատաստանի վերայ: Պատասխանիր, բայց միտ բեր քո արած երդումը և պահիր լեզուդ ստախօսութենից»:

«Մէջ ևս չկամիմ ես խօսել», պատասխանեց Բօգրիգօն: «Ես պիտի տխմար լինէի, որ իմ յատուկ խօսքերով, որ ամենագարշելի կերպով թիւր-փումեն և մեկնաբանփումեն, վիժէի իմ անձը կորստի մէջ: Կոյր էք հա-մարում ինձ: Կարծո՞ւմէք, որ ես չէի տեսնում, թէ Դուք Խաչի պարտա-ւոր գտանել ինձ, թէ ես լինէի այնպէս անարատ, ինչպէս սուրբ աստուա-ծամայրը: Այսուհետեւ մի խօսք ևս լսելու չեք իմ բերանից — միայն թէ կամէիք իմ դատասխադս և իմ անմեղութեան բամբասողը յայտնապէս յան-դիման կացուցանել ինձ: Անհաւասար ղէնքով պատերազմումե միայն մի խեղացնոր: Ընթացէք իմ հետ, որպէս հաճոյ է Ձեզ: Ես Ձեր ձեռքումն եմ և պիտի հնազանդուիմ բռնութեանը — չարչարեցէք ինձ, նահատակե-ցէք ինձ, խախտեցէք տեղից իմ անդամները, մարմնեցէք ինձ — այդ բոլորը կարող էք առնել — բայց ձեր մեծամիտ և նախատական անիրաւութիւնքը չպիտի առիթ տան ինձ ձեր ընթացքը արդարացի համարելու: Ես չեմ խոստովանում ձեզ իբրեւ իմ դատաւորը — ես մերժումեմ ձեզ: Ուղարկեցէք ձեր դահիճները և արեանարբու շուները իմ վերայ — իմ մարմինս կարող էք սպանել, բայց իմ հօգուս հաստատութիւնը նուաճել, այդ յաջողուելու չէ Ձեզ»:

Ընդունարար, ազատարար և համարձակարար խօսել էր Բօդրիգոն այս ևօսքերը, — սառնութեամբ, խաղաղութեամբ, առանց այլակերպուելու, առանց աչք թօթափելու նորան ունենցիր էին եղած դատաւորքը: Մի րօպէստե լուծիւն հետեցեալ այդ խօսուածքին: Այնուհետե Գրասցիակեան կարգաւորը ասաց սառուցի պէս պաղ անընտրողութեամբ.

« Պարտաւորուած դու, քո կեանքը կորած է: Մեր յատուկ ականջները լսեցին քո հայհոյութիւնքը ընդդէմ սուրբ դատաստանին, և դու հանել ես բերանիցդ այնպիսի հայհոյութիւնք, որպիսիք երբէք լսուած չեն այս տեղ: Մի ամենատանջ մահ սպասումե քեզ և դա տակաւին մի շատ թեթեւ պատիժ է քո յանցանքի համար: Այնու ամենայնիւ — ըստ որում սուրբ դատաստանը շատ երկայնամիտ է, համբերող ու ներողամիտ է — այնու ամենայնիւ կարող ես դու շնորհ և թողութիւն գտանել, եթէ կամիս հրաժարուիլ քո կամակոր ուրացութենից, եթէ դու զղջալով խոստովանես քո արած մեղքերը և յայտնես քո պատրաստականութիւնը ապաշխարելու: Ինչ կարծիք ևս ունէիր դու մեր մասին — մէք ոչ անգութ եկը և ոչ արեանարբու: Մէք չկամինք ոչ նահատակել քեզ և ոչ իսկ խնդրումենք քո կեանքը: Ասա՛ դու ինքդ, պարտաւորուած, ինչ օգուտ բերելու էր մեզ քո մահը: Ո՛չ, արդարեւ ո՛չ: Միայն սուրբ կրօնի փառքի և օգտի համար ստիպումենք քեզ խոստովանել քո մեղքերը: Քո թշուառ, կորած հոգին կամենումենք մէք փրկել, քո հոգին կորստական հերձուածողութեան կապանքից արձակել: Այս է մեր մի հատ խնդիրը, մեր մի հատ աշխատութիւնը: Լա՛ւ մտածիր այս բանս, իմ որդի: Որո՞ճա՛ քո մէջ — զղջացիր, խոստովանիր — բացի՛ր մեզ քո սիրտը — և դու գտանելու ես մեր մէջ ոչ թէ խիստ և անկարգ դատաւորներ, այլ լաւ բարեկամներ և քրիստոնեայ հայրեր: Ուշդ վերադ հաւաքիր, իմ որդի: Տակաւին յօժար եմք լսել քեզ: Բայց եթէ դու այս ժամս գործ չդնես դէպ ի քո օգուտը, ապա մեզք մի՛ դնիր մեր վերայ, եթէ մեք ստիպուած էինք խոշոր հնարներ ընտրել, քո հոգիդ սրբելու մեղաւոր հերձուածողութեան սև կեղտերից: Ասա՛, իմ որդի, ինչ որ դու խօսած կամ արած էիր, քո ապաշխարանքը կը լինի թեթեւ, քո կեանքը կը մնայ ապահով »:

Սառուցի պէս պաղ ոճը, որով Գրանցիսկեան կարգաւորը սկզբում խօսել էր, նորա զրուցի ընթացքում դարձել էր առ ի սրտե գրաւիչ, վերջումը այո՛ ճշմարտապէս մեղմ և հայրական, Բօդրիգոն, խոշոր կոշտութեամբ անյաղթելի ամենեւին, զգաց որ իւր զօրաւոր կամքի հաստատութիւնը կամէր կակղանալ այդ մեղմ, սիրալից յորդորանքով: Նա սկսաւ վստահութիւն յղանալ դէպ ի իւր դատաւորը և արդէն բացել էր շրթունքը որ բոլորովին խոստովանէ այն բաները որ կարելի էր մեղք դնել նորա վերայ — այսինքն հանդիպումը Յիզաններին որսի ժամանակ անտառումը և իւր խօսուածքը Առաւօ դա Ֆէի միջոցին, որին իւր ևզբայր Գուսմանի հետ ներկայ էր գտանուած — և ահա յանկարծ մի զգուշացուցիչ հայեացք բանտապետի կողմից, որ դիտաւորութեամբ յառաջացրած աղմկով գրաւեց իւր վերայ նորա ուշադրութիւնը, պատճառ տուեց Բօդրիգոնին կրկնապատիկ նախատեսութիւն գործ դնելու: Կարծիք գոյացաւ նորա մէջ, թէ կամէին միայն խաղալ

նորա հետ մի ամօթալից, խորամանկ խաղ, վասն որոյ նորա արգէն բացուած շրթունքը դարձեալ փակուեցան: Նա շարժեց գլուխը և ոչինչ պատասխան չտուեց:

«Ղու աւելի յամառ ու կամակոր ես, քան թէ կարծումէի ես, դարձեալ խօսեց Գրանցիսկեան կարգաւորը: Լաւ կը լինէր քեզ, իմ որդի, մըտածել թէ խստասրտութիւնը մի վատթար բան է և ծանր մեղք առաջի Աստուծոյ: Գարձեալ խնդրումեմ քեզանից, խոստովանիր քո մեղքը և յանցումաճքը:

«Նս ոչինչ չունիմ խոստովանելու», պատասխանեց Բօգրիգօն հրաժարուած և փակուած:

«Հաղորդակցութիւն ունեցած չեմ Զիգանների հետ»:

«Ո՛չ»:

«Ղու մերձաւոր ծանօթութիւն ունեցած չեմ հերձուածող զինագործի հետ»:

«Ո՛չ»:

«Ղու արհամարհական և անաստուած խօսքեր ասած չեմ կրօնի, նորա ջերմեռանդ սպասաւորների, այլև սուրբ դատաստանի ատենակալների մասին»:

«Ո՛չ»:

«Թող այդպէս լինի», որոտաց յանկարծ Գրանցիսկեան հայրը փայլատակող աչքերով և կատաղութենից այլանդակուած երեսով, որոյ վերայ մինչև այժմ կեղծաւորուած հայրական կարեկցութեան և ոչ մի հետք նշմարելի չէր—թող այդպէս լինի, անիծեալ հերձուածող, ուրեմն ուսիր ճանաչել սուրբ դատաստանի խստութիւնը: Տարէք նորան դէպ ի տանջանք: Խախտեցէր տեղից նորա անդամները — կարմրացրած արցունով կտտեցէք նորա միսը—մաշեցէք նորա մարմնի ամեն մի թելը—չարչարեցէք, չարչարեցէք նորան, մինչև ցաւը և կսկիծը գուրս կը հասնեն նորա անիծեալ լիզուից իւր չարագործութիւնների խոստովանութիւնը: Հեռացրէք նորան»:

Բանտապետը և Ինկուիզիցիօնի ղեկավարը մօտեցան բանտարկածին և երես ցոյց տուեցին, որպէս թէ կամէին առնուլ տանել նորան: Բայց մի քանի կամաց խօսքեր, որ դատաւորներից մինը շնչեց Գրանցիսկեան կարգաւորի ականջում, ասես թէ սորա միտքը փոխեցին: «Ապցի՛ր», ասաց նա բանտապետին: «Կանօ, տանջանարանը ղեաղումաճ է»:

«Սոյն ըռպէիս, արժանապատիւ հայր, տանջումեն մի խտածսիրտ չըրէայ, որ ստիպեն խոստովանել իւր մեղքը», պատասխանեց տղամարդը, ցոյց տալով դուրսից մի շատ խորին խոնարհութիւն:

«Բարի՛ է—ապա տօ՛ր այդ կալանաւորը տանջանքի սենեակը», հրամայեց Գրանցիսկեան կարգաւորը: «Թող նա ականատես լինի, թէ ի՛նչ վիճակ սպասումէր նորան, եթէ կամի կամակորութեամբ ուրանալ, և ապա յիտ բեր այս տեղ: Բանտարկան, սուրբ դատաստանը վարվումէ քո հետ շատ մեղմութեամբ և զթուլութեամբ—նա խնդրումէ և զգոյշացնումէ, թէպէտ կարող էր հրամայել և ահաւորապէս պատժել, Հետեւի՛ր այժմ այս

տղամարդիս և թող ինձ յուսալ թէ այն տեսարանը, որ սպասումէ քեզ, կը դըռդէ քո խստասրտութիւնը: Գնա»:

Բողրիգօն հնազանդուեցաւ: Նա չգիտէր թէ ի՞նչ մտածէ այս բոլոր բաներիս վերայ: Գատաստանի ընթացքը, որչափ և զարշնլի և անարժան և րեւումէր մի կողմից, սակայն միւս կողմից դարձեալ երեւցաւ նորան այնպէս մեղմ և ներողամիտ, որ կարող չէր այդ մասին մի որոշակի դատողութիւն կաղմել: Ֆրանցիսկեան կարգաւորը ունէր միայն մի լոկ նշան տալու, այնուհետև Բողրիգօն անողորմելի կերպով լարուած կը լինէր տանջանարանի վերայ: Բայց սորա փոխանակ, խնդրումէր և զգուշացնումէր նա, այո՛ խոստանումէր շնորհ և թողութիւն, եթէ կամէր բանտարկուածը բաց ու զղջալով խոստովանել: Այնպէս անմեղ էր համարում իւր անձը Բողրիգօն, որ նա առանց Կանայի, բանտապետի ակնարկութեանը բոլորը խոստովանած կը լինէր, ինչ որ փոքր ի շատէ կարող էինք մեղք դնել նորա վերայ — բայց բանտապետի զգուշացուցիչ հայեացքը կարողացաւ յետ պահել նորան մի այդպիսի խոստովանութենից: Գրեթէ երկմիտ էր Բողրիգօն, արդեօք իրաւացի՞ էր, որ նա հետևել էր Կանայի խրատողութեանը: Ո՛չ ապաքէն նորա ասելէքը, նորա գործերը ամենևին անմիաս էին, այնպէս որ ամենախիստ դատաւորն ևս կարող չէր նոցանից ոչինչ յանցանք մակաբերել — այնու ամենայնիւ Կանայի խորհրդածութիւնը այնպէս ծանր էր, նորա հայեացքը այնպէս երկիւղալից և սպառնազին — Բողրիգօն չգիտէր թէ ի՞նչ կարծէ: Ինքն իւր հետ անմիաբան, զօրականներից շրջապատուած թողեց հարցախորձի սենեակը և բերուեցաւ տանջանքի սենեակը: Կանօն չհեռացաւ նորա կողքից:

Սի կամարակապ, խաւար սենեակ, աւելի մի գետնափորի, քան թէ սենեակի նման, ընդունեց կալանաւորը և նորա ուղեցոյցը: Նորա մէջ տիրումէր մի մաշլ աղօտարոյս, թէ և օրը ցերեկ էր, որ դուրսում՝ քաղցր լուսով լցուցանումէր երկինքը: Բողրիգօյին պիտոյ էր փոքր ինչ միջոց, իւր աչքը սովորեցնելու այդ մթութեանը: Սկզբում նա նկատումէր միայն աղօտ ստուերներ — բայց նորա ականջը լսեց հնչուներ, որ նորա սիրտը զարհուրանքով ու սարսափ լցուցին և նորա արիւնը երակների մէջ ահից պաղեցուցին: Վերջապէս երեւցաւ նորան — երեւցաւ մի տեսարան, ուստի նորա հոգին դողն մէջ ընկաւ, նորա սեղմած կուրծքից ականաջ դուրս խլուեցաւ մի զարհուրազին աղաղակ:

Ինչպէս նախասենեակի, նոյնպէս և տանջանքի սրահում դրած էր մի սեւապատ սեղան, որոյ մօտ նստած էին երեք արեղայք մոսյլ լուծեան մէջ: Երկու ճրագ վառվումէին դոցա՝ մինի առաջ և, որ ուշադրութեամբ գիր էր գրում: Միւսերը նայումէին դէպ ի մի անբաղդ նահատակ, որ ահա ենթարկվումէր չուանով բարձրացնելու չարարանքին: Այս թշուառականի տեսութիւնն էր, որ Բողրիգօյի կարեկից սիրտը լցուց սարսափով և անասելի ցաւակցութեամբ: Գորան մերկացուցել էին: Գա, ձեռները քամակի վերայ կապած, կախ էր տուած մի ամուր չուանով, որ կամարակապ առաստաղի վերայ ամրացուցած պտուտակի վերայով վազումէր, և որոյ միւս

ծայրը իւրեանց ձեռքում ունէին երկու սպասաւորը զահիճների: Նորա ոտերը բռնաւորած էին հարիւր ֆունտի ծանրութեամբ բռններով, որ շղթաներով կախած էին նորա կոճերից: Այսպէս ծօծումէր նա մի տղամարդի բարձրութեամբ, յատակի քարեայ սալերի վերայ, մաղերը վայրենի հիւսերով նորա գունաթափ, ցաւից ու տանջանքից այլանդակուած երեսի վերայ լծափուած—ծակաւոր պաղ քրտինքով պատած—արիւնից քամուած շղթանքը զարհուրելի կերպով ձգձգած—զողուն և զողորջուն բոլոր անդամներով—հառաչելով և հիծելով կուրծքի խորքից այն անասելի չարչարանքի մէջ, որով նահատակվումէր:

«Բանտարկուած դու», ասաց սեղանի մօտ նստած արեղանների մինը մնայլ ձայնով. «զարձեալ յորդորումեմ քեզ խոստովանել քո մեղքը: Կամիս դու քո անձը պարտական համարել հերձուածողութեան, պատասխանի՛ր»:

«Ես անպարտ եմ: Ողորմութիւն, Աստուած իմ, ողորմութիւն», հառաչեց բանտարկածը հալու մաշ ձայնով:

«Դա դեռ ևս կամակորովումէ», խօսեց արեղան: «Դահիճ, յառաջ տար գործդ—թո՛ղ զգայ նա զալար փայտերի հարուածքը»:

Դուրս եկաւ մի դահիճ դալար եղեգնի գաւազանով և չափած ու կըշռած միջոցներով նստեցրեց չարչարուածի մերկ և ծանրութիւններից զըլուած մէջքին տաններկու հարուած: Ամեն մի հարուածից յետոյ երևեցան արիւնոտ շերտեր մորթի վերայ և նահատակուածի բերանից լսուեցաւ մի սոսկալի աղաղակ ցաւի:

«Ը նո՛րհ, շնո՛րհ, դուաց նա, Վկայ է սուրբ Կոյս Մարիամը, Աստուծոյ որդին, ամենայն սրբութիւնք, որ ես անմեղ եմ»:

«Բանի որ նա հաւատացնումէր թէ ինքը անպարտ է, նոյնքան ևս նոր հարուածներ լծափումէին նորա մէջքի վերայ, մինչև լրացած էր տաններկուսը: Այնուհետև դահիճը յետ էր քարշվում արիւնոտ խարազանով և նոր ի նորոյ ասումէր արեղան մնայլ ձայնով. «Բանտարկուած դու, կամիս դու պարտաւոր հրատարակել քո անձը, խոստովանի՛ր»:

Գժուարութեամբ վերուզղեց թշուառականը իւր զողորջուն գլուխը, գժուարութեամբ, հաղիւ թէ լսելի ձայնով խօսեց նա. «Անպարտ եմ, ողորմութիւն, Աստուած իմ»:

«Խոստաւորուած է—Դահիճ, յառաջ տար գործդ», հրամայեց արեղան անգլմութեամբ:

Դահիճները յանկարծ ցած թողեցին չուանը, որով նահատակուածը կախ էր թողած անաստաղից: Նա դէպ ի ցած վիժուեցաւ: Ծանր, նորա ոտերի վերայ ամրացուցած բռնները կրկնապատկեցին, տասնապատկեցին վիժման զօրութիւնը և սաստկութիւնը: Գանկարծ մի ահաւոր ցնցիւն, և ահա մի սոսկալի, ողբալից աղաղակ արձակեց թշուառականը, Չուանը, որոյ միւս ծայրը փաթաթուած էր մի տեսակ փայտաշէնքի վերայ, այնքան երկար էր, որ թոյլ տար նահատակուածին ցած ընկնել դետնի վերայ—մի կամ երկու ճկու թաշափ բարձրութեամբ: Կախուած էր գետնի վերայ—անդամքը արտասուելի կերպով տեղից խախտուած այն ահաւոր ցնցիւնով որ

յառաջացել էր վիժման յանկարծ ընդհատութեամբը: Թշուառականի կերպարանքը անասելի տրտմեցուցիչ էր—նորա գլուխը խոնարհել էր կուրծքի վերայ—ամեն մի մկնակը ձգձգվում էր ցաւից—աչքերը փակած էին—ահաւոր տանջանքի տարապայմանութիւնը երեւում էր թէ մեռուցել էր նորան:

Սարսափ եկաւ Բօգրիգոյի վերայ: Իւր աղաղակը խառնել էր նա նահատակածի աղաղակի հետ—այժմ, ցաւակցութենից սիրտը նուազելով, ընկաւ իւր բանտապետի գիրկը:

«Մայրս լինելու էր և քո վեճակը, եթէ դու խոստովանած լինէիր», շնջեց նա Բօգրիգոյի ականջում: «Քաջալերուիր—տեսարանը վերջացել է»:

Սերջացել էր: Մի բժիշկ մօտեցաւ նահատակածին, շօշափեց նորա բազկի զարկը և շարժեց ուսերը: Եթէ դարձեալ միանգամ վեր քարշուցաւ դա, անպատճառ կը մեռանի», ասաց բժիշկը:

«Մայր արձակեցէք նորան», հրամայեց արեւդան: «Այդ հերձուածողը կամակոր է—բայց եգուց կը ոլորենք նորան սեղմարանի մէջ, Գորան դժուար թէ համբերելու էր նա»:

Բանտարկուածը արձակուեցաւ և նորա ոտերը թնթեացան բեռներից: Ուշաբարձ տարածուած էր գետնի վերայ—ինչպէս երևում էր, առանց կենդանութեան հետքի: Բայց բժշկի խնամարկութեան տակ, մի քանի րոպէից յետոյ, դարձեալ բացեց աչքերը և մի կամաց հառաչանք արձակուեցաւ նորա տանջանքից այլանդակուած, գունամաւի շրթունքից:

«Խոստովանումես քո անձը պարտաւոր», որոտաց նորա վերայ արեւդան:

«Նպարտ եմ, որպէս և յուսով եմ, որ Աստուած ողորմած կը լինի ինձ», հառաչեց թշուառականը:

Սի կամաց քթի տակին մռմռած անէծք խաբուած ակնկալութեան դուրս եկաւ արեղայի բերանից: այնուհետեւ հրամայեց նա, որ հեռացնեն բանտարկուածը: Նորա հետ միասին և Բօգրիգոն և նորա պահապանքը թողնելին տանջանքի սենեակը և վերադարձան դէպ ի հարցափորձի սենեակը: Բօգրիգոյի սիրտը դարձու թեւամբ լցուած և աւելի հաստատուած իւր դիտաւորութեան վերայ, որ էր չխոստովանել իւր անձը ոչինչ յանցանքի պարտաւոր: Չարհուրելի տեսարանը տանջանքանի մէջ փոխանակ ընկձելու նորա կամքի հաստատութիւնը, լցուցել էր նորա սիրտը սուրբ սըլտմտութեամբ: դէպ ի մի դատաստան որ յանձնառու էր գործ դնել այդպիսի հնարներ, ճշմարտութիւնը ստուգելու համար:

Խիստ, մնայլ ծանրութեամբ դատաւորները ընդունեցին Բօգրիգոյին: Ղկայքը հեռացուցած էին:

«Բանտարկուած», խօսքը վեր կալաւ Ֆրանցիսկեան կարգաւորը, երբ որ նորա կծու հայեացքը մի քանի րոպէ դադարած էր Բօգրիգոյի շփոթուած երեսի վերայ և աշխատել էր դորանից վերահասու լինել նորա սրտի տրամադրութեանը: «Բանտարկուած — դու տեսար ահա սուրբ դատաստանի պատժողական ձեռքը, ինչպէս դու յառաջուց քո վերայ յատկապէս նորա մեղմութեան և ներողամտութեան փորձը առար: Յոյս ունիմ, որ այժմ

դու խմստութեամբ կը վարուիս—յոյս ունիմ, որ դու ստիպելու չես մեզ խստութիւն գործ դնել զէպ ի քեզ: Ասա ինչ որ դու ունիս խոստովանելու»:

«Ա՛յնչ չունիմ խոստովանելու», պատասխանեց Բօգրիգօն վայլատա-
կող աչքերով, որ Տրեդէն կայծակներ էին ցայտում նորա դունաթափ երե-
սից: «Այո՛, տեսայ ես, թէ սուրբ դատաստանը ինչ տեսակ հնարներ է
գործ դնում մի պարտաւորուած, որ կարող է անմեղ լինել, որպիսի ես եմ,
ստիպելու խոստովանել յանցանքներ, որ գուցէ չա՛րբէք արած չէ, որ
գուցէ նորա մտքից ես անցած չեմ: Ինչպէս հաճոյ է Ձեզ, տանջեցէ՛ք ե
ինձ, ես կարող չեմ արգելել դորան: Բայց կենդանի է մի Աստուած, որ
տեսանումն եւ այս ծածուկ խորշերը, եւ այդ Աստուածը մի օր դատաւոր կը
լինի իմ ու Ձեր մէջ: Հերի՛ք է արդէն—եւ ոչինչ չունիմ խոստովանելու»:

«Ղեւն, հեռացիր», խօսեց Գրանցիսկեան կարգաւորը կարծ: «Բո բան-
տի միայնութեան մէջ կ'ուսանիս դու այլապէս մտածել: Մեր երկայնմը-
տութիւնը դեռ եւ վերջացած չէ. մեր ներողամտութիւնը անչափ ու ան-
սահման է: Ղեւն, մէք միւսանգամ կը խօսենք միմեանց հետ»:

Բօգրիգօն հետ բերուեցաւ իւր բանտի մէջ: Կանոն այլ եւ խօսք չունէր
նորա հետ—Բօգրիգօն մնաց միայն մինչեւ դալոց օրը, երբ բանտապետը ե-
կաւ, ինչպէս սովորաբար, բերելու նորան չքաւոր կերակուրը բանտի:

Ահաւոր ժամեր էին, որ ապրումէր Բօգրիգօն իւր ահաւոր միայնու-
թեան մէջ: Նա կարողանում էր միւս եւ արտաքսել իւր մտքից այն թշուառ
նահատակուածի պատկերը: Միշտ եւ միշտ կ'ախուած էր նորա աչքի առա-
ջն այն ողբալի կերպարանքը—միշտ ու միշտ հնչումէր նորա ականջի մէջ
այն թշուառականի հեծեծանքը եւ հառաչանքը—եւ մինչեւ նորա երազների
մէջ հալածումէր նորան այդ զարհուրելի պատկերը—գունատուած, այլան-
դակուած երեսը, երկկողի քրտինքով պատած ճակատը, խանգարուած բն-
րանը, ձգձգուն մկնակները եւ ջիւերը: Տրտում եւ քար ու քանդ մտքով ու
սրտով զարթեցաւ նա, երբ նորա դրան փականքը թնդացին եւ կանոն ծանր
քայլափոխելով ներս մտաւ նորա բանտի մէջ:

«Կանօ — այսպէս է կարծեմ ձեր անունը — իմ բարեկամ», ձայն ար-
ձակեց զէպ ի նա Բօգրիգօն, «լուծեցէ՛ք այն ահաւոր տարակուսանքը որ
երկեկան օրից պէկոծումն սիրտս: Ինչո՛ւ համար զգուշացրեցիք ինձ, որ
չխոստովանեմ այն փոքրիկ բաները, որ ես ունեի խոստովանելու: Դատա-
ւորները երեւումէին այնքան մեղմ—գուցէ նոքա վճռած կը լինէին իմ ար-
ձակումը»:

«Ա՛յ. նոքա վճռած կը լինէին քո տանջանքը», պատասխանեց Կանօն
մի դառն ժպտմամբ, երբ որ արդէն զգաստութեամբ փակել էր դուռը իւր
քամակում: Գուրբ դեռ եւս չգիտէր զարհուրելի խորամանկութիւնը այդ
դատաստանի, որ իւր մորթելի գոհիրը կեղծաւոր բարեկամութեամբ որ-
սումն էր որդպայթի մէջ, որ ապա կրկնապատիկ կատաղութեամբ յարձակ-
ուի նոցա վերայ: «Հանդարտ. թող խօսեմ ես: Այսրկեանը յաճոյ է—
այժմ կատարվումն մի փոքրիկ Առաջօր դա ֆէ, որ հեռացնումն այս տեղից
սուրբ դատաստանի ծառայքը եւ լրտեսքը: Կարող են անցանել շարաթներ,

մինչև հանդիպէր այսպիսի պատուական միջոց Ձեզ բացատրելու բանի զօրութիւնը — վասն որոյ պիտոյ է գործ դնել յաջող ժամը» :

«Բայց դուք ամենայն օր տեսանումէք ինձ, Կանօ», պատասխանեց Բօդրիգօն: «Գուք ամեն օր կարող էք խօսել իմ հետ — ինչ հարկաւոր էր այսքան շատ զգուշութիւն»:

«Եւ այնչէ՛ք այս տեղ», ասաց Կանօն և ցոյց տուեց մի տեղ բանտի մէջ, ուր մօտ ութ ոտնաչափ բարձրութեամբ յատակից տեսանելի էր մի մուտք խորշ պատի սրբատաշ քարի վերայ: «Նկատումէք բոլորակ խորութիւնը քարի մէջ»:

«Եւ ի՞նչ բանը տեսանումեմ ես այսօր միայն»:

«Եւ յո՛, այդ ծակից — որովհետև դա մի ծակ է — կարելի է աչքի տակ ձգել ձեր բոլոր բանաւ: Կարելի է լսել ամենայն խօսք, որ դորա մէջ խօսվումէ: Մէք երբէք ապահով չենք, և այժմ իսկ, թէպէտ երկիւղ չունիմ ես, եւրէ՛ էր մի դաւաճան այդ ծակի քամակում նստած լինել: Սուրբ Ինկուիզիցիօն հաւատում է իւր յատուկ սպասաւորներին և գործակիցներին. այժմ բացայայտ է ձեզ, թէ վասն է՞ր պիտի գործ դրուի ամենամեծ զգուշութիւն, Հերիք է — Բայց ես ունիմ ձեզ յայտնելու ևս աւելի հարկաւոր բաներ: Նախ և յառաջ զիտութիւն լինի ձեզ, որ մի անընդհատ, հաստատուն, անդրդուելի ուրացումն — ոչ թէ է՛ւել կարող էր ձեզ տանջանքից և մահից — այլ միայն տանջանքն ու մահը բաւական երկար միջոց հետի պահել ձեզանից, քանի որ նկատած չէին, որ դուք և ես համախոհ էինք միմեանց հետ»:

«Բայց միւս ևս ի՞նչ հարկաւոր էր տանջանք, երբ որ արած էր խոստովանութիւնը», հարցրեց Բօդրիգօն:

«Ինչ հարկաւոր էր», պատասխանեց Կանօն դառնութեամբ. «որովհետև խոստովանութիւնը կարող էր տակաւին անստոյգ լինել, ուրիմն կարօտ էր հպատատութեան, տանջանքի միջնորդութեամբ: Այլ և, սուրբ դատաստանը ընդունել է իբրև կանոն, որ ոչ մի խոստովանութիւն կարող չէր լինել այնքան լիակատար և բոլորամասնաց, որ ևս առաւել բոլորամասն և լիակատար չդառնար չարչարանքով տանջանալանի մէջ: Ոչ մինը ազատվում չէ տանջանքից, որ միանգամ բերուելէ այս շինուածի մէջ, թէ պարտաւորը և թէ անպարտը»:

«Բայց ինչ հարկաւոր էր յետ ձգել տանջանքի բոլակն», հարցրեց Բօդրիգօն սարսափելով: «Ո՛չ ապաքէն երկարացրած երկիւղը տանջանքից նոյնպէս տանջանք է: Ուրեմն լաւ էր իսկոյն մեռանել»:

«Ո՛չ. ժամանակ ստացած, շատ բան ստացած», պատասխանեց Կանօն: «Եւ այս, մանաւանդ Ձեր գործի մասին: Գուք ունիք հաւատարիմ բարեկամներ, որ ձեր համար աշխատում են և գործունեաց են: Նոցա աչքը բաց են, նոցա ձեռքը շարժուն: Եթէ ամենը յաջողեցաւ, ինչպէս յոյս ունիմ, այնուհետև կ'աղատուիք դուք տանջանքից — բայց դորանից աղատուելու համար պիտոյ է ամենից յառաջ ժամանակ — ժամանակ ստանալու համար պիտոյ է կամակորութեամբ ուրանալ: Երեկեան օրը ինչպէս ահ ու

դողել մէջ էի, մի գուցէ դուք մոռանայիք իմ զգուշացուցիչ խրատները, և ինկուիդիտօրների ստորաքարշ, կեղծաւոր բարեկամութեամբ մոլորուելով, խոստովանէիք: Ո՛չ. ո՛չ. Ձեզ պարտ է «բռն» և միշտ «բռն» և դարձեալ «բռն»: Սուրբ դատաստանը գրեթէ միշտ փորձ է փորձում՝ դուրս որսալ բանտարկածների բերանից մի յօժարակամ խոստովանութիւն, յառաջ քան թէ կը վճռէր նոցա մասին տանջանք: Այս աշխատումէ դորանով պահպանել մեղմութեան և արդարութեան արտաքին ցոյցը: Բայց վաղ անբաղդին, որ այնպէս կարծատես կամ յիմար կամ թէ վստահ էր, որ խաբուելով շնորհի և ողորմութեան արտաքին ցոյցովը, կ'ընկներ նորա խորամանկութեամբ լարած որոգայթի մէջ: Ամենափոքր խոստովանութիւնը բաւական էր, որ պատճառ տար զատապարտելու անբաղդը դէպ ի ամենախիստ, անգութ պատիժներ: «Եթէ նա խոստովանել էր մի բան, ապա պիտի խոստովանէր ևս աւելի շատ բաներ», ասումէ՞սուրբ դատաստանը — դահլիճները և տանջանքի գործիքը յցուցանումէն իւրեանց պաշտօնը և — միակերպ, պարտաւոր թէ անպարտ — բանտարկածը տանջումէ այնքան երկար, մինչև կը խոստովանէր, ինչ որ կամէին, մինչև կը խոստովանէր գործեր, արարք, խօսքեր, յանցանքներ, որ նա երբէք արած չէ, երբէք ասած չէ, երբէք մօրից անցուցած չէ: Բայց եթէ բանտարկածը ուրանումէ, ապա հարցաքննումէն նորան և կրկին դարձեալ հարցաքննումէն — սիրալից յորդորանք, բոլորովին արձակման խոստումներ, այս մեծ վարձատրութիւնների յուսադրութիւնք գործ են դրվում, մի խոստովանութիւն դուրս քարշելու նորա բերանից: Բայց թէ այդ բոլոր խոստումները և յուսադրութիւնքը անկատար են մնում, այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Տանջանքը յետ չէ մնում, այլ հետեւումէ իսկոյն խոստովանութեանը — և տանջանքին հետեւումէ սովորաբար մահը կրակի բոցերի մէջ: Ուրեմն լուսնէ՛ք — ուրաքէ՛ք կամակորութեամբ — ընդդիմացէ՛ք դատաւորին երես առ երես — ոչ ինչ աւելի լաւ բան չկայ բաց ի ուրանալուց: Ամիսներ, տարիներ կը տեւէ գործը և դուք ժամանակ կը ստանաք, և ես յոյս ունիմ, որ մէք կարօտ չենք տարիների, այս բանտից ձեզ դուրս հանելու դէպ ի ապահովութիւն: Հերիք է: Այժմ գիտէք դուք վտանգները, որ շրջապատումէն Ձեզ, և Ձեզ դժուար լինելու չէր աղատուիլ նոցանից, Համբերութիւն և սովորումութիւն — այս միայն կարող է Ձեզ փրկել: Ձեր երկաթի կապանքի վիշտերը պիտի երևին ձեզ ոչ այնքան ծանր, մոռանալով թէ ձեր բարեկամները ձեր համար գործունեայ են և ձեր վերայ հսկումն»:

«Բայց այդ ի՞նչ բարեկամներ են», հարցրեց Բօդրիգօն: «Ով այնքան կարող էր, որ ընդդիմանար ինկուիդիցիօնին»:

«Կարողութիւնը ոչ միշտ հասուցանումէ դէպ ի նպատակը. բայց խորամանկութիւնը հաստատ կամքի հետ զուգակորուած, շատ անգամ լցուցանումէ մեծ գործեր», ասաց Կանօն յետ քարշուելով: «Աւելի լաւ էր, որ դուք մնայիք Ձեր անգիտութեան մէջ, և այդպէս աւելի ապահով կը լինիք մէք»:

«Բայց դուք երբեք կարող չէք կասկածել, թէ ես դաւաճանելու էի Ձեզ», ասաց Բոգրիգօն:

Ղիտաւորութեամբ ո՛չ — Բայց մի խօսք երազի մէջ խօսած, կարող էր դաւաճանութիւն դառնալ», ասաց Կանօն: «Հերիք է, որ ձեր բարեկամները ազդեցութիւն ունին և կամք փրկելու ձեզ: Թէ ի՞նչքան հեռատարած էր նոցա ազդեցութիւնը, այդ բանը կարող էր տեսանել իմ վերայ: Ես սպասաւորս Ինկուիլիցիօնի խաբումեմ՝ Ինկուիլիցիօնը ձեր օգտի համար: Համբերութիւն և հաստատութիւն, պարօն: Մուկը կրծումէ տուի ծիծուղակի թելերը, և նորա առամները սուր են: Հերիք լինի այս օրիս համար — իմ ներկայութիւնն այս տեղ արդէն շատ երկար տեւեց և կարող էր կասկածանք յարուցանել — ինձ պարտ է գնալ, Մի խօսք միայն — չգարմանաք, եթէ ես յետոյ դարձեալ խոշոր և կոշտ կերպով վարուիմ Ձեր հետ: Այս հարկաւոր է: Բայց դուք հաւաստի՛ կացէք, որ խոշոր կերպարանքի տակ զարկումէ մի հաւատարիմ սիրտ»:

«Շնորհակալութիւն Ձեզ, Կանօ, այն մխիթարութեան և յոյսի ճառագայթի համար, որ Դուք վառել էք իմ սրտի մէջ: Ձեր ականարկութիւններին կը հետեւիմ ես, և — եթէ յաջողուի իմ փրկութիւնն, կարող էք միամիտ լինել իմ մշտնջենաւոր շնորհակալութեան մասին»:

«Հերիք է», պատասխանեց Կանօն: «Երբ որ Դուք ազատ էիք, ապա կը խօսենք մէք: Ինչ որ ես արելեմ, արժանի չէ Ձեր շնորհակալութեանը: Վերջին անգամ. համբերութիւն, հոգստաւորութիւն, վշտանք և անհանգիստ ապրումը»:

Այս բառերս ասելով, հեռացաւ բանտապետը: Բոգրիգօն լսեց նիզերի շառաչիւնը, փականքների թնդիւնը, ձշուճ, տրտում՝ ձայներ, որ մինչև այժմ՝ դողացուցել էին նորա սիրտը: Բայց նորա սիրտը չդողաց այսօր: Մըխիթարութիւն և յոյս ամրացուցել էին նորա խորտակուած սիրտը և նորա բանտի խաւարը շրջապատել էին մի լուսաւոր շողողիւնով: Հաւատարիմ՝ բարեկամներ հսկումէին նորա կեանքի վերայ: Անտարակոյս, նորա եղբայր Գուսմանը դոցա կարգումն էր: Այս եղբօր հաւատարիմ սիրոյ վերայ կարող էր նա յոյս դնել: Թէպէտ Բոգրիգօն չգիտէր հնարները և ճանապարհները, որով պիտի յաւաքանար նորա փրկութիւնը, սակայն երկմիտ չէր, որ դոքա բարեգը և պատշաճապէս ընտրած էին: Յոյս, լուսաւոր քաղցր յոյս դարձեալ հոգեւորեց նորան. յոյսը, այս մխիթարիչը բոլոր անբաղդիների և վհատածների չթողեց նորան ամօթապարտ: Դորա վերայ ամրացաւ նա, դորա վերայ հաստատումիւ իւր անձը, երբ իւր բանտի խաւար միայնութիւնը դարձեալ սկսումէր ծանրացնել նորա վերայ իւր ջլատող ազդեցութիւնը — դորան դորձ էր դնում՝ նա իրեւ գէնը, որ իւր մոպլ ծանրամտութեան սառեւրքը հալածէ, որ ժամանակ առ ժամանակ պաշարումէին նորա սիրտը: Յոյսը, այս ամենասիրելի դուստրը երկնքի շինեց նորան ամուր և քաջ, պարզեց նորան տոկունութիւն, համբերութիւն, հաստատութիւն:

ԱԵՏԵՐՈՐԴ ԵՕՒՈՒԱԾ.

ԿԱՐԼՕՏԱՆ.

Այն միջոցին, երբ Գօն Բօդրիգօն բանտի մէջ հալու մաշ լինումէր և անցուցանումէր տրտում՝ օրեր և ժամեր, նորա եղբայր Գուսմանը անախատակելի գործունեայ էր նորա աղատութեան համար:

Նորա ահարեկութիւնը, նորա զարհուրանքը, երբ որ խորհրդաւոր զիշերից յետոյ լուսացած առաւօտուն քննումէր անհետաքար չքացած եղբայրը, սկզբում՝ զրեթէ ձգեցին նորան բոլորովին ուշաբարձութեան մէջ: Ապանած ծառան, որ խոր խոցուած կուրծքով, գետնի վերայ տարածուած գտան, ևս աւելի բաղմնապատկեց նորա շուարանքը: Նա երկիւղ ունէր մի աւելի փառձար բանից, երկիւղ ունէր, մի՞ գուցէ դատմանութեամբ նոյնպէս սպանել էին իւր եղբայր Գօն Բօդրիգօն, և այս մտածութիւնը յուսահատութիւն բերեց նորա վերայ: Այն իրողութիւնը միայն, որ Բօդրիգօյի ննջարանի մէջ նկատելի էր ունիւ բոնաբարութեան նշան, կարողացաւ փորքի շատէ հանդստացնել նորան: Բայց անհասկանալի մնաց նորան, թէ ինչ բան կարող էր ստիպած լինել քաջ Բօդրիգօյին, առանց ընդդիմութեան, մինչև առանց որ և իցէ մարդ օգնութիւն կուէլու, թողուլ ապարանքը: Ի գուր հարց ու փորձ արեց նա ծառաներից, արդեօք զիշերին նրկատել էին մի անսովոր աղմուկ: Ոչ որ կարողացաւ տեղեկութիւն տալ — այնպէս ծածուկ և կամաց ներս էին մտած տունը Ինկուիզիցիօնի սպասաւորքը, որ և ոչ մինը բաղմնութիւ ծառաներից շփոթուած չէր իւր քնի մէջ — այն անբաղդ տղան ստորին սենեկի մէջ միայն պիտի վճարէր իւր կեանքը իբրև զին իւր զգաստանալուն:

Ինչ պիտի առնէր Գօն Գուսմանը. ինչ հնարք գործ պիտի դնէր, լոյս և պայծառութիւն տալու այս խաւար գաղանկին: Ինչ ճանապարհներ պիտի ընտրէր նա, որ լուծանէր այս ահաւոր մութ խնդիրը: Անօգուտ և զաւ նորա մտածելը այս հարցուածների վերայ, ըստ որում սոցա պատասխանը չկարողացաւ գտանել: Աւերջապէս յանձն առաւ նա դիմել ուղղակի դէպ ի թագաւորը, որ յայտնէ նորան թէ իւր եղբայրը չքացած էր, և աւղաչէ նորան գործ գնել իւր արքայական կարողութիւնը Բօդրիգօյի օգտի համար: Նա քաջայայտ էր, որ նորա խնդիրը անտես լինելու չէ: Ոչ ապաքէն թագաւորը միշտ բարեմիտ էր գտանուած դէպ ի նա և ցուցել էր նորան շատ սէր և շնորհ:

Գուսմանը չյապաղեց — նա հազաւ իւր ամենաճոխ և շատ փառաւոր զգեստները և շտապեց դէպ ի թագաւորական պալատը, ուր թախանձելով խնդրեց թոյլտուութիւն տեսանելու թագաւորը: Տրուեցաւ թոյլտու-

ութիւն, Գունաթափի և դողալով դիմեց առ թագաւորը, ընկաւ նորա ոտքը և խնդրեց ողորմութիւն:

«Մե՛րը աստուածամայր», ասաց թագաւորը ամենեին հիացած երիտասարդի շիտթուած կերպարանքի վերայ—«ինչ է պատահել, Գոն Գուսման: Վեր կացէր—խօսեցէ՛ք: Դուք դունաթափուած էք—Ձեր երեսի գրծադրութիւնքը խանգարուած են—ինչ կայ»:

Գուսմանը թեաւ որուած խօսքերով պատմեց, ինչ որ անցեալ գիշերին պատահել էր, և զգաստ ու շաղոր թեամբ ունկնդիր էր նորան թագաւորը:

«Վ կայ են բոլոր սուրբերը, որ այդ մի անօրինակ յանդգնութիւն է», ասաց ապա: «Մեր յատուկ մայրաքաղաքում, զրեթէ մեր աչքի առաջն համարձակվում են այդպէս վարուիլ մի աղետականի, մի քաջ ասպետի, մի հաւատարիմ հպատակի հետ: Հանգստացէ՛ք, Գոն Գուսման: Ձեզ լիովին արդարութեամբ հատուցում կը լինի: Անյապաղ գործ կը դրուին հարկաւոր հնարները յայտնի կացուցանելու այդ չարագործութեան հեղինակքը և համար պահանջելու նոցանից: Գնացէ՛ք, պարոն, ո՛չ մի բոպէ յապաղելու չեմ — իսկոյն կը հրամայեմ, որ իմ խորհրդականքս ժողովուին, և նոցա իմաստութեանը կը յաջողուի յետ քարշիլ այն վարադոյրը որ ծածկում է այդ նախատալից դաղտնիքը: Սպանութիւն — յափշտակութիւն — Այո՛, այդ վատթարները դուրս կը բերուին իւրևանց ծակամուտներից և պիտի զգան բոլոր խստութիւնը օրէնքի: Գնացէ՛ք, պարոն, և հանգստացէ՛ք: Մի քանի ժամից յետոյ կարող էք դալ և իմանալ թէ ինչ հոգաբարձութիւն կարողացած էի առնել»:

Գուսմանը ծունր խոնարհեցրեց ողորմած թագաւորին և խորին զգացողութեամբ շնորհակալ եղաւ նորա շնորհի մասին: Աւելի հանդիստ սրտով, քան թէ եկած էր, վերադարձաւ դէպ ի տուն և հաւաստի յոյս ունէր, թէ թագաւորի կարող հրամանը ձեռնհաս կը լինի յայտնի կացուցանել Բօղրիզցի կացութեան տեղը և հնարաւորել նորա աղատութիւնը:

Սակայն այս յոյսը պիտի նանրանար ամենեւին: Արդէն մի ժամ յետոյ կոչուեցաւ նա առ թագաւորը, որ քաղցրութեամբ և ցաւակցութեամբ, բայց և մի տեսակ դժուարութեան մէջ ընդունեց նորան:

«Գոն Գուսման», ասաց թագաւորը, «Ձեր եղբոր դործը աւելի վատ ու վտանգաւոր է, քան թէ կարծումէի ես: Այլ թէ աւաղակներ և սպանողներ առել ու տարել են Ձեր եղբայրը, այլ սուրբ Խնկուիզիցիօնի պաշտօնեայքը»:

«Այլ իմ թագաւոր և տէր», պատասխանեց Գուսմանը աղերսելով — իմ եղբայրս անմոլ է — իմ կեանքովս երաշխաւոր եմ այն մասին, որ նա ոչինչ յանցանք արել չէ: Եթէ Ձեր մեծութիւնը կամենար հրամայել, որ արձակեն նորան, այնուհետեւ հեշտ կը լինի նորան արդարանալ Ձեր մեծութեան առաջն»:

Թագաւորը շարժեց ուտերը և ասաց ցաւակցութեամբ. «Անբաղդ մանուկ, որչափ ևս մեծ էր իմ կարողութիւնը — այս պործի մէջ անցոր է դա ամենեւին: Սուրբ դատաստանի գաղտնիքի մէջ կարող չէ ներս խառնուիլ

նոյն իսկ թագաւորը: Ինչ որ կարելի էր, արեցի: Այս բոլորէս ահա իմ մօտ էր գլխաւոր Ինկուիզիտօրը, որոյ առաջն բարեխօս եղայ Գօն Բօդրիգոյի համար: Բայց կարծեմ որ անօգուտ էր լինելու այդ: Բայց ինչ հոգածութիւն ունիք, Գօն Գուսման: Եթէ Ձեր եղբայրը իրաւ անմեղ է, որ ես պատրաստ եմ հաւատալ, ապա երկար պահելու չէին նորան բանտարկութեան մէջ: Սուրբ դատաստանը թէպէտ դատումէ խստութեամբ, բայց արդարութեամբ: Սպասեցէք նորա դատակներին, Գօն Գուսման: Մի աւելի լաւ խորատ կարող չեմ տալ Ձեզ»:

Լնօգուտ էր պաղատագին աղաչանքը որով Գուսմանը կամեր յորդորել թագաւորը դէպ ի վճռական և զօրաւոր գործակցութիւն Գօն Բօդրիգոյի ազատութեանը: Թագաւորը մերժեց երիտասարդի աղաչանքը և միւս թաւրեց նորան ապագայովը: Կրկին և դարձեալ հաւատացեալներ նա, թէ ինքը ոչինչ կարող չէր առնել Ինկուիզիցիօնի ահաւոր դատաստանի դէմ յանդիման, և վերջապէս ուղարկեց Գուսմանին առ գլխաւոր Ինկուիզիտօրը, որ մի հաս մարդն էր, որ կարողութիւն ունէր յարգի կացուցանելու իւր կշիռը:

«Վնացէ՛ք նորա մօտ», ասաց թագաւորը—ասացէ՛ք նորան իմ անուշտով, յայտնեցէ՛ք նորան թէ իմ յատուկ հրամանով ղիմել էիք նորա մօտ, թէ Գօն Բօդրիգոյի բարին շատ սիրելի է ինձ, և խնդրեցէք նորանից, որ, եթէ կարող չէր իսկոյն արձակել բանտարկուածը, գոնեայ շուտացներ դատաստանի ընթացքը և մեղմութեամբ վարուէր նորա հետ: Գնացէ՛ք, անբաղդ մանուկ, գնացէ՛ք: Աւելի բան կարող չեմ առնել Ձեր համար»:

Գուսմանը կարող չէր այլապէս վարուիլ — նա պիտի գնար: Ծանր սրտով և տրտմանից հօգով գնաց: Եթէ նոյն իսկ թագաւորի բարեխօսութիւնը ոչինչ ներգործութիւն կարող չէր յառաջացնել ահաւոր Ինկուիզիցիօնական դերադոյն դատաւորի վերայ, ինչ պիտի յուսար նա իւր յատուկ խնդրից: Այնու ամենայնիւ դիմեց նա մեծ Ինկուիզիտօրի ապարանքը, որ գոնեայ ոչինչ զանց արած չլինէր, որ իւր սիրելի եղբօր աներկբայելի տրտում վիճակը որչափ և իցէ թեթեւացնելու էր: Հա յայտնեց իւր դաւաւորը, ընդունուեցաւ և շուտով երես առ երես կանգնած էր այն տղամարդի առաջն, որոյ դատաւիճոյց կախ էր Բօդրիգոյի կեանքը և մահը:

Մեծ Ինկուիզիտօրը էր գոնեայ ու թաւաշաւայ ալեոր: Մի քանի սառցազոյն ծամեր տակաւին պսակումէին նորա գլուխը, որ ծածկած էր սեւ թաւ շեայ գլակով: Նորա աչքը նայու մեր խաւար— մի պաղ, կոշտ սառնութիւն նկարուած էր նորա խոր ակօսուած, անհոգի երեսի վերայ:

«Ի՞նչ կամիր ինձանից», հարցրեց նա կարճ, հաղիւ թէ մի թեթեւ շարժողութեամբ ձեռնի դարձուցանելով Գուսմանի պատկառանքով ողջոյնը: Իմ ժամանակս չափած է—խօսեցէ՛ք շուտով»:

Գուսմանը, թէ և մեծ ինկուիզիտօրի կերպարանքը ազդեց նորա վերայ անսխորժելի և գրեթէ քարացուցիչ կերպով, սրտաշարժ և կրակոտ խօսքերով յայտնեց իւր խնդիրը եղբօր մասին և աղերսեց նորա համար ողորմութիւն և շնորհ: Բայց աւելի հեշտ կարողացած կը լինէր մի քար դէպ ի

գութ շարժել, քան թէ այս խաւար և անգութ արևորի սառցապաղ սիրտը: Անշարժ երեսով ունկնդիր եղաւ նորան ալևորը և ապա մի արձակողական նշան տուեց: Բարի՛ է, ասաց նա: Ձեր եղբորը կը լինի արդար հատուցումն: Հեռացէ՛ք»:

«Լուանց յոյսի՞, առանց մխիթարութեան, առանց մի ողորմական խօսքի Ձեր բերանից», ձայն տուեց ցաւով Գօն Գուսմանը:

«Մխիթարութիւն և յոյս որոնեցէ՛ք Աստուծոյ» — մխկերպ, չափով ու կշռով պատասխանեց մեծ Խնկուիղիտօրը: «Գնացէ՛ք, անցե՛լէ ժամանակը, որ ես կարող էի Ձեզ նուիրել»:

«Իսկ թագաւորը», ասաց Գուսման, յուսալով թէ նորա անունը որ և իցէ աղղեցութիւն առնելու էր մեծ Խնկուիղիտօրի վերայ — և Նորին մեծութիւնը խնդրումէ իմ եղբօր արձակումը: Ի՛նչ պատասխան տանեմ թագաւորին»:

«Լսացէ՛ք նորան, սուրբ դատաստանը պիտի դնայ իւր յատուկ ճանապարհը, առանց զէպ ի աջ ու ձախ խոտորուելու աշխարհի խօսքով: Թէեւ դա խօսուեմք մի թագաւորի բերանով», պատասխանեց մեծ Խնկուիղիտօրը մի և նոյն անհոգի սառնութեամբ, ինչպէս մինչև այժմ: Հերիք է: Հեռացէ՛ք»:

Գուսմանը խելամուտ եղաւ, որ ամեն մի բոպէ աւելի երկար մնալը այս տեղ անօգուտ էր: Այն սառցակեղևը որ պատումէր այս ալևորի սիրտը, անհալելի էր, այդ անհալելի նորա ջերմ եղբայրական սիրոյ նոյն իսկ փառուն կրակով: Գլուխը ցած թողած, սիրտը ծանրացած, վերադարձաւ նա դէպ ի տուն, փախուեցաւ իւր սենեկի մէջ և աշխատումէր սրտապնդել իւր անձը, գտանել մխիթարութիւն և յոյս: Բայց ի՛նչ յոյս մնումէր նորան տակաւին: Խնկուիղիցիօնի կարողութեան և իշխանութեան ընդդէմ՝ պատերազմել, մի կարողութեան և իշխանութեան, որոյ առաջև պիտի խոնարհէր նոյն իսկ թագաւորի նուիրական մեծութիւնը — այդ էր մի խորհուրդ, որ կարող էր յղանալ իւր մէջ մի յիմար կամ խելագար: Ուրեմն չմնաց նորան ոչինչ, որոյ վերայ կարող էր նա հաստատել իւր անձը, և ոչ իսկ մի ամենաթոյլ նշոյլ յոյսի: Ոչինչ չմնաց նորան, բայց միայն իւր ցաւը, իւր այրող ցաւը մի սիրելի եղբօր կորստի վերայ, մի եղբօր, որ, ինչպէս խելքի մօտ էր, կրկին տեսանելու էր, այն բոպէին՝ միայն, երբ դա, ահաւոր հաւատական դատաստանի ձևովով դատապարտուած, քորողան և սանքնիտօն հաղցրած վերան, տարվումէր դէպ ի փայտակոյտը: Որչափ ևս փոքր տեղեակ էր Գօն Գուսմանը Խնկուիղիցիօնի անգութ և խայտառակ ընթացքին, սակայն գիտէր նա, որ ոչ մի բանտարկածը նորանից, արձակումն ստացել չէ, թէ այդպիսին միշտ դատապարտուած էր, թէ ամենաթիւթ և պատիժը եղած է մշտնջենաւոր բանտարկութիւն մի ահաւոր ցեղանախօրի մէջ կամ թէ փակումն մի վանքի: Դուայլ խորշերի մէջ, ուր պիտի յաւիտեան մնար վատարաղդ դատապարտուածը:

Լսա ի՛նչ վիճակ էր իւր սիրելի եղբօր համար, որոյ հետ կապուած էր նա իւր բոլոր հոգով, որ նա աւելի մտերմութեամբ սիրումէր, քան թէ իւր

անձը: Նա կցել էր ձեռները, լաց էր լինում, կատաղումներ, անհճումներ այն, խառարի մէջ սողացող, նենգաւորութիւնը, որ մորթել էր նորա կեանքի բոլոր բաղաւորութիւնը — բայց նա չունէր և աւելի բան, բաց ի լաց ու կոծից, արտասուքից և անէծքից, որովհետեւ իւր տկարութեան ըզրացողութիւնը գոսացրեց նորա հոգին և այնքան ցած խոնարհեցրեց նորան, որ նա ոչ մի տեղ, արդարեւ ոչ մի տեղ կարողանումէր դառնել, յայտնի կացուցանել մի փրկութեան ծանապարհ:

Նորա բարձրաձայն ցաւը փոխուեցաւ վերջապէս դէպ ի մի լուռ ու մունջ ցաւ, որոյ վերայ թուխս էր նստած: Չեռները երեսի վերայ դրած, աչքերը փակած, նստած էր նա ամբողջ ժամեր և առանց ընդդիմութեան անձնատուր կղաւ այն ցաւին, որ պատառումէր նորա սիրտը, անապատացնումէր նորա գլուխը: «Չկայ օգնութիւն, չկայ փրկութիւն», ահա այն միակ խորհուրդը, որ ահարկու պայծառութեամբ պատկերանումէր նորա առաջև, որ իբրև ճշշող և սպառող բեռն ծանրանումէր նորա վերայ, որ և նա կարողանում էր արտաքսել իւր սրտից:

Նրեկոն եկաւ — մայր մոանող արեւը իւր վերջին ճառագայթներով ոսկեղօծեց նորա սենեկի պատուհանները — երկիւղեան աղօտալուսի ըստուերքը տարածուեցան նորա սենեկի մէջ — գիշերը վերայ հասաւ — ոչինչ չնկատեց նա: Ամենեին խորասող կղած իւր անխօս, և այնու ամենայնիւ պարող ցաւի մէջ, զուրսի աշխարհը չկար այլևս նորա համար: Մի կամաց հառաչանք, որբական ձայն. «Ի՛մ կըբայր, ո՛հ, ի՛մ անբաղք կըբայր», որ նա առանց գիտակցութեան, ժամանակ առ ժամանակ կրկնումէր — ահա այն միակ նշանքը կենդանութեան, որ ցուցանումէր նա: Մի անընդդիմանալի կողուպուտ ամենադառն վշտի, ահա լմէ ինչ էր դարձել Գուսմանը, որ դեռ ևս երեկեան օրին իւր անպղտոր բաղդի արեգակնափայլ կատարի վերայ բարձր ի գլուխ կանգնած էր: Այսպէս ահա վիշապ օձի զօղբոցուն որսը ի զուր պատերազմումէ ընդդէմ իւր գերակարող թշնամուն. սա ոլորվումէ իւր բռնած որսի վերայ, չարդումէ, փշուրումէ, սպանումէ նորան — անբաղք, տկար որսին չէ մեռւմ ոչինչ, բայց մի հառաչանք, մի ցաւագին աղաղակ, մի կծկուող բայց ահագուտ ցաւարումն և պատերազմ՝ ընդդէմ սատակիչ զօրութեանը:

Այսպէս վերայ հասաւ գիշերը: Մնաց թնդացող հնչունը զանգակների շառաչումէր մեծ մայրաքաղաքի տների ծովի վերայ — Գուսմանը ոչինչ լսում էր: Եկաւ մի սպասաւոր և թակեց դուռը — Գուսմանը պատասխան չտուեց և ծառան հեռացաւ դարձեալ: Վերջապէս վեր թռաւ նա ահից, պատուհանի մի աչքը ջախջախուեցաւ և նորա փշուրները շառաչելով թափուեցան գետնի վերայ: Այսօր ահա պէս փայլատակեցաւ նորա մէջ անծանօթ բարեկամի յիշատակը — ոչ որ բաց ի նորանից կարող չէր լինել, որ այսպիսի կերպով իւր անձը ծանօթ էր ընծայեցնում, և Գուսմանը շտապեց դէպ ի պատուհանը: Առաջինը, ինչպէս երեկեան օրին, կանգնած երկնականարի վերայ, իւր արծաթափայլ լուսով լուսաւորումէր նորա նուրբ կերպարանքը, նորա գունաթափ երեսը: Գուսմանը դուռն նայեցաւ —

և ահա կանգնած էր այն տեղ մանուկը — լուսնակի մէջ որոշ նկատելի։ Նորա ձեռի զգուշացուցիչ նշանատուութիւնը պատուիրեց հանդարտութիւն և խոհեմութիւն։

«Գօն Գուսման» — հաղիւ թէ լսելի ձայնով հնչեց դէպ ի պատուհանը — «միտն էք դուք։ Պատասխանեցէք կամաց»։

«Էս միայն եմ — փակուած, առանձնացած», պատասխանեց երիտասարդը։

«Բարի է — Ուրեմն բացէք պատուհանը և յետ քարշուեցէք», ասոյ մանուկը։ «Մնացէ՛ք համբերութեամբ մի քանի րոպէ։ Երբ որ մի ամպ կը նսեմացնէ լուսինը, ես կը ձգեմ դէպ ի ձեզ չուանից շինած մի սանդուղ սորան ամրացուցէք պատուհանի միջնափայտի վերայ — ինձ պարտ է խօսել ձեր հետ։ Ոչինչ խօսք աւելի — յետ քարշուեցէք»։

Գուսմանը հնազանդեցաւ, թէպէտ մանուկի զոռշութիւնը երևումէր նորան չափազանց։ Մի քանի րոպէ սպասեց նա սենեկի յետնակողմում և գննեց լուսնի փայլողութիւնը, որ պատուհանի միջնափայտը նկարումէր սպիտակ յատակի վերայ։ Վերջապէս նսեմացաւ նա և չքացաւ ամենեւին։ Մի թանձր ամպ տարածեց խաւար երկրի վերայ։ Մի քանի վայրկեան հանհանդարտութենից յետոյ լսուեցաւ մի նիւթի անկման շռաւչիւն։ Գուսմանը շտապով մօտեցաւ և գտաւ մի քար, որոյ վերայ ամրացրած էր մի մետաքսեայ թել։ Նա մօտ քարշեց թելը — մի չուանից շինած սանդուղ կապած էր նորա ծայրին — շուտով դորան ամրացրեց պատուհանի միջնափայտի վերայ — և իսկոյն սանդուղի վերայով ներս սողաց պատուհանի բաց թեւից մի նուրբ կերպարանք սենեկի մէջ։

«Իմ բարեկամ, իմ պաշտպան», ձայն տուեց Գուսմանը հանդէպ վազելով նորան և գրկախառնելով։ «Քո մօտաւորութիւնը, քո յայտնութիւնը աղբուրմի իմ վհատուած հոգու մէջ մխիթարութիւն և յոյս»։

«Հանդարտ, հանդարտ», պատասխանեց մանուկը։ «Ձայն մի տուր — լրտեսողք կան»։

Մանուկը շուտով դուրս սողաց Գուսմանի գրկախառնութենից, դէպ ի վեր քարշեց չուանից շինած սանդուղը, ձգեց նորան սենեկի մէջ, փակեց և նիւզով ամրացրեց պատուհանը, ցած թուղեց վարադոյրը և ապա դարձուց դէմքը դէպ ի Գօն Գուսմանը, որ լուռ և հիացած նայումէր մանուկի գործի վերայ։

«Երդեօք ո՞չ որ ականջ չէ դնում մեզ»։

«Ո՛չ որ», պատասխանեց Գուսմանը։

«Բարի է, բարի։ Փառք և գոհութիւն Աստուծոյ, որ ինձ յաջողեցաւ հասանել ձեր մօտ», ասաց մանուկը առ ի սրտէ ջերմութեամբ։ «Ո՛հ, Գօն Գուսման, ինչու՞ չհետեցար Գուր իմ զգուշացուցիչ աղջտարարութեանը, ինչու՞ չփախար Գուր այս մայրաքաղաքից անցեալ գիշերին արդէն։ Վիշտ, ահ և հոգս կը լինին Ձեր զանցառութեան հետեանքը»։

«Ե՛րգայէս է, արգարեւ, սիրելի մանուկ», պատասխանեց Գօն Գուսմանը։ «Գառնութեամբ և ցաւով այժմ արդէն զգացել եմ այդ բանը։ Իմ

հոգիս հալուամաշ է լինում անհանգստութեան տանջանքի մէջ: Բայց դու եկել ես: Դու բերումես ինձ մխիթարութիւն և օգնութիւն — և իմ ճշնշած ու սեղմած կուրծքս աւելի հեշտութեամբ շունչ է քարշում»:

«Լճ՛ո՛ մխիթարութիւն և օգնութիւն բերելու երևել եմ ես», պատասխանեց մանուկը առ ի սրտէ: «Լսի՛ր ինձ, հետեւի՛ր իմ խրատիս և տակաւին կարող է ամենայն ինչ լաւ ընթացք առնուլ, գուցէ դեռ ես կարելի էր յետ դարձուցանել մահաբեր հարուածը, որ հասանելու է ոչ թէ միայն քո եղբոր գլխին, այլև քո գլխին: Ինկուիլիցիօնի բանտերը խոր ու ամուր են — բայց խոր և ամուր է նոյնպէս իմ երախտագիտութիւնս դէպ ի քեզ, ո՛վ Դօն Գուսման: Դուք պիտի փրկուիք Ձեր եղբոր հետ միասին, թէև դա արժէր իմ կեանքս»:

«Բայց ո՛վ ես դու, մանուկ, որ պոպոխի խորհրդաւոր կերպով հրակումես իմ վերայ իբրև իմ բարի հրեշտակը», հարցրեց Դօն Գուսմանը: Դու խօսումես երախտագիտութեան մասին, բայց ես չեմ ճանաչում քեզ — ես չգիտեմ երբեք, թէ սպասաւորութիւն էի արած քեզ: Վերացրու քօղը վերջապէս և ցոյց տուր ինձ քո ստոյգ երեսը»:

«Տես ահա» պատասխանեց մանուկը, մի փոքր բարձրացնելով պատուհանի վարագոյրը և իւր երեսը պարզելով լուսնի փայլողութեան տակ, երբ որ ամպը նորա տակից հեռացած էր արդէն — «Չնի՛ր ինձ — արդեօք իմ երեսի դժագրութիւնքը չե՞ն զարթեցնում քո հոգու մէջ ոչինչ աղիւս գործի յիշատակ»:

«Սուրբ Աստուածամայր, երազի մէջ եմ, թէ արթնութեան», ձայն արձակեց Գուսմանը հիացած: «Դու տղայ չես — դու ես — այո՛ քո քաղցր երեսն է, քո ճառագայթաւէտ աչքերը — Դու կարօտան ես»:

«Լճ՛ո՛, ես կարօտան եմ, ցիգանազգի աղջիկը, որ երախտագէտ սըրտով անմոռաց պահել է ձեր յիշատակը», պատասխանեց ժպտելով սիրելի փոքրիկ աղջիկը: «Դու փրկեցիր ինձ և իմ եղբայրս մի թշնամու բռնութենից, որ և քո թշնամին է — այժմ եկել է փոխարինի ժամը և դու պիտի փրկուիս մեր ձեռքով: Մեր մարդիկը արթնուն են: Մայր Բրազանութեան նախագուշակեց Ձեր գլխի գալոց փտանդները: Մէք ամենեքեանքս — նա, Պեդրիլօն, Կարինօն, ես և միւսերը հետևեցան Ձեզ դէպ ի Մարդիկ: Մէք գիտէինք, որ Դօն Սիլուա Դունեցը մտածումէր դաւաճանութիւն: Մէք գիտէինք, որ նա իբրև լրտես ուղարկել էր Ջուան Լոդադան, մի ստորաքարշ վատթար անձն, Ձեր վերայ աչք ածելու, ձեզ ծածուկ ականջ դնելու և Ձեր գաղտնի խորհուրդները քննելու և խմանալու: Մէք ճանապարհին արդէն կամէինք Ձեզ զգուշացնել — բայց չեղաւ պատահ ժամանակ այդ մասին, Ձեր Մա ըիդ գալուց յառաջ: Բայց մէք աչքից ձօնողեցինք ոչ Ձեզ և ոչ Ձեր թշնամիքը: Մեր մարդիկը մօտաւորեցան Դօն Սիլուայի մարդերի հետ — մէք ոչինչ ճիշտ տեղեկութիւն չտացանք, բայց տեղեկացանք այնքան, որ այդ վատթարը լարումէ Ձեզ որոգայթ: Ծածկապէս, ննդութեամբ, սողալով, լրտեսելով հալածումէր նա ձեզ: Ջուան Լոդադան էր նորա հաւատարիմ օգնականը, Զինախաղութեան մէջ պիտի մեռանէիք

Գուք իրրե զո՛հ նորա չարութեան—այդ խորհրդով իսկ նա թունաւորել էր սուրբ: Չեր եղբայր Բողրիգոյից կամէր նա ուրիշ կերպով վրէժխնդիր լինել: Մեր չկարողացանք ստոյգ իմանալ, թէ ինչպէս էր լինելու այդ վրէժխնդրութիւնը: Այժմ գիտենք այդ բանը — թշնամու ցնծութիւնը բացառապէս է մեզ այդ: Նա ամբաստանել է Չեր եղբօր վերայ Խնկուիզիցիօնի դատաստանի առաջը—Ջուան Լօղադան իբրեւ վկայ աջակից է գտանուած նորան: Այս ճանապարհը կորուսանելու Գօն Բօգրիգոյին երեւումէր այն վատթարին առաւել ապահովը, և նորան ոչինչ վտանգ չկար այդ տեղ, որովհետեւ Խնկուիզիցիօնը դատախազներ ու վկայք երբէք երես առ երես յանդիման չէ կացուցանում պարտաւորութիւն: Երբ որ Չեր եղբայրը միջից վերացրած էր, յոյս ունէին Չեզ, անփորձ պատանիդ, հեշտութեամբ ոչնչացնել թունով, սրով, որ և իցէ խայտառակ հնարով: Գօն Սիրւան ոչ մի բանից յետ փախչող չէ: Այդպէս ոչ թէ լցուցանելու էր վրէժը, այլ և իւր ազահութիւնը: Եթէ Խնկուիզիցիօնը դատապարտէ Չեր եղբայրը, որոյ մասին տարակցոյ չկայ, այնուհետեւ կը տիրապետէ և Չեր կալուածներին— և— Գօն Սիրւան մեծ խորամանկութեամբ հաշուել է այդ բաները — զոցա մի մասը կը հասանի դաւաճանող դատախազին: Մինչև այժմ ամեն բան յաջողուել է նորան—միայն Չեզ փրկել է Չեր աջողակութիւնը զինաշարժութեան մէջ և Չեր քաջութիւնը: Բայց Բօգրիգօն կորած կը լինէր, եթէ մեք կարողացած չլինէինք հնարք գտանել, և այս մահաբեր նետը Գօն Սիրւայի, իւր նպատակից բաց դարձուցանել »:

«Բայց իմ եղբայրս անմեղ է», ձայն արձակեց Գօն Գուսմանը: Ոչ դը կարող չէ պարտաւորել նորան մի յանցանքով, որ դատապարտելի լինէր երկրաւոր դատաւորի առաջը »:

«Սի՛րժէ կարծումէք Գուք, թէ Խնկուիզիցիօնի դատաստանը քննում, պարտաւորութիւն կամ անպարտութիւն» պատասխանեց Կարլօտան: «Նա հարցանում է միայն վկաներից և սուտ դատախազներին, իսկ մնացածը լցուցանում են տանջանքը որ վերջապէս դուրս են քարշում և շատ անմեղից այնպիսի խոստովանութիւնք, որ դործ են դրվում նորա կորստի համար: Չեր եղբայրը թոյլ է տուել Բրադանթիսին, Յիզան կնոջը, գուշակել, նա հաղորդակցութիւն է ունեցել զինագործ Յօրենսյի հետ, որ գտնուում է գաղանի հերժուածողութեան կասկածանքի տակ և, այս բանիս տեղեակ լինելով, մի քանի օր յառաջ փախստական է եղած— և վերջապէս— առաւել վեհասակարը և առաւել վտանգաւորը, ինչ որ Գօն Բօգրիգօն կարող էր առնել— վերջապէս նա Առտօ դա Ֆէի միջոցին խօսքեր է ասել ընդդէմ Խնկուիզիցիօնին, որ միայն բաւական էին կորուսանելու նորան: Ջուան Լօղադան լսել է այդ խօսքերը— և դորա հետեանքն է Չեր եղբօր բանտարկութիւնը»:

«Բայց այդ բոլորը տակաւին մի յանցանք չէ», ասաց Գօն Գուսմանը:

«Դժբա յանցանք են Խնկուիզիցիօնի դատաստանի առաջը», պատասխանեց Կարլօտան: «Յաւելացուցէք դորա վերայ այն խարերայ խանդարմունքը և աղաւաղութիւնը Չեր թշնամիների կողմից, որ զանցառու եղած չէին մի հատիկ ճշմարտութեան վերայ բարդել լի ու առատ բամբա-

սանք—այնուհետև հարցրէ՛ք ինքներդ Ձեզանից, արդեօք սուրը կ'ախուած չէ՞: Գօն Բօդրիզցի գլխի վերայ: Կա կորած է — և Գուք նորա հետ միասին, եթէ գործ չդուրսն ամենայն հնարք փրկելու նորան»:

«Բայց ի՞նչ կարող եմ ես առնել», հարցրեց Գօն Գուսմանը: «Ես պատրաստ եմ դէպ ի ամենայն բան — ոչինչ, ոչինչ վտանգ, ոչինչ արգելք կարող էր ահաջնել կամ թէ յետ փախցնել ինձ, եթէ գործը վերաբերւիլուէր իմ եղբոր փրկութեանը»:

«Ես կամիմասել Ձեզ, Գօն Գուսման, թէ ինչ պիտոյ էր Ձեզ առնել», պատասխանեց Վարլոտան: «Կախ և յառաջ պիտի Գուք չքանաք ձեր թրշնամիների հսկող աչքից»:

«Թողը՞լ Մադրիզը, իմ եղբայրս բարձի թողը՞ առնել. ոչ. այդ անկարելի է ինձ», ձայն տուեց երիտասարդը: «Խօսքը դորա վերայ չէ», պատասխանեց Վարլոտան հանդարտութեամբ: Ո՛չ. Ձեզ հարկաւոր է մանաւանդ մնալ. պատճառ, ձեր ներկայութիւնը Մադրիզում անհրաժեշտ կարելու է: Բայց ձեզ պիտոյ էր փոխել ձեր հագուստը և կրել այնպիսի հանդերձ, որոյ մէջ կարող էր ճանաչել ձեզ և ամենասուր աչքը: Ամենից լաւը լինելու էր, եթէ տեղափոխուէիք մեր մօտ: Մէք ունինք մեր ձեռքում բաւական հնարներ, Ձեր երեսը տգեղացնելու: Մի Յիգանի դիմակի տակ ոչ ոք կարող չէր դուշակել փառաւոր Գօն Գուսմանին»:

«Ես պատրաստ եմ դէպ ի այդ, ինչպէս դէպ ի ամենայն միւս բան», պատասխանեց երիտասարդը: Բայց ի՞նչ խորհուրդ ունի այդ կերպարանափոխութիւնը»:

«Ձեր թշնամիքը խաբելու համար, որոց դաշնակներից դուք այլապէս կարող չէիք ոչ մի ժամ ապահով լինել», ասաց Վարլոտան: Կարծումէք, թէ ոչ ամենայն րոպէ լրտեսներ հսկումեն Ձեր ապարանքի չորս կողմում: Կարծումէք, թէ ես այսքան մեծ զգուշութիւն գործ կը դնէի, եթէ ոչ ամենայն տեղ արթուն լինէին դարանագործներ: Գոքա չպիտի գուշակեն, որ մեր ղեկնորդուած ենք Ձեզ օգնելու և դոցա խայտառակ խաղարկութիւնը հասկացել էիք: Ոչ, ոչ, ոչ—Ձեզ հարկաւոր է հետևել ինձ, Գօն Գուսման, եթէ Գուք սիրումէք Ձեր եղբայրը և կամիք նորան փրկել: Ասեմ Ձեզ աւելի բան: Եթէ մեր դժուար ձեռնարկութիւնը յաջողուեցաւ մեզ, ապա կարելի էր Ձեզ մնալ Սպանիայում: Փախստականութիւնը միայն կարող է ապահովել այդ յաջողութիւնը: Սպանիայում այնքան հզօր է Ինկուիզիցիօն, որ ոչ մի զոհ կարող չէր տեղապէս ազատուիլ նորանից: Ուրեմն փախուստ: Դա կարօտ է մի քանի նախապատրաստութիւնների: Ձքաւոր ու աղքատ կարելի էր Ձեզ պանդուխտ գնալ: Վաճառեցէ՛ք Ձեր կալուածքը—բայց ծածուկ, որ ոչ ոք չնկատէ այդ—և ապահովեցէ՛ք ձեր արծաթը, փոխադրելով դէպ ի օտար աշխարհ: Ձեր գոհարները և թանգազին քարերը կարող էք հեշտ թագուցանել: Բայց գտանել մի գնող Ձեր կալուածներին, որ մտերմաբար և բարեխղճմտութեամբ իօրհրդապահ լինէր, այդ դժուարին էր: Ունի՞ք մի բարեկամ, որին կարող էիք հաւատալ»:

Գուսմանը իւր մտքում սկսաւ համարել այն աշնուականները որ նա

կարող էր հաշուել Բողորիգյի և իւր բարեկամները: Բայց ոչ մինը գտանվում էր զոցա մէջ, որին կարող էր նա ցուցանել մի լիակատար, անպայման վստահութիւն: Սիրտը կոտրած և յուսարեկ շարժեց նա դուռը:

«Լսապէս ևս մտածումէի ես», ասաց կ'արջօտան: Վատարազը բաւեկամ չունի»:

«Լսեալ ամենայնիւ», խօսեց Գուսմանը յանկարծ, ըմբռնուած մի բաղդաւոր մտքից—«Բեռնաբէ: Նա ողորմած է մեզ, նա կը լսէ իմ խնդիրը և գուցէ կը կատարէ»:

«Գուցէ այո՛, գուցէ ոչ», պատասխանեց կ'արջօտան: Բայց Գուր փորձեցէր այդ փորձը: Գոնեայ թագաւորը դաւաճանելու չէր Ձեզ, Ե՛րբ կամիք նորա մօտ գնալ»:

«Լզբուց առաւօտ արդէն, շատ վաղ», ասաց Գուսմանը, Հաւաստի եմ, որ թագաւորը կը ցուցանէ իւր անձը ողորմած դէպ ի ինձ: Բայց յետոյ ինչ, յետոյ ինչ, ո՛վ կ'արջօտա: Կարծումես դու, թէ մի ոսկեղէն փականք կը բանար իմ եղբօր բանտի դուռները»:

«Կաշառատութիւն. ո՛չ. այդ անկարելի է», պատասխանեց կ'արջօտան: Նշին իսկ առաջին փորձը ամենայն բան հրապարակելու էր: Բայց Գուր մի վախեցեք թէպէտ և շատ աննշան և չքաւոր էր մեր Յիզաններին վիճակը, մի վիճակ՝ երկրի վերայ թափառական, անտուն և անհայրենիք պանդուխտների—այնու ամենայնիւ մեր ձեռքում գտանվումեն հնարներ, որ աւելի զօրաւոր են, քան թէ ոսկու բազմութիւն: Մինչև դէպ ի ներքին, ամենածածուկ բանտերը Ինկուիզիցիօնի հասանումեն մեր կապակցութիւնքը, և ամենայն փորձ կը փորձենք մեր օգուտ քաղելու այդ կապակցութիւններին: Միայն համբերութիւն—Գուր կ'իմանաս բոլորը: Այժմ՝ դու հոգա՛ գրեթե խաւոր բաները: Ապահովիր քո թանգագին քարերը և շտապիր դէպ ի թագաւորը: Երեսց կը լսեմ ես, թէ Գուր ինչես յառաջացուցել նորա մօտ և միւս բաներ, վերայ կը խօսեմ քո հետ: Այժմ՝ պիտի հրաժարուիմ քեզանից: Զգո՛շ կաց—ոչ ում մի յայտնիր քո դիտաւորութիւնքը և վեր կալ մի հանդարտ և սառն կերպարանք: Բարեաւ մնաս—էգուց՝ դիշերին դարձեալ կը տեսանես ինձ»:

Ծտի պէս թեթեւութեամբ կ'արջօտան դուրս թողաւ պատուհանից, երբ որ նկատել էր մի յաջող ըրպէ, և չքացաւ փողոցների պողոտքի մէջ: Գուսմանը որոնեց իւր մահիճը, որ վայելէ մի կարճատե, անհանգիստ քուն, երկիւղալից, ծանր երազներով խռովեցուցած:

Ըրեւի առաջին ճառագայթը ծագելով նորա պատուհանից, վեր կացաւ և նա, որ անպաղաղ լցուցանէ կ'արջօտայի բարեմիտ խորանները: Գերդաստանի թանգապին քարերի մեծագոյն մասը առել էր իւր հետ Գօն Բողորիգօն դէպ ի Մադրիդ: Գօն Գուսմանը բացեց պահարանը, ուր գործաւ փոփոխուած էին և դուրս հանեց քարերը իւրեանց հագուածից: Ասապէս կարող էր նա հեշտութեամբ թաղուցանել զորանց իւր հանդերձների մէջ: Այս գործը հոգացած, գնաց նա թագաւորի մօտ, որ նորան, ինչպէս միշտ, ընդունեց քաղցրութեամբ: Պարզ բառերով յայտնեց թագաւորին թէ

ինչ էր իւր գալու շարժառիթը, և թագաւորը ծանր մտախոհութեամբ լռուակէր նորան:

«Լա հասկանումեմ», ասաց նա մի կարճատև մտածութենից յետոյ: «Ուրեմն դուք ստուգապէս կամիք յանձն առնուլ այդ բանը: Լա՛ մտածել էք որ Գուր Զեր կեանքը վտանգի տակ էք դնում»:

«Լ'մենամեծ բանը ամենամեծ բանի փոխարէն, Զերդ մեծութիւն», պատասխանեց երիտասարդը: Ես կամիմ փրկել եղբայրս, կամ թէ նորա հետ միասին կործանուիլ»:

«Խորոմէք Զեր եղբայրը պղպէս մտերմաբար», հարցրեց թագաւորը: Լա՛ կռեցէք, Գօն Գուսման, թէ ինչ էիք գործում Գուր Զեր կեանքը և Զեր աղատութիւնը կարող էք հեշտ ապահովել: Փախէք դէպ ի ֆրանսիա — ոչ ոք Զեզ արգելելու կամ խափանելու չէ, եթէ շուտով լինէր այդ: Բայց մի յապաղէք երկար — իս մտղթումիմ Զեզ ամենայն բարեմասնութիւն, մանուկ բարեկամ, բայց երկիւղ ունիմ, մի գուցէ շուտով զայ մի ժամանակ, երբ ես ինքս կարող չեի պաշտպանել Զեզ: Փախէք և թողէք Զեր եղբայրը իւր բազդի կամքին: Գուր նորան փրկելու չէք»:

«Լ'ստուած օգնական կը լինի ինձ», պատասխանեց Գօն Գուսմանը: «Ես կարող չեմ փախչել առանց իմ եղբորս: Թող ինձ հանդիպի ամենավերջին թշուառութիւնը, եթէ չպսակուէր իմ զիտաւորութիւնս: Եթէ ես բարձի թողի առնէի այն անբաղդը — ո՛վ պիտի աղատէր և հոգար նորա համար: Ո՛հ, իմ ամենապթած թագաւոր և տէր, հաւատացէք ինձ, որ մահը միայն կարող է փոփոխել իմ զիտաւորութիւնը: Այ՛մ կը փրկեմ Բօդրիգօն, կամ թէ կը մեռանիմ նորա հետ միասին»:

«Լ'յո՛, այո՛, Գուր պատուական եղբայր էք և ընտիր մանուկ, Գօն Գուսման», ասաց թագաւորը ոչ առանց դէպ ի գով շարժուելու, և մի բարեհաջակամ հայեացքով: «Ես չկամիմ զիտել թէ Գուր ինչ հնարքով և ճանապարհներով կամէիք հասանել ձեր նպատակին, բայց անօգուտ չլիտի լինէր ձեր առ իս ցուցած փտաւհութիւնը: Ես մեծարուեմ Զեր եղբայրը և Զեզ: Զեր հաւատարիմ եղբայրսրութիւնը շարժում է և ուրախացնում իմ սիրտը: Դիմեցէք դէպ ի իմ գանձապետը — նա կը հապուցանէ Զեզ Զեր կալուածների գինը, ինչպէս Գուր կամէիք որոշել դորան: Ա՛յ յապաղեցէք, Գօն Գուսման: Մեծ Խնկուիլիտօրը լաւ չխօսեց Զեր մասին և Գուր պիտի իմաստասիրէք, թէ ինչ կշիռ ունէիք ընծայելու այդ բանին: Հերիք է՝ գնացէ՛ք: Աստուած Զեր հետ և երկնային տեսչութիւնը թող յաջողութիւն պարգևէ Զեզ: Իմ բարեմաղթութիւնք և շնորհը ու զեկից կը լինին Զեզուր և լինէիք Գուր: Ասումեն, ֆրանսիայի օդը շատ առողջ է: Գօն Գուսման — շատ առողջ: Լա՛ւ է, լաւ է, միայն, սիրելի մանուկ, մեղմեցէ՛ք մի փոքր ձեր աղնիս սրտի բորբոքումը»:

Թագաւորի մարդասիրութենից հիացած, Գօն Գուսմանը ընկաւ նորա ոտքը և պատեց նորա ձեռը համբոյրներով և արտասուքով, թոթովելով ամենաջերմ շնորհակալութեան խօսքեր: Թագաւորը մեղմութեամբ արձակեց իւր անձը երիտասարդից և հետացաւ սենեկից: Բայց դրան մօտ դար-

ձեռք շրջեց երեսը և բարեացակամ ժպտմամբ կրկնեց՝ «Մի՛ մոռացէ՛ք, Գօն Գուսման, օգը Ֆրանսիայում շատ առողջ է. շատ: Աստուած Ձեր հետ»:

Գուսմանը թագաւորի քաղցր շնորհից ամենեւին դղրդուած հոգով, դիմեց դէպ ի գանձապետը, որ նոյնպէս բարեմիտ էր առ նա:

«ԼՆյո՛», ասաց նա, երբ երիտասարդը ցոյց տուեց նորան թագաւորի պատուէրը—Գուր վարվումէք շատ խոհեմաբար, իմ բարեկամ: Ի՛նչ գին կամիք Գուր Ձեր կալուածներէ համար»:

Գուսմանը պահանջեց մի շատ չափաւոր գին:

«ԼՆյ է Արկոս ամրոցի գինը», ասաց գանձապետը, և Ձեր ապարանքը Մադրիդի մէջ կ'արժէ գոնեայ նոյնքան, եթէ ոչ աւելի: Լճու, լու, մանուկ բարեկամ: Արդեօք աւելի պատշաճ չէ՞ր, եթէ փոխանակ ոսկու տայի Ձեզ մուրհակ Ֆրանսիայի գանձատան վերայ: Ոսկին ծանր ու անյարմար է. մի կտոր թուղթ հեշտ տանելի և թագուցանելի է»:

«Տեսնումեմ, որ Գուր մի բարեկամ արդ էք, պարոն», պատասխանեց Գուսմանը առ ի սրտէ՝ «Տուէք ինձ, ինչ որ արժան կը համարէք»:

Գանձապետը շուտով գրեց մի քանի շարք և տուեց երիտասարդին: Վեր կալէք, ասաց նա. «մուրհակը ունի իւր պատշաճաւոր ձեւը: Մի ուղեորութիւն դէպ ի Ֆրանսիա օդտաւէտ կը լինի Ձեզ»:

Գուսմանը ձգեց մի թեթեւ հայեացք մուրհակի վերայ և գտաւ, որ նորա թուականը չորս շարքով յառաջ նշանակած էր: «Մի սխալանք», ասաց նա, դարձուցանելով գանձապետի ուշադրութիւնը այս բանի վերայ:

«Ո՛չ, ո՛չ», պատասխանեց գանձապետը ժպտելով: Ես ունիմ իրաւացի պատճառներ վաճառորութիւնը իրրեւ աւելի վաղուց լցուցած դօրծ նըշանակել իմ մատենաներիս մէջ: Կան դատարաններ, որ կարող էին ազահաւթութիւն ստանալ դէպ ի Ձեր գեղեցիկ կալուածները, և այդ մասին վնասակար բան չէ, շատ ապահով կերպով վարուած լինել: Աստուած Ձեր հետ, պարոն: Ֆրանսիան գեղեցիկ աշխարհ է—Գուր այն տեղ բաղդաւոր կը զգար Ձեր անձը: Բարեաւ մնացէք»:

Գօն Գուսմանը վերադարձաւ դէպ ի իւր օթեանը, գնաց իւր սենեակը և անհամբերութեամբ սպասումէր գիշերի գալստեանը: Եկաւ գիշերը, նորա հետ միասին և կարօտան:

Փափք. Աստուծոյ, որ ես տակաւին հանդիպումեմ Ձեզ», ասաց արջիկը: «Մեր ըտեանները վերահասու են եղել Գօն Միլուայի մի նոր խայտառակ գուլամանութեանը: Եւ Գուր պարտաւորուած էր այդ վատթար մադիգու կողմից և պիտի ձգուէր Ինկուիզիցիօնի իշխանութեան տակ: «Փախէ՛ք իմ հետ—անյապաղ—խելոյն»:

Կարօտան խօսումէր այնպէս ստիպագին—Գուսմանը այնքան մեծ ցաւով արդէն վճարել էր նորա խրատների զանցառութեան փոխարէնը, որ երկրորդ անգամ պէտք չէր նորանից շտապութիւն պահանջել:

«Շուտով», խօսքը յառաջ տարաւ Կարլօտան — բաց ձգեցէք Ձեր վերարկուն և հագեցէ՛ք այս քուրձը: Ահա թող մի րոպէ գործ դնեմ Ձեր երեսը ներկելու, պատրաստ է: հեռանանք այժմ»:

Այս բոլորս աւելի շուտով քան թէ մի րոպէու՛մ լցուցած էր, և ամենեւին կերպարանափոխ եղած Գօն Գուսմանը և Կարլօտան մի երկրորդական դռնով հանդարտ և աննկատելի դուրս գնացին ապարանքից: Հազիւ թէ դուրս էին եկած դէպ ի փողոցը, և ահա նկատեցին նոքա մի քանի մը — ապլ կերպարաններ, որ տների ստուերի մէջ մօտենումէին նոցա: Առումը թեամբ Կարլօտան ըմբռնեց իւր ուղեկցի ձեռքը և քարշեց նորան մի դրացի տան սիննադարդ ծածկոցի տակ, ուր հաստ սինների քամակում կարող էին նոքա հեշա թաքցնել իւրեանց անձը:

«Հանդարտ», շնչեց աղջիկը: «Շուտով ինքներդ կը տեսանէք, թէ ինչ վտանգից ազատուած էք Գուրք»:

Աւարդարեւ փաթաթումած կերպարանները մօտեցան: Ինչպէս Գօն Բողրիզցի բանտարկութեան միջոցին, պաշարեցին նոքա ապարանքի բոլոր ելումուտքը, այլև նոյն իսկ դարպասը, ուստի մի քանի րոպէ յառաջ դուրս էին թռել Գուսմանը և Կարլօտան, և մտան տան ներսը: Երկար չանցաւ, և ահա փայլատակեցաւ մի ճրագի շողշողին Գօն Գուսմանի սենեկի պատուհանների քամակում և չքացաւ դարձեալ: Փոքր ինչ յետոյ ներս մըտած մարդիկը դուրս եկան դէպ ի փողոց:

«Ո՛ւր է Ձեր կալանաւորը, պարոն», հարցրեց պահապաններից մինը:

«Օ՛հտը թռելու փախել է», պատասխանեց մի ձայն սրտնեղած կերպով: «Նա աւելի խելացի է եղած, քան թէ իւր եղբայրը և չէ սպասել մեզ»:

«Ընիծեալ լինի», խօսեց առաջին ձայնը: «Երեսները կը մոայլուին, երբ հասանի այս լուրը սուրբ դատաստանի ատենակալներին»:

«Այդ մեր մեղքը չէ», ասաց երկրորդը: Մեր ճշդութեամբ լցուցել ենք ստացած հրամանները և ոչինչ յանդիմանութիւն կարող չէ մեզ հասնել: Յառաջ գնացէ՛ք, մարդեր: Մեզ այս տեղ աւելի գործ չկայ, և Ինկուիզիցիօնի սուրբ հայրերը պիտի շուտով տեղեկութիւն ստանան: Գուցէ տակաւին կը հասանենք փախստականի քամակից, Ո՛տը շարժեցէք»:

Տղամարդերը հեռացան — և կամաց շնչեց Կարլօտան. «Փառք Աստուծոյ, այս անգամս եկան նոքա ուշ և մէք նոցանից աւելի շուտափոյթ եղանք: Ասեցի՞ք թէ ինչ վիճակ սահմանած էր Ձեզ»:

«Ասեցի», պատասխանեց երիտասարդը սարսափելով: «Օրհնեա՛լ լինի Աստուած և սուրբ կոյս Մարիամը, որ պահպանեցին ինձ այդ ձախորդութեններից: Եթէ ես ես ընկած լինէի Ինկուիզիցիօնի ձեռքը, այնուհետև Գօն Սիլուայի բոլոր վրէժխնդրական դիտաւորութիւնքը պիտի կատարուած լինէին: Իմ պատուական Կարլօտա, ինչպէս շնորհակալ լինիմ քեզ»:

«Այդ մասին ոչինչ խօսք, Գօն Գուսման», պատասխանեց աղջիկը: «Եկէ՛ք, եկէ՛ք: Տղամարդերը սպասումեն Ձեզ մեր օթեկանում և առ ի սրտէ բարեացալամութեամբ կ'ընդունեն Ձեզ»:

Հեռացան երկուքը, ձեռն ձեռի տուած, մութ փողոցների միջով: Ան-

հետ չքացան նոքա մեծ ու փոքր խառն ի խուռն անցքերի միջով, զիշերի պաշտպանութեան տակ: Որչափ ևս կարող էր սուրբ Ինկուիզիցիոն պարծենալ իւր սրատես աչքերով, այնու ամենայնիւ շատ ու շատ երկար պիտի որոնէր, մինչև կը գտանէր Դօն Գուսմանի պատասպարանը:

Դօն Բօգրիգօն, անբաղդ բանտարկուածը այս միջոցիս հայումաշ էր լինում Ինկուիզիցիոնի կապանքի մէջ: Ամբողջ շաբաթներ դարձեալ անցած էին առաջին հարցաքննութենից յետոյ, և ոչ մի փոփոխութեամբ թեթեւացել չէր նորա կացութիւնը: Նոյն իսկ Կանօն, բանտապետը, թէև ժամանակ առ ժամանակ մի մխիթարական և յուսադրական խօսք գողունի շնորհմէր նորա ականջում, կարող չէր ոչինչ առնել, այն երկար և միայնակեաց բանտարկութեան վիշտերը մեղմացնելու, որ դարձեալ ինչպէս յառաջ վճատեցուցիչ կերպով ազդումէին նորա սրտի վերայ: Բայց նա միշտ նոր ի նորոյ պատերազմումէր ընդդէմ այն տխուր և տրտում մտքերին, որ կամէին տիրապետել նորան, և վերջապէս նորա քաջ և արիական համբերութիւնը պիտի գտանէր մի քաղցր և երանական վարձ:

Շատ գիշերներ արդէն Բօգրիգօն, երբ որ անբռն ընկողմած էր իւր սայլապատակի վերայ, լսած էր մի աղօտ աղմուկ, որոյ պատճառը կարողանում չէր բացատրել իւրեան: Այդ աղմուկը երեւումէր նորան թէ երկրի խորքից դէպ ի վեր է թափանցում — մի թնդիւն, կռանազարկութիւն, ծակողութիւն, որ տևումէր անընդհատ, մինչև օրարացը վերջացնումէր այդ խտուրթիւնը: Սկզբում կարծեց նա, թէ Ինկուիզիցիոնը կամէր ստորերկրեայ բանտեր կառուցանել — բայց այն իրողութիւնը, որ մարդիկ աշխատումէին գիշերով միայն, դարձեալ մոլորեցրեց նորան: Յօժարութեամբ հարցրած կը լինէր Կանօյից այս օտար աղմուկի պատճառը — բայց բանտապետի զգուշացուցիչ հայեացքը փակումէր միշտ նորա լեզուն: Նա ստիպուած էր գուշակել, թէ լռութենէր անդադար հսկումէն նորա վերայ, ուշադիր են տմէն մի խօսքի և ամէն մի հայեացքի: Ուրեմն լռեց նա, մինչև մի առաւօտ ինքը Կանօն բացեց բերանը խօսելու.

«Շուտ արա, Դօն Բօգրիգօ, և թէ դու մի բան ունիս յայտնելու ինձ», ասաց նա: «Մի քանի րոպէ ապահով ենք մեք»:

Բօգրիգօն արագութեամբ պատմեց նորան այն նկատողութիւնքը, որ արել էր անցած գիշերներին միջոցին: Կանօն ցոյց տուեց կիսով չափ ահաբեկուած, և կիսով չափ ուրախացած կերպարանք:

«Երդէն այդքան յառաջամուխ են եղած», ձայն արձակեց նա կամաց ու մեղմ: «Մտր աստուածամայր, խլուրդները լաւ են փորում: Ոչինչ գուշակում չէր, Դօն Բօգրիգօ: Չէր ազատողը մօտենումէն: Նոքա գետնի տակից ծանապարհ են կտրում դէպ ի Չեզ: Լուռ կացէք. ի սէր Աստուծոյ, ձայն մի հանէք: Զգուշացէք, որ երբէք ձեր կերպարանքի վերայ չերևի, թէ դուք յոյս ունէիք: Ամենափոքր կասկածանքը կարող է տակաւին ամենայն բան աւերել, և ես զարմանումեմ միայն, որ գիշերային պահապանների սուր ականջները դեռ ևս ոչինչ լսած չէին: Բարի է, որ ես այժմ գիտեմ, թէ ինչպէս է գործի ընթացքը — պիտոյ է խրատել և զգուշացնել

աշխատաւոր մարդիկը: Արի՛ կայէք, Գօն Բօղրիգօ. քաջալերուեցէ՛ք: Չեր աղատութեան ժամը աւելի մօտ է, քան թէ կարծումէի ես»:

Բօղրիգօն, որին այս խօսքերը երևեցան իրիշ մի երկնային աւետիք, շունչ քարշեց ազատ ու թեթեւ. ուրեմն նորա ազատողը, նորա փրկողըն էին, որոց ծածուկ աշխատութիւնքը արթուն էին պահել նորա աչքը, այնքան շատ զբաղեցրել էին նորա մտածութիւնքը: Ի՛նչ բաղդաւորութիւն, ի՛նչ երանական յոյս գրած էր նորա համար այս աներկմտութեան մէջ: Հազիւ կարողանումէր նա զսպել իւր անձը, որ չարձակէ մի ուրախութեան աղաղակ, որ կամէր դուրս թռչել նորա շրթունքի վերայ:

«Այլ ո՛վ եմ գտա, որ մտնենումն ինձ», հարցրեց նա: «Արդարամիտ, հաւատարիմ Կանօ, մի՛ ծածկէք ինձանից ոչինչ — ոչ մի կերպարան, ոչ մի շարժողութիւն իմ ակնթարթերի չպիտի ցուցանէ, թէ դուք մի խորհուրդ հաւատացել էիք ինձ»:

«Դ՛ու, լ՛ու», պատասխանեց բանտապետը, որ անշարժ կանգնած էր, թիկն տուած դրանը և զգաստ ականջով ուշադիր էր դրսում գնացողներին: Լ՛ու — ես լուծեմ՝ մեղմ՝ քայլերի ձայն — ո՛վ է գալիս — քայլափոխքը մտնենումն — միտ բերեցէք Գօն Գուսմանը, Չեր եղբայրը — այժմ ոչինչ խօսք աւելի: Հապա պիտոյ է ինձ հեռանալ»:

Յառաջ քան թէ Բօղրիգօն կարող էր պատասխանել, Կանօն չքացաւ և դուռը քամակից փակեց փականքով: Բօղրիգօն թմրած, դղողած և շփոթուած, անդարձ աչքով նայումէր նորա յետքից: Ուրեմն Գուսմանը, իւր եղբայրը, իւր հաւատարիմ, երախտագէտ եղբայրը գործունեայ էր նորա համար: Նա ի՛նչպէս օրհնումէր դորան, այդ պատուական մանուկը, միանգամայն և ինչպէս գողումէր երկիւղեց դորա համար, մտածելով, թէ ի՛նչ վտանքների մէջ ձգումէր իւր անձը, որ հնարաւորէ իւր բանտարկուած եղբօր աղատութիւնը:

Անհամբերութեամբ սպասումէր Բօղրիգօն դաւոց գիշերին: Արեւը, որ իւր քաղցր ճառագայթները արձակեց նորա բանտի մէջ և միւս ժամանակ այնպէս սիրելի և ընդունելի էր, այսօր բեռն դարձաւ նորա համար: Անդադար հետեւումէր աչքով արևի յառաջխաղացութեանը, որ համեմատելով նորա անհամբերութեան հետ, անտանելի ծանրաշարժ էր: Բայց վերջապէս շիջաւ և նորա լուսի փայլողութիւնը, երեկոյեան աղօտալոյսը տիրեց և ապա դարձաւ մութ գիշեր: Բօղրիգօն տարածուեցաւ իւր սովորական ննջատեղում՝ յատակի վերայ, բայց փոխանակ աչքերը խիլելու, որ քնէ, ուշադիր էր զանգակների հնչիւնին, որ գիշերային հանդարտութեան մէջ բացօթոյ լսելի կերպով հասնումէր նորա ականջին: Տասն և մի ժամից յետոյ սովորաբար սկսանումէր թնդիւնը, կռանազարկութիւնը և ծակողութիւնը — բայց այսօր — վաղուց արդէն ժամը զարկել էր տասն և մի — այսօր ամենայն բան մնաց հանդարտ:

Ի՛նչ խորհուրդ կարող էր ունենալ այս բանս: Արդեօք աշխատաւորը յայտնուած, հալածուած, դուցէ ըմբռնուած էին: Ի՛նչ ահաւոր դուշակութիւն Բօղրիգօյի համար, որ ոչ թէ միայն իւր, այլև եղբօր մասին կար-

ծումեր, թէ ունի տեղիք երկիւղի: Ահ ու դողից սրացած ականջներով ուշադիր էր անդադար — նա ոչինչ չսէց — գիշերի խորին լուսթիւնը չընդհատուեցաւ ոչինչ խուփով թեամբ: Աւերջապէս սնդմէց նա ականջը բանտի սալայտառակի վերայ — և այժմ նորա կուրծքը սկսաւ աւելի աղատ շնչել, նորա սիրտը դարձեալ աւելի մեղմ զարկել — կամաց և աղօտ, բայց լսելի կերպով շօշափեց նորա ականջը մի կռանազարկութեան թնդիւն ցածից դէպ ի վեր: Կանօն, անտարակոյս, պատուիրել էր աշխատաւորներին զգուշութեամբ ընթանալ, վասն որոյ նոքա աւելի խոհեմութեամբ և հանդարտութեամբ գործ էին կատարում, քան թէ յառաջ:

«Փորեցէ՛ք, փորեցէ՛ք, քաջ խլուրդներ», քթի տակին խօսումէր Բօգրիգօն և սեղմեց ձեռք իւր թնդացող սրտի վերայ: «Ամեն մի քայլափոխ դէպ ի յառաջ, աւելի մօտեցնումէ ազատութեանը: Փորեցէ՛ք, փորեցէ՛ք»:

Ժրջան փորումէին նոքա: Անընդհատ տուումէր թնդիւնը յատակի ծոցում, մինչև կը սկսանուէր արեաբացը:

Գալոց և միւս գիշերին բանտարկածը դարձեալ նկատեց իւր ազատողների յառաջագիմութիւնքը: Նոքա դադարում չէին: Աւելի մօտ մօտենումէին ծակելով և թնդացնելով գետինը. վերջապէս թուեցաւ Բօգրիգօն, որպէս թէ հնչումէր անմիջաբար իւր բանտի տակից դէպ ի վեր: Նա իւր ջրամանով կոծեց յատակը — հնչիւնը դադարեցաւ: Նա շատ անգամ կրկնեց իւր կոծելը, բայց չեղաւ ցածից ոչինչ պատասխան — տուումէր ամենախորին հանդարտութիւն: Հաւանական է, որ աշխատաւորքը լսել էին նորա կոծելը և կասկածելով, մի գուցէ յայտնուէին, կարծել էին աշխատութիւնը: Նոքա արդարեւ կարող չէին գիտել, արդեօք մի դաւաճան, թէ նոյն ինքն Բօգրիգօն էր, որ նոցա նշան էր տուել: Գիշերը անցաւ հանդարտութեամբ:

Սիւս առաւօտուն Կանօն երևեցաւ աւելի կանուխ, քան թէ սովորաբար, և շուարուած կերպարանքով: Զգուշութիւն պահանջող հայեացքով, աչքի տակից ակնարկեց նա դէպ ի մի թերթ թուղթ, որ դրեց նա ջրամանի տակ, և յետոյ, առանց որ և իցէ խօսք ասելու, հեռացաւ դարձեալ: Բօգրիգօն վերկալաւ թուղթը, և մտածելով, թէ գուցէ մի լրտես ծածուկ նկատումէր նորան, կանգնեցաւ այնպէս, որ լրտեսը կարող չէր տեսանել գոնեայ թուղթը: Նա բացեց թուղթը և կարգաց այսպիսի խօսքեր. «Աշխատաւորքը անցած գիշերին շփոթուած են, լսելով մի զարկողութեան կրկնութիւն: Նոքա կարծումեն, թէ հասած էին ձեր բանտի տակ և թէ այդ զարկողութիւնը լինումէ ձեր կողմից: Եթէ ստոյգ է այդ, ապա իրրեւ նշան դրեցէ՛ք ձեր ձեռք ճակատի վերայ, երբ որ միւսանգամ կը գամ: Գուք դարձեալ միանգամ կը հարցաքննուիք դատաստանի առաջ: Ուրացէ՛ք, ինչպէս յառաջ, եթէ սիրումէր ձեր կեանքը: Ազատութիւնը մօտենումէ — բոլորը պատրաստած է: Մի վախեցէ՛ք, թէ և շատ ու շատ ահ տային ձեզ: Կ՛ուր տուեցէ՛ք այս թերթը: Զգուշութիւն — համբերութիւն — լուսթիւն»:

Բօգրիգօն գալարեց տոմսակը և տարաւ նորան դէպ ի բերանը. եթէ մի

լըտես հսկած ևս լինէր իսկապէս, տեսանել կարողացած լինելու չէր: Յուսակց սրտով Բօղրիգօն սպասումէր Կանօյի վերադարձին:

Սօտ մի ժամ անցած, Եկաւ Կանօն: Բօղրիգօն ձեռք դրեց ճակատի վերայ, և Կանօյի խաւար ու հոգածու երեսը պայծառացաւ նկատելի կերպով: Մի ճառագայթաւէտ հայեացք ուրախութեան ձգեց նա Բօղրիգօյի վերայ և ապա ասաց նորան խստութեամբ. «Բանտարկուած, հետեցէ՛ք ինձ: Չեղ պիտի տանեմ դէպ ի դատաստանի հարցաքննութիւն»:

Բօղրիգօն հնազանդեցաւ: Ինչպէս առաջին անգամը, երբ նա յանդիմանակաց էր եղել իւր դատաւորին, բանտի դրան առաջն Ինկուիլիցիօնի զինուորները առան նորան իւրեանց մէջտեղը և տարան հարցաքննութեան սենեակը: Նորա դատաւորները ընդունեցին նորան թշնամական սառնութեամբ և խաւար ու թափանցող հայեացքով:

«Բանտարկուած դու», խօսեց մի և նոյն մարդը, որ յառաջուց արդէն խօսող էր դառնել, «Ես կամիմ յուսալ, որ քո բանտի առանձնութիւնը և միայնակեցու թիւնը զարթեցրել է քո մէջ զղջման փրկաւէտ մտածութիւնը: Խօսի՛ր, ինչ խոստովանութիւնք ունիս առնելու»:

«Ո՛չինչ», հաստատութեամբ պատասխանեց Բօղրիգօն: «Ես անպարտ եմ»:

«Լա՛ մտածի՛ր», ասաց դատաւորը: «Աւերջին անգամը յորդորումենք քեզ քաղցրութեամբ, որ դու կոտրես քո սրտի խստութիւնը և կամակորութիւնը: Տանջանարանը պատրաստ է. եթէ այժմ ևս չկամիս խոստովանել, ապա թող արդարութիւնը գնայ իւր ճանապարհով: Ի՛նչ ես խոստովանում դու»:

«Ո՛չինչ», պատասխանեց Բօղրիգօն: «Ոչ ձեր խոստմունքը և ոչ ձեր սպառնալիքը կարող են դուրս քարշել իմ բերանից այնպիսի յանցանքների խոստովանութիւն, որ ես արել չեմ, իմ բերանս անխօս է — մի՛ յուսացէ՛ք, թէ ես բանալու էի նորան, սուտ ասելու համար»:

«Լա՛ է, լա՛ է — էգուց այլապէս կը խօսիս դու», ասաց դատաւորը թղթած դէմքով: Մարդասիրութեան չափը լցուած է: Էգուց սպասումէ քեզ տանջանք: Հեռացուցէ՛ք այդ բանտարկածը»:

Ուրեմն իսկապէս տանջանք — և էգուց արդէն: Երկիւղի և դարհուրանքի սարսափ վազեց Բօղրիգօյի ջեղերի միջով. այնու ամենայնիւ հաստատ մնաց նա և զսպեց իւր անձը այնպէս, որ հազիւ թէ մի մեղմ դող ցուցանումէր նորա մէջ եղած գղըղիւնը: «Տանջեցէ՛ք ինձ» ասաց նա: «Չարչարել և սպանել կարող էք ինձ, բայց իմ կամքիս հաստատութիւնը նուաճել, դա յաջողուելու չէ ձեզ»:

Մի ամբարիշտ արհամարհական ժպտումն եղաւ մի հատ պատասխանը Բօղրիգօյի խօսքին: Նորան յետ բերեցին բանտը: Կանօն շատ մօտից հետեւումէր նորան: «Արիութիւն», շշնջեց նորա ափանջին: «Գործա չար դատաւորութիւն ունին դէպ ի Չեղ: Բայց Աստուած անտես առնելու չէ»:

Բանտի դուռը փակուեցաւ — Բօղրիգօն դարձեալ գտանվումէր միայն — իւր մտքերի հետ, իւր երկիւղների և յոյսերի հետ: Մտածութիւնը թէ

այդպէս շուտով պիտի չարչարանքի տակ ընկնի տանջանարանի մէջ, ահարկեց նորան։ Հազիւ քսան և չորս ժամ մնու մէին նորան, մինչև կը մատնուէր նա դահիճների անգութ ձեռքը։ Որչափ և քաջ ու հաստատամիտ էր նա, նորա հոգին այնու ամենայնիւ սարսափեցաւ այս ահարկու մտածմունքից։ Եւ մի թէ կարող էր յուսալ, թէ աղատուելու էր չարչարանքից։ Պայմանագրած ժամանակը շատ կարճ էր — նորա բարեկամների ամենաշնատ և ամենաքաջ ջանագրութիւնքը դուցէ կարող չէին փրկել նորան։ Եւ այնուհետեւ։ Սառն քրտինքը գուրս էր երևում նորա ճակատի վերայ, երբ որ մտաբերումէր այն զարհուրելի չարչարանքը, որին անցած օրերում ահանատես էր եղած ինքը ներկայ լինելով տանջանարանի մէջ մի անբաղդ մարդու տանջուելու միջոցին։ Իսկ այժմ ինքը պիտի կրէր այդ տանջանքը — իւր յատուկ անդամները պիտի տեղից խախտուէին, պատառուէին, միմեանցից ձգձգուէին, ահարկու կերպով չարչարուէին։ Ամենաքաջ, ամենահաստատ սիրտն ևս կարող չէր առանց սարսափելու և զողալու մտածել այդ բանը։

Բայց ոչ ապաքէն Կանոն ասել էր անբաղդ բանտարկածին «Քաջ կացիր»։ Բողբիդոն նուաճեց իւր սրտի խռովութիւնը և պինդ գրկախտոնեց յոյսի խարխալը։ Նա չունէր երկմտելու տեղիք, թէ նորա փրկութեան համար արդարեւ գործ էր դրուելու ամենայն հնար, որ միայն գործադրելի էր. պատճառ, այդ մասին երաշխաւոր էր իւր եղբայր Գուսմանի ջերմեռանդութիւնը և սէրը։ Ուրեմն նա աշխատեց համբերութեամբ Կոտեորուիլ և հաստատուն հաւատարմութեամբ սպասումէր գալոց ժամերի անցքերին, որ պիտի վճռէին նորա վիճակը։

Օրը ծանրաքայլ անց կացաւ, գիշերը վերայ հասաւ։ Բողբիդոն յուսացել էր, թէ նա ցերեկով միւսանգամ կը տեսանէր Կանոն և կը խօսէր նորա հետ — բայց բանտապետը երևեցած չէր։ Բայց այժմ, տասն և մի ժամին կահայ թնդացին փականքը և նիւթը դրան վերայ և խիղջն ներս մտաւ մի մոայլ կերպարան բանտի մէջ, որ նոյնպէս շուտով փակուեցաւ ներսից։

«Արթնն էր դուք, Դոն Բողբիդո», հարցրեց Կանոյի ձայնը։

«Արդարեւ արթուն եմ», պատասխանեց բանտարկածը։ «Ինչ լուր էր բերում ինձ»։

«Իարի՛ լուր։ Ականջ դրեցէք։

Բողբիդոն ահանջ գրեց։ Նորա ոտքի տակին թնդումէր և որոտումէր։

«Հո՞ս գայիս են նոքա», ասաց նա։ «Երախտաւէտ յոյսից դողալով։ «Բայց լսելու չէին այդ աղմուկը»։

«Մեզ այսուհետեւ չպիտի ուշադիր լինել այդ բանին. պատճառ, ժամանակը ստիպողական է», պատասխանեց Կանոն։ Սակայն յոյս ունիմ, որ մեզ լրտեսում չեն։ Սյուս ամենայնիւ, մինչև դուռը կը կտրէին, կարող էր մի ժամ միջոց անցանել. պատճառ, փականքը ամուր էին և բանալիքը իմ մօտ։ Այս ժամս պիտի գործ դրուի։ Օգնեցէ՛ր ինձ, Դոն Բողբիդո։ Մեզ պիտոյ է փորձ փորձել, ձեր բանտի սալաշատակը դէպ ի վեր քանդուելու։ Վեր կալէք այս երկաթը — մի յօդուած հեշտ գտանուելու էր։ Հո՛ւտ արեք»։

Հարկաւոր չէր յորդորանք: Երկաթի գործիքը ներս ցցուեցան քա-
րերի յօդուածներին մէջ, և շուտով տեղից խախտուեցան ամուր հագցրած
աղիւսակները երկոքին տղամարդերի միասին աշխատութեամբ: Տակից
տեսուէր թնդիւնը և քանդողութիւնը:

«Ե՛հ, այս աղիւսակը տեղից հանուած է», ասաց Կանօն ուրախու-
թեամբ: «Շուտով ձգիր դարան դէպ ի մի կողմ»:

«Ես մի կողմ ձգուեցաւ — նոյնպէս մի երկրորդ և երրորդ, և այնու-
հետեւ շատ դժուար չէր բաճով ու բրիչով, որ Կանօն բերել էր իւր հետ,
յառաջ տանել գործը, մինչ ազատողքը տակից նոյնպէս աշխատումէին»:

«Շուտ արա, շուտ արա, Դօն Բօդրիգօ», ասաց Կանօն ուրախացած:
«Արդեօք հնչումէ արդէն ամենեւին մօտից — ես լսումմա՞ ձայներ: Շտա-
պիր — մէք արդէն դուրս կ'երթանք բացուած ի միջով»:

Երգարեւ, յանկարծ թնդաց գետնի տակից դէպ ի վեր և մի կամաց,
սեղմած ձայն ուրախութեան վեր թափ անցեց խորքից:

»Բօդրիգօ, իմ եղբայր», կանչեց մի ձայն:

«Գո՛ւաման, իմ սիրելի Գուաման, այս դու ես», պատասխանեց Բօդ-
րիգօն:

«Շուտով դէպ ի ցած, շուտով», ասաց Կանօն: «Ժամանակը թան-
կազին է: Խօսեցէ՛ք միմեանց հետ, երբ որ Դուք ապահով էիք: Այս ինչ
բան է. դաւաճանութիւն»!

Տիրեց մի մտայլ հանդարտութիւն: Գուրսից կոծեցին բանտի դուռը.
մի հրամայողական ձայն աղաղակեց: Բայց արէք — խեղճ: Չեր գործը
յայտնուած է: Խնդրումներ սուրբ Խնկուիզիցիօնի անունով, բացէ՛ք»:

Բօդրիգօն կանգնած էին իբրեւ քարացած. Կանօն առաջինն եղաւ,
որ դարձեալ ուշը վերան հաւարեց:

«Եսուհետեւ անօգուտ է կեղծաւորութիւնը», ասաց նա: — Միայն
վճռական գործը կարող է փրկել մեզ: Չիանքը պատրաստ են, Դօն Գուա-
ման»:

«Բօդրը պատրաստ է», պատասխանեց երիտասարդը:

«Ուրեմն գնացէ՛ք», ասաց Կանօն: «Յառաջ քան թէ կարող էին նոքա
կտորել դուռը, մէք արդէն չքացած էինք Մադրիդից: Դէպ ի ցած, Դօն
Բօդրիգօ»:

Բօդրիգօն թափ տուեց կաշկանդող թմրութիւնը իւր անդամներից և
ցած թռաւ ստորերկրեայ փոսի մէջ, որ նորա բարեկամքը Խնկուիզիցիօնի
ապարանքի տակ նորա փրկութեան համար փորել էին գետնի միջով: Կա-
նօն հետեւեցաւ նորա քամակից, առանց ականջ դնելու կրկին և դարձեալ
պահանջողութեանը բանալ դուռը:

«Ո՞տք չարժեցէ՛ք», ասաց Կանօն: «Արդէն աշխատումն նոքա երկա-
թի գործիքով բանալ դուռը: Բայց փա՛ռք Աստուծոյ, փականքները պինդ
ու ամուր են»:

Գուամանը գրկախառնեց իւր եղբայրը և իւր հետ միասին դուրս քար-
շեց ստորերկրեայ փոսի միջով, որ սկզբում դէպ ի ցած էր իջանում և ապա

դէպ ի վեր էր բարձրանում, մինչև հասան նոքա մի գետնափորի, որոյ կողմնակի պատը միջից քանդած էր: Այս տեղից ճանապարհը սանդուղներով վեր էր տանում հասուցանելով մի տան յատակի և այս տեղից դուրս էր հանում դորա գաւիթի մէջ, ուր վեց կամ եօթն թամբած ձիեր պատրաստի էին:

«Հեծէք ձիանքը», ասաց Վանօն: «Ամեն մի ըոպէ թանդագին է»:

Ամեն մինը խելամուտ եղաւ, որ դանդաղկոտութիւնը կարող էր կորուստ բերել: Մի ըոպէի մէջ նստած էին նոքա թամբի վերայ — բաց արեցին գաւիթի դարբասներից մինը և սուր արշաւանքով դուրս վազեցին: Քառորդ ժամից յետոյ փախստականքը գտանվումէին արձակում: այնուհետև Վանօն բացեց իւր խորին լուծեամբ կնքած բերանը և ասաց. «Այժմ խօսեցէք, եթէ կամիք — մէք արդէն ապահով եմք»:

«Վաւսման, իմ եղբայր», ձայն արձակեց Բողրիգօն — «Քեզ ուրիմն, պարտական եմ իմ փրկութիւնը: Շնորհակալութիւն քեզ, դու ազնիւ, հաւատարիմ սիրտ: Արդարեւ, դու փոխարինել ես ամենայն սէր, որ ես միշտ սրտումս ունեցած եմ դէպ ի քեզ»:

«Ինձ մի լինիր շնորհակալ, այլ մեր հաւատարիմ բարեկամուհուն, որ քո աջակողմում ընթանումէ ձեռով: Կարլօտան է փրկել քեզ և ինձ նոյնպէս»:

«Կարլօտան, այն ցիգանազգի աղջիկը», հարցրեց Բողրիգօն հիացած:

«Այո, Կարլօտան», պատասխանեց Գուսմանը: «Նա էր զգուշացուցիւ անձը, որ հսկումէր մեր վերայ, երբ Գօն Սիլուան մտածումէր մեր կորուստը: Նորա հաւատարմութիւնը ունայնացրեց մեր թշնամու բոլոր վրէժխնդրական դիտաւորութիւնքը և որպէս քո, նոյնպէս և իմ աղատութիւնը նորա գործն է: Առանց նորա օրնականութեան անհնարին էր որ և իցէ աղատութիւն»:

«Բայց մեկնիր դու ինձ, եղբայր, ինչպէս կարելի էր այդ», խօսեց Բողրիգօն: Մի ցիգանազգի աղջիկ — և աւելի կարող քան թէ թագաւորը!

Լուելի կարող քան թէ նա, ասաց Գուսմանը: «Կանօն կաշառուեցաւ նորանից — խոստմամբ և սպառնալիքով: Սկզբումը պատկանելով նա Յիգանների փոքրիկ հասարակութեանը, ինչ ինչ յաջող հանգամանքով յաջողուեցաւ նորան մտանել Խնկուիղեցիօնի պաշտօնի մէջ: Կարլօտան ահա տուեց նորան, թէ նորա անցած օրերի կեանքը յայտնելու է սուրբ դատաստանին, եթէ նա չկամէր օգնական գտանուիլ մեզ, և Կանօն յօժարուեցաւ: Կանօն լաւ գիտէր, որ եթէ Կարլօտան իրաւ մատնէր նորան, այնուհետև կորած էր ինքը, որովհետև ծածկել էր Խնկուիղեցիօնից, թէ պատկանումէր Յիգանների ազգին: Մի առատ վարձի խոստմունք լցուցին մնացածը, և նա դարձաւ մեր գաշնակիցը: Բայց այս հերիք էր քեզ փրկելու համար — Գուս պիտի աղատուէիր Խնկուիղեցիօնի խաւար բանտից, և սորա համար ճանապարհ գտաւ Կարլօտան: Մէք գնեցինք մի տուն Խնկուիղեցիօնի ապարանքի մօտակայքում: Քո բանտի դիւրը ճշդապէս գիտէինք մէք Կանօնի տուած տեղեկութիւններից: Մեր տան գետնափորի պատը

ծակեցինք և փորեցինք մի ընթացք մինչև քո բանտի տեղը: Կարօտան, նորա եղբայր Պեղրիլյուն, Յիգանների մեծաւորը Կարինօն և ես — ինչպէս զու մեզ տեսանումես այս տեղ, աշխատեցինք օր ու գիշեր: Վերջապէս հասանք քո բանտին — ոչ մի ժամ աւելի վաղ: Փախուստը յաջողուել է. փառք Աստուծոյ և փառք մեր բարեկամներին»:

«Իայց ի՞նչ պիտի առնել այժմ», հարցրեց Բողրիգօն: «Սպանխայում համարձակ չէ մնալ»:

«Մեր կ'երթանք Ֆրանսիա», պատասխանեց Գուսմանը: «Մեր գոհարեղէնքը ապահով են կացուցած, և մեր կալուածքը գնել է թագաւորը և հատուցել է առատաձեռն վճար: Ձեանք ամենայն տեղ պատրաստ են մինչև Ֆրանսիական սահմանքը. մեր փախուստը ապահով է»:

Օ՛հր ջանք լինելու էր, եթէ կամենայինք նկարագրել Բողրիգօյի ուրախութիւնը և բաղդաւորութիւնը: Նա գրկախառնեց եղբայրը և առ ի սրտէ խօսքերով շնորհակալ եղաւ իւր բարեկամներին, որ այդպիսի հաւատարմութեամբ օգնական էին եղած նորան: Կարօտայի աջը սեղմեց նա սիրով:

«Շնորհակալ մի՛ լինիք մեզ, Գօն Բողրիգօ», ասաց աղջիկը: Մեր աշխատել ենք միայն փոխարինել այն լաւութիւնը, որ Ձեր ագնիւ եղբայրը և Գուք արել էք մեզ, երբ որ զուք անցած օրերում ազատեցիք մեզ Գօն Սիրուայի ձեռքից: Շնորհակալ եղէք Աստուծուն միայն, որ պարգևել է Ձեզ ագնիւ և բարի սիրտեր, և այդ սիրտերը լցուցել է փոխադարձ հաւատարմութեամբ: Առանց Գօն Գուսմանին և մեր ոչինչ կարողացած լինելու չէինք առնել: Միաբան հոգով պարտ էր մեզ աշխատել: Եթէ յաջողելու էր դժուարին գործը, և, փառք Աստուծոյ, նա օրհնել է մեր գործը:

Բողրիգօն անբարբառ սիրով սեղմեց եղբոր ձեռը: Սա կարօտ չէր ոչինչ խօսքերի. պատճառ, եղբայրները հասկանումէին միմեանց:

Երջաւակի յառաջ տարան ուղևորութիւնը գիշերով — հեծան նոր ձիաների վերայ — երբ որ բացուել էր օրը, արդէն շատ մղձո հեռաւորութեամբ մնումէր Մաղրիղը փախստականների քամակում: Եւ միւս օրի միջոցին հանգիստ չառան նոքա — անդադար յառաջ էր դիմում փախուստը, և գիշերով միայն իջևանումէին մի քանի ժամ, վաստակած մարմինն հանգիստ տալու համար: Հալածանքի հետք չերեւցաւ: Վերջապէս յաջողութեամբ հասան նոքա Պիրենէյեան սարերին և Ֆրանսիական հողը ընդունեց փրկուածքը, որ այնուհետև ոչինչ երկիւղ չունէին Ինկուիզիցիօնի ահաւոր և խաւար իշխանութեան երեսից: Երախտագիտութիւն և սէր աւելի զօրաւոր էին դատնուած, քան թէ զարհուրելի, սուրբ դատաստանի ահնկեց կարողութիւնը:

Բողրիգօն և Գուսմանը գնեցին իւրեանց մի գեղեցիկ կալուած հարաւային Ֆրանսիայի մէջ: Կարօտան և նորա բարեկամքը, Յիգանները, որպէս և Կանօն, այլ ևս չբաժանուեցան նոցանից. պատճառ, բաղդաւոր եղբայրների երախտագիտութիւնը արժանաւոր կերպով ապահովեց նոցա ապագայքը: Ֆրանսիական թագաւորութեան ծոցումը, Ինկուիզիցիօն չունէր

աւելի ոչինչ երկիւղալից բան երկու եղբայրների համար: Թեպէտ լսեցին նոքա, թէ նոցա պատկերը փայտակուտի վերայ պրելէին, որովհետեւ անձինքը յաջողութեամբ ազատուած էին բոցամահից — բայց այդ անգոր առեւունքեան գործը կարող էր միայն գտանել նոցա արհամարհական ժպտումը: Գօն Սիրուայի կողմից անհանգիստ չարուեցան նոքա աւելի: Իւրեանց յաջողութեամբ վախուստից մի քանի շաբաթ յետոյ լսեցին նոքա, թէ նորան հրացանազարկ սպանուած գտել էին անտառի մեջ: Սպանողը անյայտ էր — այնու ամենայնիւ կարծու մէին թէ դա եղած էր Խոռոպապետ Զուան Լօղադան, որ զէնի մի սաստիկ վիճողութեան Գօն Սիրուայի հետ, որ կամեցած չէր վճարել նորան իւր դաւաճանութեան փարձը, հեռացել էր ամրոցից և թաք էր կացել անտառի մէջ: Սակայն աւելի հաւաստի բան, ոչինչ չստեղծաւ նորա մասին:

Բայց Գուսման և Բօգրիգօ եղբայրները ապրեցին երկար ու բաղդաւոր կեանքով, մեծարուած և սիրուած իւրեանց բարեկամներից, և ոչ իսկ մոռացուած իւրեանց թագաւորից, որ այդ ծածուկ, Խնկուիզլիցիօնի սուրբ ատենանը չորգուելու համար, տակաւին ուղարկուեալ նոցա ինչ ինչ նշանք իւր տեղական բարեկամութեան և շնորհի: Եղբայրների սէրը և փոխադարձ հաւատարիմ անձնասիրութիւնը տուեց մինչև նոցա վերջին օրերը, և աւելի վեր ու բարձր էր նոցա աչքում այս փորձած և խորին սէրը, քան թէ նոցա առաւել պատուական գանձերը:

Ս. Նաշուրեանց.

ԲԱՆԱՍՏԵՂԺՈՒԹԻՒՆՔ.

Պ Ա Յ Է Տ.

1.

Պղնձե՛տ, հեռո՛ւ կաց ծափից ամբոխի,
Երբ քեզ տիրումէ ոգևորութիւն.—
Կա ծանր ցնորք է մի հիւանդ սրտի,
Մի խախտւա խելքի թելադրութիւն:

2.

Դու պաշտօնեայ ես վերին սրբութեան,
Որ նուիրել է Աստուած աշխարհին.—
Դու պիտի հերքես հասարակութեան
Կանխամուտ կարծիք, դու սաստեա չարին:

3.

Մի՛ մեծարիր դու կուռքը հարստի.
Ոտնակոխ արա, փշրիր և անց կաց.—
Տաճար Աստուծոյ—հողին Պղնձտի,
Թէ մամոն իշխեց—դժոխք է պղծած:

4.

Եւ այն ժամանակ, երբ քեզ հանէին
Կաղախան կամ սին նշաւակելի,
Եւ անփառք ճակատդ մրով ծեփէին,—
Արժանի՛ ես դու, թշուառ, արժանի:

5.

Ըհ՛ հա՛ ձիթենին կանաչ ճիւղերով—
Ընորհակալ սրտի զրհարերութիւն—
Պղնձե՛տ, զարդարիր ճակատդ նորանով,
Թէ սիրել ես ազգդ և արդարութիւն:

6.

Ահա երջանիկ առաջին Հայեր
Քեզ շերիմներից ողջոյն են տալի.
Ահա գալոցքի հեռաւոր թոռներ
Երգումեն սաղմոս գործիդ պատուելի.

7.

(Ծեալ Աստուծոյ, եղիր դու թարգման
Այն մեծակշիռ գաղափարների,
Որ կարող էին անունդ անսահման
Դարերին բաշխել, փառք կնքել բարի.

8.

Ո՞վ են մեր օծեալք, — Բայց լեղու լուրի,
Ո՞ւմ հետ է քո խօսք, ունայն քո խրատ, —
Միայն բամբասանք, միայն ախտակիր
Յիշոցք որպէս ծով կը թափվին վերադ.

9.

Վստած են նորա բորբոսած բանտում
Տաղաչախութեան: Յուսահատութիւն
Ուտում է նորանց: Լոյս չէ թափանցում
Այդ մեռած կամքի գերեզմանատուն:

10.

Լուծուել է, լուծուել նոցա խելքն ի սպառ.
Ո՞ւր բժիշկ հմուտ, որ առնէ մի ճար. —
— Խթան զարթուցիւ և ճշմարտութիւն,
Սուր որպէս նշտար, կծու որպէս թոյն:

Ս. Հակոբ Պէտի:

25 Մայիսի. 1864 թ.

Մակուա.

ՍՐՏԻ ՓԵՓԵՔ՝

Թող մի օր հոգիս մարմնիցս անջատուի,
 Թող ցուրտ հողի տակ փոշիս ամփոփուի. —
 Եւ գերեզմանի խոր ու մութ բանտում
 Ինձ կը մնայ քո սէր անմոռանալի:

Շատ օրեր, տարիք եկան, գնացին
 Հեռաւոր վայրում պանդխտականիս,
 Իմ սիրտ և հոգի միշտ կարօտ մնացին
 Հնաշխարհիկ սիրոյ իմ սիրականիս:

Ոչինչ մեծութիւն բարձրանիստ գահի,
 Ոչինչ փառք, պատիւ հողանիւթ երկրի
 Կարող են մեղմել ցաւերս հազար.
 Դեղ, ճար ինձ չկայ քեզանից հեռի:

Երբ միտք եմ բերում, թէ մի շունչ օտար
 Գուցէ շօշափէ այդ քո դէմք պայծառ,
 Գալիս է վերաս ահ, սասանութիւն,
 Բռնումեն հոգիս ցաւեր չարաչար:

Կը լինե՞ր արդեօք, որ ինձ միտ բերես,
 Դիւթական հնարքով ինձ այց ելանես.
 Քո խօսքեր քաղցրիկ կեանքս կը նորեն
 Զուարթացուցիչ գարնան ցօղի պէս:

Իայց ո՛չ. անօգուտ իմ յոյս և բաղձանք,
 Այս երկրիս վերայ ինձ լոկ տառապանք.
 Չտեսայ մի վարդ, բայց փշեր հազար,
 Արտասուք միայն, քո սիրոյ զրկանք:

Ընհամբեր սրտով ահադ ատենին
 Մեռմեմ լսել դատակնիք վերջին,
 Ինչ որ այս կեանքում չէր ինձ վեճակուած,
 Այն կեանքում քո սէր, քո սէր երկնային:

Երեմիա Սահակեան:

20 Յուլիսի 1864 թ.

Մոսկուա:

ԸՆՏՔՆԵԿԱՆ ԴԵՍՏԻՆԵԿՈՒԹԵԱՆ

ԿՅԻՌՈՐ ԵՒ ԽՆԳԻՐՐԸ:

Դաստիարակութիւնը մարդկային ազգի ամենամեծ հոգալի գործն է: Մարդկութեան զարգացումը և յատնջագիմութիւնը ամենավերին գործն է երկրի վերայ: Վնութիւն և ընկերութիւն, տէրութիւն և եկեղեցի, գերդաստան և դպրոց, սիրտ, բանակաւնութիւն և խիղճ, բոլոր տիեզերքը և բովանդակ հանգամանքը մարդկային կեանքի կոչուած են ձեռնառու լինելու մարդուն, որ նա հասանէ իւր մարդկեղէն գոյութեան նպատակին:

Այսպիսի աչքով նայելով, դաստիարակութիւնը աւելի բան է, քան թէ մի լոկ մարդկային հոգաբարձութիւն: Այս երևում է իբրև ամենայն կեանքի խորհուրդ, իբրև կամք և գործ աստուածութեան, որ բոլոր ներկայ արարչադորձութիւնը նպաստամատոյց է ընտրում, նորա ծաղկի և պտղի պսակը, աստուածեղէն շնչով զարդարուած մարդկութիւնը, իւր յատուկ զաւակը և նմանութեան պատկերը վերաստեղծելու և նորոգելու:

Դաստիարակութիւնը այս մոռցով, է աստուածային խորհուրդ, արարչի ամենավերին պատուէրը արարչադորձութեան, և որովհաւ այդ պատուէրը տուած է նոյնպէս մարդուս, այդ պատ. ճառով ևս է նորա անընդհատ, ամենասուրբ հոգաբարձութիւնը:

Այս դաստիարակութիւնը չէ սահմանափակուած մարդուս մանկութեան տարիներով. նա բովանդակում է նորա բոլոր կենդանութիւնը. և ոչ իսկ վերջանում է մի մարդով կամ գերդաստանով. ո՛չ. նա ամբողջում է մարդկութիւնը իբրև մի ամբողջու-

Թիւն և նշանակումէ մի նոր արարչադործութեան օրի, մի աւելի վերին արեգակնային և մարդկային օրի լուսաբաց. այսինքն իմացականութեան զարդացումը, աստուածային շնչի, կամ թէ, միւս խօսքով, մարդու զարգացումը իբրև Աստուծոյ զաւակ:

Բայց աստուածային զաւակը կարող չէ գոյութիւն ստանալ առանց մարդու գործակցութեան: Միայն մարդս, աստուածային պարզեւնեւում զարդարուած, զաւանումէ իւր խորհրդին հասանելու ճանապարհը. միայն մարդս կարող է առաջնորդել մարդուն և օգնական լինել նորան հասանելու իւր մարդավայելուչ կեանքին: Եւ այս աւելի նեղ մտքով, մարդս կարող է միայն մարդով դատախարակուիլ: Ինչ ամենաղնիւ մասն, ինչ ամենաղնիւ էութիւն, ինչ իսկապէս մարդկային գոյութիւն կայ նորա մէջ, այդ բոլորը զարգացնելով և կերպարանադործելով իւր մէջ, կարող էր նա հասանել միայն իւր յատուկ, նոյն պարզեւնեւում զարդարուած և համեմատաբար արդէն դատախարակուած և կրթած սեւին:

Մարդուս կրթութիւնը, արարչադործութեան ամենավերին և տեղական գործը հնարաւոր կացուցանելու համար, պիտոյ է ամենաղնիւ էակը, որ երկիրը կրումէ իւր վերայ, զարգացած և կատարեալ մարդը և նորա մէջ ամենապատուական մասը, աստուածեղէնը, սասնաբ այս կոչումը:

Պերագոյն և ամենաբաւ բանը ունի մարդս իւր բանականութեան մէջ, իւր զարգացած և կատարեւելագործած բանականութեան մէջ, և իւր փորձառութեան մէջ, որ և դարձեալ բանականութիւն է, այսինքն կեանքի, բնութեան և աշխարհի անցքերի մէջ եղած արտաքին յայտնութիւններով վիայուած բանականութիւնը:

Բանական և փորձառու մարդը միայն կարող է դատախարակել մարդը: Արդարեւ, կարող է մարդը ինքնին դատախարակել իւր անձը, և նա այս վստահական կարողութեամբ զերպզանց է բոլոր միւս արարածներէից, և դորանով հանդիսացնումէ իւր անձը իբրև մի էակ, որ ճանաչումէ և կրումէ իւր մէջ մի աւելի վերին բան, քան թէ ինքն էր, իբրև մի էակ, որ կարող էր իւրեանից զէպ ի վեր ձգուիլ, և օր ըստ օրէ աւելի մօտենալ և աւելի նըմանիլ այն աստուածեղէն գաղափարին: Բայց և ինքնադատախարակութիւնը գտանւումէ բանականութեան և փորձառութեան ձեռքում: Երբեք, ինքն իւր կամքին թողած և առանց հաղոր-

դակցութեան ուրիշ մարդերի հետ, կարող չէր հասանել ոչինչ մարդավայելուչ կեանքի: Աստուանալու էր մի շատ չքաւոր մարդկային զարգացումն, և եթէ գործը շատ յաջող դնայ, կը դառնար մի մարդկային շնչաւոր, այսինքն մի բարձի թողի արած, յետ մնացած էակ: Աթէ մարդկեղէն ստեղծուածը պիտի մարդ դառնայ, այդ կարօտ է մարդկային առաջնորդութեան: Բայց, երբ որ իւր հաւասար մարդերից, որ արդէն դաստիարակուած էին, բերած դրած է մարդկային ճանապարհների վերայ և մի որոշեալ զարգացման չափով դարձել է բանական, կամ թէ, որ մի և նոյն է, առաջնորդուած է բնապատշաճ կերպով և այդպէս, համեմատաբար, դարձել է բանական և փորձառու մարդ, այնուհետեւ կարող է նա ինքն իւր անձը որոշել, վարել և առաջնորդել, այսինքն լինել ինքը իւր յատուկ դաստիարակիչը: Աւ այսպէս, այս առանձին դիպուածի մէջ, բանականութիւնը և փորձառութիւնը, այսինքն, յառաջադիմուած կրթութիւնը և աղնուադործութիւնը է մարդերի դաստիարակիչը:

Մեր պահպանութեան և զարգացման գործակից են շատ և բազմօրինակ ներգործող պատճառներ: Բնութեան իրքը և կացութիւնը, մարդկային կեանքի պայմանները և որպիսութիւնը, ազդումն անընդհատ մեր գոյութեան վերայ, բայց մեր դաստիարակութիւնը, աւելի ճիշդ մաքով, մեր մարդկային կրթութիւնը ըստանումներ միայն սեռի համեմատաբար դաստիարակութեաներից. ճշմարիտ մարդիկ կարող էինք դառնալ մեր, մեր կեանքի բոլոր միւս պայմանների մէջ, միայն նոցա օգնականութեամբ, որ մարդկային կատարելութեամբ մեզանից յառաջընթաց են:

Այս է այն յարակցութիւնը, որոյ մէջ դրած է մանուկը դէպ ի իւր չափահաս շրջակայքը: Վա հիմնաւորուած է մարդու բնութեան վերայ և վկայուած է բանականութեանից և փորձառութեանից: Այս յարակցութիւնը անհրաժարելի և անքակտելի է, ուրեմն և, ինչպէս ասեն մի բնական կապ մարդերի մէջ, ունի յատկութիւնը և շարկսպող զօրութիւնը իրաւունքի և պարտականութեան երկու կողմից:

Մանուկը ունի իրաւունք և պարտական է ստանալ իւր դաստիարակութիւնը, և նորա առաւել մօտակայ անձինքը պարտական են և իրաւունք ունին հոգաբարձու լինել, որ նա դաստիարակ չուի, որչափ ատ կարելի էր, այսինքն, որ նա մարմնապէս, հոգե-

պէս և բարոյապէս չափ և հասակ առնու և միաւորուի չափահաս ընկերութեան հետ կրթութեամբ, բարոյականութեամբ և պատուականութեամբ:

Այն շրջակայ մարդիկը, որոց վերայ առաւելապէս դրած է պատասխանատուութիւնը երեխայի դաստիարակութեան մասին, են գերդաստանը, և սորա մէջ երեխայի ծնողքն են մանաւանդ, որ պարտական են յանձն առնուլ հոգաբարձութիւնը:

Գերդաստանի մէջ գոյանումէ մննուկը: Այս տեղ նա ստանումէ իւր առաջին — և սորա «մշտնջենաւորքն» են — տպաւորութիւնքը և շատ կամ փոքր իւր կեանքի տեղական ուղղութիւնը: Այս տեղ են ամփոփուած նորա առաջին — և այս կամի տեսել, ըստ մեծի մասին նորա բոլոր կեանքի ծիւղերը և ընձիւղները և բոլոր պայմանքը: Այս տեղ է գտանում նա իւր առաջին ուրախութիւնքը և կեանքի վայելքը, և այս տեղ առաջին անգամը փորձով տեղեկանումէ նա, թէ նորա արեւային օրերը չունին հաստատութիւն և թէ նորա կեանքը ստորադրած է բաղմադիմի փոփոխութեան: Այս տեղ, նորա կեանքի շատ ընդունական և ուսումնաստատ տարիներում, դրոշմվումէ նորա վերայ իւր տեսակի, իւր կեանքի խորհրդի և կենսական պաշտօնի կնիքը, սովորաբար այնպէս խոր, որ ոչ մի գալոց զարգացումն և կրթութիւն այլևս կարող չէ բնաջինջ առնել: Այս տեղ այնպէս խոր իջանումէ նորա կեանքի արմատը ընտանեկան յատակի մէջ, ածնցող գործարանքը, զօրութիւնքը և կարողութիւնքը կերպաւորվումեն ամենեւին այնպէս, որպէս գերդաստանի օշն էր, որպէս զի նոքա, թէ լաւի և թէ վատի մէջ ստանումեն մի հայրենական բնաւորութիւն, որ հազիւ թէ երբ և իցէ կորուսանումեն:

Ինչպէս գերդաստանի հողը և կլիման է, նոյնպէս ևս կերպաւորվումեն երեխայի կարիքը, հակամիտութիւնքը, սովորութիւնքը և բարք ու վարքը. ինչպէս ընտանեկան կեանքն է, նոյնպէս ևս ծլումեն և աճումեն այդ տեղ առաքինութիւնք կամ արատք, տղնիւ կամ վատթար բաներ, տգեղ և գեղեցիկ յատկութիւնք: Ինչ որ այս տեղ լսումէ ականջը, տեսանումէ աչքը, զգումէ հոգին, նոյնպէս ևս կերպարանվումէ երեխայի սիրտը, կենդանանումէ և շարժվումէ նորա հոգին և ջերմանումէ նորա սիրտը: Գերդաստանի մէջ գոյանումէ կենտրոնական կէտը նորա հոգեղէն կեանքի, արմատական ձևը նորա հոգեղէն գոյութեան, և սոյն այս արմու-

տական ձևի չորս կողմով տեղաւորվումէ ասպա բոլոր միւս կերպարանագործութիւնը և սալիւ է հնարաւորութիւն և բնաւորութիւն բոլոր միւս կրթութեանը: Այժմէ մանուկ մարդուն փայլումէ այս տեղ մի քաղցր ջերմացուցիչ արև, թափվումէ նորա շրջակայքում մաքուր լոյս, թափանցումէ նորա մէջ պատշաճաւոր ընտանեկան օդ, որ օգտաւէտ է նորա վերաճելուն զուարթութեամբ, այնուհետև մանուկը տեսել էր գերդաստանի մէջ ոչ թէ միայն աշխարհի լոյսը, այլև բացուելու էր նորա առաջև կեանքի լոյսը և նորա սէրը, որոյ ճառագայթները նորա ճանապարհորդութեան վերայ երբէք այլևս հրաժարուելու չէին նորանից:

Գերդաստանը է մանուկի աշխարհը: Այս տեղից կերպաւորվումէ նորա հայեացքը և ըմբռնողութիւնքը աւելի հեռաւոր կեանքի մասին, նորա բաղձանքը և ակնկալութիւնքը կեանքից, նորա յոյսը և երկիւղը կենսական ճանապարհի մասին: Իւր կեանքի բոլոր իջևաններում, բոլոր նշանաւոր տարեգրուիներում, ամեն մի ծանր և անսովոր կացութեան մէջ մարդս յետ կը դարձուցանէ իւր հայեացքը դէպ ի իւր արմատական աշխարհը, և կ'աշխատի նորա լուսով փարստել իւր երկմտութիւնքը, զուարթացնել, քաջալերել և հանգստացնել իւր անձը: Այն տեղից փայլող լոյսը կը լուսաւորէ նորա մութ շաւիղները, որ նորա ոտքը չգայթակղէ, և սէրը այն տեղից, առաջին մանկական սէրը կը ջերմացնէ նորա սիրտը, երբ որ ցուրտ կենսական հողմեր շոշափելու էին նորան: Վտրա աշխարհաշրջիկ ճանապարհորդութեան մէջ առաջին աշխարհը երեխայի, գերդաստանը կը մնայ նորա սրտի սրբազան հայրենիքը, նուիրական խաղաւէտ կողին փոթորկալից աշխարհածովի մէջ:

Այսպէս ահա մարդու առաջին և բնապատշաճ կեանքի և կրթութեան աղբիւրքը դրած են գերդաստանի մէջ: Բոլոր ձևաւ կերպութիւնքը, յայտնութիւնքը և ձգտողութիւնքը երեխայական կեանքի յառաջանումէն այս տեղից և ստանումէն իւրեանց բնաւորութիւնը ընտանեկան կեանքի որպիսութեանց և կրթութեանից: Մի բովանդակ մարդկային կենդանութեան թելերի և գլուղրութիւնների առաւել մեծ մասը ունի իւր ծայրերը և վերջերը ծնողական տան մէջ. մի մարդու կեանքի և ձգտողութեան հետքերի առաւել մեծ մասը յետ է տանում դէպ ի նորա օրօրոցը: «Արեւմտան է սղամարդի հայրը», ասումէ բանաստեղծը: Գալոց հասակները և կերպարանագործութիւնքը ոչ թէ միայն հաստատու-

ուած են մանկութեան վերայ. այլև, նոքա բողբոջումեն մանկական կեանքի միջեց. նոքա կերպարանվումեն և տեսակաւորվումեն նորա տեղակիւն ազդեցութեան տակ: Առաջին մանկական կրթութիւնը է արմատական ձեւը աղամարդի կերպարանագործութեան, նորա գոյացութեան և կեանքի մայրենի ծննդարանը:

Ինչպէս և քննէինք մանկական կեանքը զերգաստանի մէջ, այնու ամենայնիւ միշտ և հանապազ է և մնումէ նա բոլոր կեանքի արմատն ու ծիլը: Բոլոր յառաջադիմութիւնքը և ստացուածքը, որ մարդս իւր կենդանութեան միջոցում գործումէ, են նորա առաջին կրթութեան զարգացմունքը, նորա առաջին կենսական շրջանի հետ զհետէ ընդարձակութիւնքը: Օղանման և աստիճանաբար զուգաւորվումեն այդ յառաջադիմութիւնքը և ստացուածքը նորա առաջին գոյութեան հետ. նորա ծանօթութիւնքը իւր առաջին զիտութեան հետ, նորա հմտութիւնքը իւր առաջին աջողակութեան հետ, նորա գործերը և արդիւնաւորութիւնքը իւր առաջին առնելու և կամելու հետ, աշխարհը իւր արմատական աշխարհի հետ ծնողական տնում, ընկերութիւնը իւր առաջին հայրենիքի մարդերի և կեանքի հետ, և այս ու միւս բոլոր կենսական ձեւաւորութիւնների իսկութիւնը դրած է օղերի ներսում, մանկական կեանքի մէջ, երեսայի առաջին հոգեղէն զարգացման մէջ:

Այս տեսակ է այն յարակցութիւնը, որ ունի երեխան իւր ծնողների հետ: Այս է այն մեծակշիւ խորհուրդը, որ գերդաստանը ունի մանուկ երեխայի կեանքի և զարգացման մասին: Այսպէս խոր և այսպէս բաղմնատարած է ազդեցութիւնը, որ ընտանեկան կեանքը ունի ներգործելու մարդու մանկութեան վերայ:

Այժմ ինչիւր է, թէ ինչպէս պիտի լցուցանէ զերգաստանը այս իւր կոչումը:

Երեխան մտանումէ զերգաստանի մէջ հանդերձ իրաւունքով մարդկային կեանք և մարդկային զարգացումն ստանալու: Այս բնական իրաւունքը երեխայի է զերգաստանի, ծնողների վերայ մի նոյնպիսի բնական պարտականութիւն: Երեխան տկար է, կարօտ է հոգաբարձութեան և օգնականութեան, որ աճէ և չափ ու հասակ առնու. նա կարօտ է հոգաբարձութեան և օգնականութեան, որ աճէ և զօրանայ խնայականութեամբ: Կորան ցուցանել այս բնապատշաճ սպասաւորութիւնը և բարերարութիւնքը, է մի պարտականութեան պատուէր զերգաստանին, և նոյն միջոցին — դո-

րա համար հոգացել է նոյն խակ բնութիւնը — է մի սիրոյ կարիք:

Գերդաստանի մէջ, ինչպէս ամեն մի բարեկարգ կեցութեան մէջ, տիրում է օրէնք. իւր ամենամաքուր, առաւել զօրաւոր և գեղեցիկ կերպարանագործութիւնը պարտական է նա այդ օրէնքի խաղաղաւէտ ներգործութիւններին. բայց սիրոյ զօրութեամբ օրէնքը գերդաստանի մէջ կորուսանում է իւր ստիպողական բնաւորութիւնը: Այս վարմանակի և զօրաւոր սիրոյ ախտովը, օրէնքը դառնում է ազատութիւն, պարտականութիւնը յօժարութիւն, պատուէրը — կարիք: Սիրոյ մէջ չքանում է զրկանքը: Աստիճանն ոչինչ զրկանք, ոչինչ կորուստ, նա գիտէ միայն գտանել և ստանալ: Անձնագրութիւնը սիրոյ մէջ դառնում է անձնագոհութիւն, անձնութեան իւր անձին գիւտ մի ուրիշի մէջ: Ինչ որ դժուարին է պարտականութեանը, հեշտանում է սիրոյ համար: Ինչ որ նա զգում է իբրև իւր վերայ դրած պարտք, աշխատութիւն և վատտակ, սորա համար է կարօտութիւն, կեանք, քաղցրութիւն: Մի բան միայն դժուարանում է սիրոյ համար, այսինքն, չներգործելը, չաշխատելը ըստ իւր սրտի ստիպողութեան. մի խօսքով, սիրոյ համար չարիքը այն զրկանք է:

Այս ամենազօրաւոր և նոյնպէս ամենահեղ ախտին յանձնած է վերակացութիւնը այդ պարտականութեան լցուցման վերայ: Այս ամենազօրաւոր և նոյնպէս առաւել անշահախնդիր ձգտողութիւնը իբրև գործակից տուած է ծնողների պարտաւճարութեանը, որպէս զի պարտականութիւնը ստանայ ջերմութիւն և քաղցրութիւն, սէրը դառնայ ամուր և հաստատուն, որպէս զի այն քրնքուշ և կարօտ էակը հասանի իւր իրաւունքին թէ սրտի արեւային փայլողութեան տակ և թէ կամքի բարեխիղճ ծանրութեան տակ. որպէս զի մանուկը ապրի և չսոխ ու հասակ առնու զուարթ և ուրախ հոգով:

Այսպէս մարդկային կեանքը և ամենութիւնը դառնում է աստուածային երաշխաւորութեան տակ: Խիղճը և սէրը ստիպում են հոգաբարձու և օգնական լինել երեխային. խիղճը և սէրը պահանջում են նորա ամօղութեամբ պահպանութիւնը, հրամայում են առաջնորդում են նորա դաստիարակութիւնը: Այս գերազանց և մշտնջենաւոր զօրութիւնների ազդեցութեան տակ, Հայրը և Մայրը, որպէս թէ մի հրաշքով, դառնում են այն անվատասկելի, քաջ հոգաբարձու դաստիարակիչ բը, խակ տունը մի սերմնարան

մարդկային քաղցր հաճութեան, մարդկային բարեարտութեան, և պատուականութեան, մի այլի ուրախութեան, բարեացակամութեան, մի օթեան, ուր արդարութիւն և անխաճութիւն կառավարումն սիրտերը և լցուցանումն կեանքը:

Խիղճը և Աէրը կազմումն ընտանեկան կեանքի հիմն ու խաւիսիւր: Արքա են արմատը ուստի դէպ ի վեր է աճում այդ կեանքը: Արքա են աստուածելէն ձգտողութիւնը դէպ ի մարդավայելուչ և աստուածահաճոյ զարգացումն և գործունէութիւն: Այս զօրաւոր և ապահով առաջնորդների ձեռքի տակ գերդաստանը լինումէ ամենօրտաբեր և ամենազգու դաստիարակութեան դպրոց պետահասակ մանկութեան համար և մի անշուտուցիւղ, յառաջ տանող կրթարան իւր անդամների ամեն մինի համար:

Բայց գերդաստանի առաւել զօրաւոր դաստիարակող և կրթիթող շարժառիթը, որ մանաւանդ մանուկ հոգիների վերայ սաստիկ և ազաւորապէս ներգործումէ, դա աստիտում է նոյն իսկ կեցութեան մէջ: Մի բարեկարգ և առաքինի ընտանեկան կեանք է ամենամեծ երաշխաւորութիւնը երեխայի բարւոք դաստիարակութեան համար, որ առ հասարակ կարելի է տալ և ստանալ: Մի բնաիր ընտանեկան կեանք կարող է լցուցանել աւանձին կրթութեան տան ու դպրոցի մէջ շատ պակասութիւնները, նա կարող է ընդդիմանալ այս և այն վտանգին կեանքի մէջ, որ այլապէս սաստիկ վնասելու էր պատանի մարդուն, մինչ, անդադարձաբար, ոչ դպրոցը և ոչ կեանքը կաշող էր երբ և իցէ ամենեւին բնաջնջ առնել մի անկարգ ընտանեկան կեանքի և մի անփոյթ արած անային դաստիարակութեան չար հետեւանքները:

Ինչ բան է դերդաստանը իւր բնապատշաճ կարգի և կերպարանադրութեան մէջ:

Ինչպէս անհատ մարդը, նոյնպէս ևս գերդաստանը բաղկանումէ մարմնից և հոգուց, կամ աւելի յատկապէս, մարմնից, սրտից և իմացականութենից: Մարմնը են գերդաստանի անդամքը. այր և կին, կամ թէ հայր, մայր, երեխայը և անային ընկերք: Բոյրերեան, շատ կամ փոքր թուով, բաղկացնումն ի միասին մի ամբողջութիւն, մի կազմուած, որոյ գլուխը է հայրը, որոյ հետ միւս անդամները զանազան աստիճանով և յարակցութեամբ լծակից են միւս անդամքը: Զօրից յետոյ նախապատիւ է մայրը: Արեւելի հաւասար ստորադրութեամբ հետեւումն երեխայքը, որ

իւրեանց դաստիարակութեան մասին, իբրեւ հասակաւորք և կրօնականք կամ դասակից են միմեանց, կամ թէ ստորադիրք: Միւս տնային ընկերքը աւելի մօտ կամ հեռաւոր կերպով կապակից են այս էական անդամներին դերդաստանական մարմնի, միտ գնելով նոցա կացութեան կամ լըուցած պաշտօնին:

Այս բոլոր մասները միաւորումէ իբրեւ մի հոգի ըստնելուն իբրեւ, ուր բնական ստորադրութիւնքը գերդաստանի առաւել մերձաւոր անդամների մէջ հաւասարվում են սիրով և բարեացակամութեամբ: Արտի ազդեցութեան տակ զարգանում է բարեացակամութիւնը և վստահութիւնը, հաւատը և հնազանդութիւնը, անսացողութիւնը և շնորհակալութիւնը, անձնութեանցութիւնը և զրկանքի յանձնառութիւնը, համբերութիւնը և յօժարակամ ստորադրութիւնը. մի խօսքով, կեանքը միւսերի և Աստուծոյ մէջ: Մի գրացողութիւն թէ ինքեանք մին էին, պատկանաւոր էին միմեանց, հազորդակից մինը միւսին և կախ միմեանցից ամենայն կացութեան և դիպումների մէջ, լըուցանում են տունը և գտնում են գերդաստանի բոլոր անդամների սրտի վիայութիւն: Ամենեքեան զգում են մի և նոյն զարկը սրտի, մի և նոյն ջերմութիւնը, մի և նոյն կենսական արամադրութիւնը:

Իսկ ոչ թէ միայն ջերմութեան, այլև լուսի կարօտ է ընտանեկան կեանքը: Աորտ մէջ կենդանի է և շարժվում մի որոշեալ շրջան մտքերի և սրտի խոստովանութիւնների, զխտութեան և հաւատի ճշմարտութիւնների: Որոշեալ կարծիքներ և շարժառիթներ, որոշեալ կանոններ, հիմնական սկզբունք կառավարում են տունը, կարգադրում են և կանոնաւորում են կեանքը, սնուցանում են և պահպանում են գերդաստանի անդամների խորհուրդքը, որոշում են և յատկացնում են նոցա դիտաւորութիւնքը և գործերը: Այս է այն գերդաստանական հոգին, որ արձակում է իւր ճառագայթները տան բոլոր անդամների վերայ, որ և սոքա միմեանց վերայ շատ կամ փոքր թափում են այդ ճառագայթները և լուսաւորում են միմեանց:

Այս տեղ ահա կշիռ ունի այն կանոնը, որ առ հասարակ ուղիղ է մարդկային կեանքի առողջ և ընտիր կերպարանագործութեան մասին. «Մի առողջ հոգի մի առողջ մարմնի մէջ»:

Գերդաստանի մարմինը առողջ է, երբ ամեն մի անդամը իւր պատշաճաւոր տեղում կարգած է և յօժար ու կարող է լըուցա-

նեղ իւր պարտքը, իրը որ իւրաքանչիւր անդամը գերդաստանի համարումէ իւր անձը մի գործարան այն բոլոր կազմուածի մէջ, ուստի և որոյ համար ունի նա իւր կոչումը, որին և, բոլորեցուն օգտի համար, նուիրումէ իւր սպասաւորութիւնքը իրբն սէր և պարտականութիւն:

Հողին աւողջ է, երբ որ նա իրբն սիրա կենդանացնումէ գերդաստանը, լցուցանումէ և միջամուխ է լինում նորա մէջ ջերմութեամբ և սիրոյ զօրութեամբ, երկիւղած զօրաւոր ընտանեկան սիրով, մարդասիրութեամբ և աստուածասիրութեամբ, և երբ որ նա իրբն բանականութիւն զարթեցնումէ հողիքը և պայծառացնումէ և զբաւումէ նորանց գէպ ի արդարութիւն և ճշմարտութիւն, գէպ ի գեղեցկութիւն և ազնուամտութիւն:

Այս է գերդաստանը իւր բնապատշաճ կարգի, կերպարանագործութեան և առողջութեան մէջ:

Այս, մարմնով, հոգով և կեանքով առողջութեան մէջ ունի գերդաստանը շատ զօրաւոր և շատ օրհնաբեր ազդեցութիւն մարդուս զարգացման և դաստիարակութեան վերայ, և ոչ թէ միայն մանուկների, այլև փոխադարձաբար ամենայն հասակների վերայ, այլև միանգամայն հասարակութեան վերայ, որոյ արմատքը դրած են գերդաստանների մէջ, և որոյ ամենադեղեցիկ ծաղիկը և ամենազինւ պտուղը է դարձեալ աւողջ և գեղեցիկ մարդկեղէն կեանքը:

Մանուկի համար գերդաստանը է մի հարկաւոր, նոյն իսկ բնութեան ձեռնով պարգեւած, Աստուծուց սահմանադրած տուն դաստիարակութեան: Բայց իւր բնապատշաճ կարգի և աւողջ կերպարանագործութեան մէջ գերդաստանը հասուցանումէ և չափահաս անդամների ամեն միին, մարդկային կոչման մաքով, շատ ու շատ պատուական օգտաւէտութիւնք:

Արդաւոր և բարեկիրթ ընտանեկան կեանքը դաստիարակող է միշտ: Այլ այլապէս կարող ևս չէր լինել: Ինչ մարդիկ շօշափումէ նա, ամենեցուն վերայ գործումէ ազնուացուցիչ ազդեցութիւն: Աս դաստիարակումէ և միշտ պատշաճաւոր կերպով և իւր սրտաշաճաւոր ժամանակին, գէպուղիդ այնպէս, ինչպէս գերդաստանի կացութիւնը և կեանքը ներումեն, և ինչպէս տան առ անձին անդամներին, որ այժմ շարժվումէին մի սրտի զարկողութեամբ, լցուցած էին մի սրտով և մի հոգով, յարմար ու պատկանաւոր էր:

Պահպանողականները ունեւորում էին այսպիսի բաղձօրինակ ազդողութիւնը, է մի աւելի բան, քան թէ դպրոց դաստիարակութեան. նա, առաւել ընդարձակ մտքով, է մի բովանդակ կարգ դաստիարակութեան և այդ, ամենախորին զուգադատումը շղթայակցութեամբ և կապակցութեամբ: Պահպանողականները բովանդակումէ իւր մէջ ծիւրը և արմատները ամենայն տեսակ կրթութեան դպրոցների, ըսկաած փոքրիկ երեխաների դպրոցից մինչև ազատ ու խնայելիսան անձնագաստիարակութիւնը. այլև, երկու կողմից ևս, յառաջ գնալով ոտքը դուրս է դնում ամենայն միւս դպրոցի և կրթարանի սոհմանից: Ամենայն հասակ, ամենայն սեռ ունի նորա մէջ իւր համար մի ուսումնարան, ստանումէ այն տեղ ուսում, դաստիարակութիւն և օրօրոցի և գերեզմանի մօտ սիրով ու բարեբարութեամբ նա կառուցել է իւր հոգաբարձական, պաշտպանական, նպաստումատոց սպասարկութեան և դարմանատրութեան տունները:

Բարեկիրթ գերդաստանը գիտէ և լցուցանումէ ամենայն տեսակ դաստիարակութիւն և ամենայն ոճ ուսման: Խօսք և օրինակ, անուն և պատկեր, տեսողութիւն և ըմբռնումներ, զգացողութիւնք և գաղափարք, իրողութիւն և մտածութիւն, ներկայ, անցեալ և դալոց, բոլորը անընդհատ գործունեայ է կենդանի կիրառութեամբ և ազդողականութեամբ: Բնութիւն, խորհուրդ և կեանք անդուգար ներգործումէն այս տեղ և, յատկապէս, ընդունական, բաղմակարօտ, արագութեամբ աճեցող մանուկների վերայ: Պահպանողականները մէջ գործ են դրվում այս բոլոր կրթողական հնարները. այդ տեղ աշխատումէն գրաւիչ համոզանքով, ծանր և սիրալից յորդորանքով, հիմնաւոր պատճառներով, հաստատ հրամանով և օրէնքով շարժել, կրթել և ուղղադործել: Աշխատումէն յառաջադէմ կացուցանել մանուկը խնդրելով, խրատելով, գովասանութեամբ և յանգիմանութեամբ, սպառնալքով և խոստմամբ, վարձատրութեամբ և պատժով:

Պահպանողականները մէջ է արմատն ու ծիւր ամենայն դաստիարակութեան և կրթութեան, ամենայն տեսակ մարդկային կեցութիւն:

Պահպանողականներ է դպրոցի մայրը, հասարակութեան աղբիւրը և պատուարանը, նա է կեանքի արմատը:

Այն այն հասարակութեանը, որոյ մէջ ընտանեկան կեանքը հիւանդ է, ուր նա ցաւակիր է անկութեան և անտեսութեան

պատճառով, կամ թէ կրթութեան, ծանրութեան և սիրոյ պահասութենից: Այն մարդուն, որ հրաժարվում է այն փոքրիկ սուրբ հասարակութենից, որ առաջին անգամը ընդունեց նորան կեանքի և մարդկային հասարակութեան մէջ, ուր նա առաջին անգամը սիրուել է և բաղդաւորուել է, ուր նա առաջին անգամը տեսել ու լսել է, թէ ինչ բան բարի, արդար և գեղեցիկ էր, ուր նա ուսել է մարդ լինել, ուր և նա իբրեւ մի երկնաւոր հօր զաւակ թօթովել է իւր առաջին աղօթքը: Մի այդպիսի մարդու և այդպիսի հասարակութեան համար չքանուամեն կեանքի սրբութիւնք. նոքա կորուսանում են երկրի գերագոյն բարիքը. նոքա ապրում են մի կեանքով առանց հայրենիքի և առանց մարդկային զարգացման, դաստիարակութեան և կրթութեան առաւել զօրաւոր և ամենպատուրբ դպրոցին:

Բայց ո՞վ կարող էր լիզուով բացայայտել այն բովանդակ ազգեցութիւնը, որ ընտանեկան կեանքը ունի թէ առանձնական մարդու զարգացման, դարոյ վիճակի, կեանքի ընթացքի և խորհրդի, և թէ հասարակութեան բարօրութեան կամ ցաւի վերայ:

Ո՞վ կարող էր խօսքերով նշանակել այն օրհնութեան առատութիւնը, որ բնապատշաճ զարգացած, բարեկարգ և առաքինի բնութանեկան կեանքից թափվում է ամենեցուն վերայ, որ գտանվում են նորա ազգեցութեան տակ:

Ո՞վ կր կամենար կամ թէ կարող էր մի ըստ միջէ ցոյց տալ և թուել այն բոլոր ողբալի հեռանքը մի անհոգ արած, այլանդակուած և խանդարուած բնութանեկան կեանքի:

Բաւական է ասել, թէ ընտանեկան կեանքը յառաջացնում է մի մեծ, մի անջնջելի ազգեցութիւն մարդկային կեանքի վերայ: Չկայ մի երկրորդ կարգադրութիւն մարդկային հասարակութեան մէջ, որ թէև մօտաւորապէս ունենար մի այնպիսի խորհուրդ թէ բովանդակ ազգերի և թէ առանձնական մարդերի համար, ինչպէս նոյն ինքն Աստուծոյ հիմնած փոքրիկ հասարակութիւնը, գերդասանը: Աւ մարդկային ու ընկերական կեանքի սահմանի մէջ չկայ ոչ մի կէտ, ուր այն մարդը, որ կամէր աշխատաւոր լինել մարդերի կրթութեան և ազնուազործութեան վերայ, կարող լինէր աւելի օգտուէտութեամբ գործ դնել իւր լծակը, քան թէ գերդաստանի մէջ: Մարդերի բոլոր գործունէութիւնների մէջ չկայ ոչ մի արդիւնազործ հնար, որ, եթէ խելացի կերպով պէտքած-

ուէր, կարող լինէր դաստիարակութեան հանդէսի մէջ աւելի մեծ
և տեղական պտուղներ յառաջացնել, քան թէ գերդաստանը:

Սոքա են ծանրակշիւ, ամեն հօր և մօր վերայ մեծ պատաս-
խանատութիւն դնող ճշմարտութիւններ: Բայց այս ճշմարտու-
թիւնքը են միանգամայն և շատ միտթարիչ և քաջալերող: Ամեն
մի գերդաստան դորանով քաջ վերահասու է լինում, որ ամե-
նամեծ բարերարութիւնքը, որ մարդկային հնարաւորութեամբ
երբ և իցէ կարող էին հասանել նոցա զաւակներին, ըստ մեծի
մասին իւրեանց ձեռքումն են, և թէ գերդաստանը է առաւել կա-
րող արդիւնագործը ամենամեծ երկրաւոր վաստակի մէջ, որ է
յառաջագէմ զարգացումը և ազնուագործութիւնը, այսինքն,
աստուածեղէն դաստիարակութիւնը մարդկային սեռի:

Գ. Թ. Վ. Ե. Զ.